

Sayı: 6 Yıl: 2022 Aralık
ISSN: 2687-2722

TÜRK DİN PSİKOLOJİSİ DERGİSİ

6

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

6

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı | Issue: 6 • Aralık | December 2022
ISSN: 2687-2722

Sahibi | Owner

Prof. Dr. Mustafa Koç

Yazı İşleri Müdürü | Responsible Manager

Kasım Kaya

Editör | Editor

Prof. Dr. Ali Rıza Aydın

Editör Yardımcısı | Associate Editor

Dr. Öğr. Üyesi Hızır Hacıkeleşoğlu

Yayın Kurulu | Editorial Board

Prof. Dr. Ali Ayten • Marmara Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Ali Ulvi Mehmedoğlu • Marmara Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Amber Haque • Doha Institute for Graduate Studies • Katar
Prof. Dr. Hisham Abu-Rayya • University of Haifa • Israel
Prof. Dr. James L. Cox • University of Edinburgh • İskoçya
Prof. Dr. Mehmet Atalay • İstanbul Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Michael E. Nielsen • Georgia Southern University • ABD
Prof. Dr. Muammer Cengil • Hitit Üniversitesi • Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Sema Yılmaz • Cumhuriyet Üniversitesi • Türkiye

Danışma Kurulu | Advisory Board

Prof. Dr. Âdem Şahin • Necmettin Erbakan Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Halil Apaydın • Amasya Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Hasan Kaplan • İbn Haldun Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Hasan Kayıklık • Çukurova Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Hayati Hökelekli • İstanbul Aydın Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Saffet Kartopu • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi • Türkiye
Doç. Dr. Behlül Tokur • Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi • Türkiye
Doç. Dr. Mebrure Doğan • Afyon Kocatepe Üniversitesi • Türkiye

Türkçe Metin Düzeltme | Turkish Proofreading

Şeymanur Kayacan • Ali Yüksel

İngilizce Metin Düzeltme | English Proofreading

Esra Şirin • Hamidullah Genç • Senanur Koç

Tasarım | Design

Prof. Dr. Mustafa Koç

Yönetim Yeri ve Adresi | Executive Office

Büyükdere Mahallesi Prof. Dr. Nabi Avcı Bulvarı No: 4
26040 - Odunpazarı/Eskişehir

Telefon | Phone: +90 222 217 57 57

E-posta | E-mail: turkdinpsikolojisiidergisi@gmail.com

Web: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/tdpd>

Yayın Türü | Type of Publication

Uluslararası Süreli Yayın • International Periodicals

Yayın Periyodu | Period of Publication

Altı ayda bir (Haziran-Aralık) yayınlanır
Published biannually • June – December

Basım Tarihi | Date of Publication

30 Aralık • 30 December 2022

Basım Yeri | Place of Publication

Mim Dijital Baskı & Matbaa
Zübeyde Hanım Sebze Bahçeleri Caddesi, No: 103/8
06070 - Altındağ/Ankara
Telefon: +90 312 384 00 85

© Mustafa Koç

- Türk Din Psikolojisi Dergisi'nin *misyonu*, din psikolojisi alanında zengin içerikte ve kalitede akademik çalışmalar yayımlayarak Türk din psikolojisi literatürüne katkı sağlamak ve bu çalışmaların akademik topluluğa ulaştırmaktır.
- The *mission* of Turkish Journal for the Psychology of Religion is to contribute to the literature of Turkish psychology of religion by publishing academic studies in the field of psychology of religion with a rich content and quality and to convey these studies to the academic community.
- Türk Din Psikolojisi Dergisi'nin *vizyonu*, akademik dergicilikte din psikolojisi alanında dünyanın önde gelen ve saygın akademik dergileri arasında olmaktır.
- The *vision* of Turkish Journal for the Psychology of Religion is to become one of the world's leading and respected academic journals in the field of psychology of religion in academic journalism.

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

İçindekiler | Contents

■ Editörden From Editor.....	7-8
■ Makaleler Articles	
Peygamber Tasavvuru ile Dini Tutum Arasındaki İlişki Üzerine Nicel Bir Araştırma <i>A Quantitative Study on the Relationship Between the Prophet Image and Religious Attitude</i> Hakan Sari & M. Naci Kula.....	9-29
Türk Din Psikolojisi Çalışmalarında “Din ve Psikopatoloji” Literatürü (1973-2022) Üzerine Bir Araştırma <i>A Research on “Religion and Psychopathology” Literature (1973-2022) in Turkish Psychology of Religion Studies</i> Esma Zennure Kavurkacı.....	31-76
Dindarlık ile Evrim Teorisini Kabul Etme Arasındaki İlişki: Nicel Bir Araştırma <i>The Relationship Between Religiosity and Acceptance of the Theory of Evolution: A Quantitative Study</i> Oğuzhan Avan & Hasan Kayıklık.....	77-99
Psiko-Fenomenolojik Açıdan Hıristiyanlıkta Arınma Ritüelleri <i>Purification Rituals in Christianity from Psycho-Phenomenological Perspective</i> Mustafa Tural.....	101-124
Dindarlık ile Sanatsal Tutum Arasındaki İlişki Üzerine Nicel Bir Araştırma <i>A Quantitative Study on the Relationship Between Religiosity and Artistic Attitude</i> Mustafa Memiş.....	125-163
Türk Din Psikolojisinde Akademisyen Bir Din Psikoloğu: Hasan Arslan Üzerine Biyografik Bir Araştırma <i>An Academical Psychologist of Religion in Turkish Psychology of Religion: A Biographic Research on Hasan Arslan</i> Mustafa Koç.....	165-233

■ **Kitap İncelemeleri** | Book Reviews

Dindarlık, Umut ve İyimserlik İlişkisi

The Relationship of Religiosity, Hope and Optimism

Kübra Bulut..... 235-244

Psikanalizin Dinsel Serüveni

The Religious Adventure of Psychoanalysis

Mervenur Uzgur..... 245-255

■ **Yazar Bilgileri** | Author Information.....257-259

■ **Yayım ve Yazım İlkeleri** | Principles of Publishing and Writing.... 261-264

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

E d i t ö r d e n | F r o m E d i t o r

Değerli Türk Din Psikolojisi Dergisi okuyucuları!

Rabbimize şükürler olsun ki artık Türk din psikolojisi araştırmalarının yayımlandığı bir alan dergimiz var. Alanda yıllardır özlemine duyduğumuz Türk Din Psikolojisi Dergisi olarak, akademik dergicilikte her geçen sayıda daha da olgunlaşacağımızı ümit ediyor ve alandaki araştırmalara bilimsel katkı sağlıyor olmanın sevincini yaşıyoruz.

Uluslararası hakemli dergi statüsüyle 2020 yılında akademik yayın hayatına başlayan Türk Din Psikolojisi Dergisi'nin altıncı sayısıyla karşınızdayız. TDPD, başta siz kıymetli okuyucularımız olmak üzere dergi ekibimiz, hakemlerimiz ve yazarlarımızın katkılarıyla akademik yayıncılık hayatını düzenli biçimde devam ettirmeyi hedeflemektedir. Bu altıncı sayıda, din psikolojisi alanındaki farklı alt araştırma konularına ilişkin birbirinden değerli akademik ürünlere yer verilmiştir.

TDPD'nin bu sayısında, Hakan Sari & M. Naci Kula'nın *Peygamber tasavvuru ile dini tutum arasındaki ilişki üzerine nicel bir araştırma*; Esmâ Zennure Kavurkacı'nın *Türk din psikolojisi çalışmalarında "din ve psikopatoloji" literatürü (1973-2022) üzerine bir araştırma*; Oğuzhan Avan & Hasan Kayıklık'ın *Dindarlık ile evrim teorisini kabul etme arasındaki ilişki: Nicel bir araştırma*; Mustafa Tural'ın *Psiko-fenomenolojik açıdan hıristiyanlıkta arınma ritüelleri*; Mustafa Memiş'in *Dindarlık ile sanatsal tutum arasındaki ilişki üzerine nicel bir araştırma*; Mustafa Koç'un *Türk din psikolojisinde akademisyen bir din psikoloğu: Hasan Arslan üzerine biyografik bir araştırma* isimli makaleleri yer almaktadır. Yine bu sayıda Kübra Bulut, *Dindarlık, umut ve iyimserlik ilişkisi* isimli kitabı ve Mervener Uzgur da *Psikanalizin dinsel serüveni* isimli kitabı inceleyerek bu sayıya katkıda bulunmuşlardır.

Sonuç olarak, TDPD'nin bu altıncı sayısına genel olarak bakıldığında, 6 araştırma makalesi ve 2 kitap incelemesinden oluşan akademik ürünlerin (n=8) yer aldığı görülmektedir. Her bir akademik ürünün,

kendi konusundaki ulusal ve uluslararası alan literatürüne katkılar sağlayarak alanda önemli bir eksikliği gidereceğini umut ediyoruz.

Akademik dergicilik dünyasına yeni giren TDPD'nin editörü olarak, yayın ekibim adına öncelikle tüm yayımcılık sorumluluğunu üzerine alan derginin sahibi kıymetli meslektaşım Prof. Dr. Mustafa Koç başta olmak üzere ilgili sayının bütün aşamalarında desteklerini esirgemeyen özgeci mutfak ekibime, bilimsel çalışmalarıyla dergimize kıymetli katkılar sağlayan akademisyen yazarlarımıza ve makaleleri büyük bir titizlikle inceleyen hakemlerimize çok teşekkür ediyorum.

TDPD'nin bu altıncı (2022/6) sayısının başta Türk din psikolojisi araştırmaları olmak üzere uluslararası alan literatürüne bilimsel kazanımlar getirmesini diler, alan uzmanlığı birikimlerinizi yansıtan değerli akademik çalışmalarınızı ve manevi desteklerinizi beklediğimizi belirtmek isterim.

Yedinci sayımızda buluşmayı ümit ediyorum.

Prof. Dr. Ali Rıza Aydın

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 6 • Aralık 2022 • 9-29
Issue: 6 • December 2022 • 9-29

Peygamber Tasavvuru ile Dini Tutum Arasındaki İlişki Üzerine Nicel Bir Araştırma

A Quantitative Study on the Relationship Between
the Prophet Image and Religious Attitude

Hakan Sari

Araştırma Görevlisi
Gümüşhane Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
E-posta: hakan.sari@gumushane.edu.tr
Orcid: 0000-0001-8837-4645
Gümüşhane / Türkiye

M. Naci Kula

Doç. Dr.
Uludağ Üniversitesi
Eğitim Fakültesi
E-posta: nkula@yahoo.com
Orcid: 0000-0003-1763-9620
Bursa / Türkiye

Research Assistant
Gumushane University
Faculty of Theology
E-posta: hakan.sari@gumushane.edu.tr
Orcid: 0000-0001-8837-4645
Gümüşhane / Turkey

Associate Professor
Uludağ University
Faculty of Education
E-mail: nkula@yahoo.com
Orcid: 0000-0003-1763-9620
Bursa / Turkey

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type   Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received   27 Eylül 2022 • 27 September 2022
Kabul Tarihi • Accepted   23 Kasım 2022 • 23 November 2022

Ö z e t

Tasavvur, bireyin düşünme süreçlerini gerçekleştirmesini sağlayan temel unsurdur. Düşünceye konu olabilen her hususun bireyin zihninde belirli tasavvurlara sahip olduğu görülmektedir. Birey dinî olay, olgu, nesne ve şahsiyetlere yönelik de belirli tasavvurlar geliştirmektedir. Peygamber tasavvuru da bireyin dinî içerikli şahsiyetlere yönelik geliştirdiği tasavvurlar arasında yer almaktadır. Aynı zamanda dinin bireyin tutumları üzerinde oldukça belirgin etkilere sahip olduğu görülmür. Geliştirilen dinî tutumlar bireyin yaşantısının şekillenmesinde önemli fonksiyonlar icra etmektedir. Dinî tutumların gelişiminde pek çok faktörün bir arada işlerlik göstermesi söz konusudur. Peygamber tasavvuru da bireyin dinî tutumlarının şekillenmesinde etkiye sahip olan önemli bir unsurdur. Vahye dayalı dinlerde Tanrı ile ilişkiyi sağlayan, bireye dini ve Tanrı'yı aktaran ve öğreten role sahip peygamberlerin, bu rolü dolayısıyla peygamberlik kavramı öne çıkmaktadır. Araştırmada peygamber kavramının bu önemine binaen dinî tutumlar ile peygamber tasavvuru arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışma dinî tutumların mahiyetinin daha açık bir şekilde anlaşılabilmesi adına literatüre katkı sağlamaktadır. Dinî tutumlar ile ilişki içerisinde olan çeşitli unsurların açığa çıkarılması bireyin hem dinî tutumlarının hem de dinî yaşantısının daha açık bir şekilde anlaşılır olmasını sağlayacaktır. Peygamber Tasavvuru Ölçeği ve Ok-Dinî tutum Ölçeği kullanılarak yapılan araştırmada yerleşik dinî tutumlara ve peygamber tasavvurlarına sahip olan, rastlantısal örnekleme metodu ile seçilmiş 18 yaş ve üzeri Bursa Uludağ Üniversitesi'nde öğrenim gören öğrencilerle çalışılmıştır. 334 kişinin katıldığı araştırmada katılımcıların 117 (35%)'si erkeklerden ve 217 (%65)'si kadınlardan oluşmaktadır. Edinilen ham veriler SPSS paket programı yardımıyla analiz edilerek sonuçlar elde edilmiştir. Korelasyon analizlerinin gerçekleştirildiği çalışmada dinî tutum ile peygamber tasavvuru arasında pozitif yönlü ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir. Dinî tutumların oluşumunda tasavvurların etkisi dikkate alındığında, geliştirilen peygamber tasavvurunun dinî tutumlar ile doğrudan ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin belirli alt boyutları ile Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nin belirli alt boyutları arasında da çeşitli düzeylerde anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Bu durum geliştirilen peygamber tasavvurunun sahip olduğu özelliklerin, bireyde ortaya çıkan dinî tutumlardaki farklı yönelimler ile ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir.

A n a h t a r   K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Peygamber • Peygamber kavramı
Peygamber tasavvuru • Dinî tutum

A b s t r a c t

Imaginations are the basic factors that enable the individual to manage the thinking processes efficiently. It is seen that every subject that is to be a subject of thought creates certain imaginations in the mind of an individual. Therefore, the individual develops certain imaginations about religious events, phenomena, objects and figures. The image of prophet is also among the imaginations developed by the individual concerning religious figures. It is concurrently seen that religion has quite distinct effects on the attitudes of individual. Religious attitudes developed perform important functions in shaping the life of the individual. It is in question that numerous factors work together in development of the religious attitudes. The image of prophet is also an important factor that has an effect on the shaping of the individual's religious attitudes. In revelation-based religions, the concept of prophecy comes to the fore because of the role of the prophets, who have the role of providing the relationship with God, transmitting and teaching religion and God to the individual. Based on this importance of the concept of prophet, the relationship between religious attitudes and the image of prophet has been examined in the research. The study contributes to the literature in order to understand the nature of the religious attitudes more clearly. Revealing the various elements that are in relation with religious attitudes will make both the religious attitudes and the religious life of the individual comprehended more clearly. "Prophetic Scale" and "Ok-Religious Attitude Scale" were used as measurement tools in this study. Students aged 18 and older who are thought to have established religious attitudes and an image of prophet participated in the research. These students studying at Bursa Uludağ University were selected via random sampling method. In the study in which 334 people participated, the participants consisted of 117 (35%) men and 217 (65%) women. The raw data obtained were analyzed and finalized through the SPSS package program. The results of the analysis show that there is a clear relationship between characteristics of image of prophet and the religious attitude.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Prophet • Prophet concept
Prophet image • Religious attitude

Giriş

Kişinin yaşam biçimi olarak benimsediği din, onun tüm davranışları üzerinde oldukça belirgin etkilere sahiptir. Davranışların tutumlar ekseninde şekillendiği dikkate alındığında, dinin tutumlar ile ilişkisi de açık bir şekilde görülmektedir. Bireyin geliştirmiş olduğu dinî tutumları, onun genel davranışlarını da şekillendirmektedir. Dinin tutumları belirlemedeki etkili faktörlere bakıldığında ise anne-baba tutumları, dinî gruplara mensubiyet, dinî şahsiyetlerle kurulan iletişim ile birlikte Tanrı tasavvurları, peygamber tasavvurları, cennet-cehennem, ahiret, melek tasavvurlarının bu faktörlerden yalnızca birkaçını oluşturduğu görülmektedir.

İlâhî dinlerin temel odağının Tanrı oluşu, peygamberlik kavramının da öne çıkmasına yol açmıştır. Çünkü mutlak aşkın varlık olan Tanrı'nın insanlığa mesajı, peygamberler aracılığı ile gerçekleşmiş ve peygamberler, Tanrı'yı insanlara anlatan ve açıklayan en önemli şahsiyetler olmuşlardır. Dolayısıyla peygamberin dinî literatürde vahiy ve sünnet olmak üzere iki temel bilgi kaynağından birini teşkil etmesiyle peygamber tasavvuru, Tanrı tasavvurundan sonra öne çıkmakta ve ayrıca önem arz etmektedir. Bu itibarla bireyin geliştirmiş olduğu peygamber tasavvurunun, onun dinî tutumları üzerinde belirleyici olduğu söylenebilmektedir.

Üzerinde ortak tanıma ulaşılması güç olmakla birlikte tutumlar; kişi, nesne, grup, olay, mesele veya kavrama yönelik olumludan olumsuzu değişebilen, genel ve görece kalıcı değerlendirme biçimleri olarak ele alınmakta; yönelmiş olunan nesnelere değerlendirilmesini sağlamakta ve belirli duygu, inanç ve tecrübelerden kaynaklandığı kabul edilmektedir (Vanden-Bos, 2007: 88). Tutumlar insanın davranış ve tavır belirleme şekli olarak ele alındığında tüm eylem ve davranışların temelinde tutumların yer aldığı görülmektedir (Inceoğlu, 2011: 13). Tutumların kendi başlarına doğrudan gözlemlenebilme özelliği yoktur. Ancak gözlemlenebilen davranışlardan çıkarsanarak anlaşılabilen tutumlar bu yönüyle bir davranış olmayıp davranış oluşumuna hazırlayan belirli bir yönelimdir (Kağıtçıbaşı & Cemalcılar, 2018a: 130).

Tutumların üç yapısı bulunmaktadır: Bilişsel/zihinsel, duygusal ve davranışsal boyut. Buna göre tutumlar, tutum nesnelere sağladığı hislerden, deneyimlerden ve inançlardan meydana gelen sosyal bilgi öğeleri olarak görülmektedir (Zanna & Rempel, 1988: 315). Tutumların bilişsel/zihinsel boyutu, inanç unsurundan; duygusal boyutu, his unsurundan ve davranışsal boyutu da deneyim unsurundan oluşmaktadır. Buna göre bilişsel/zihinsel boyut, tutum nesnesine yönelik sahip olunan her çeşit bilgi ve inancı; duygusal boyut, tutum nesnesine yönelik sahip olunan olumlu veya

olumsuz duygusal yönelimleri; davranışsal boyut ise bireyin yönelmiş olduğu nesneye karşı her türlü davranış eğilimini içermektedir.

Bireyin tutum geliştirebileceği, ilgi duyduğu, kendisi için anlamı olan, aynı zamanda farkında olduğu tüm şeyler psikolojik obje kavramı içerisinde değerlendirilmektedir (Kağıtçıbaşı & Cemalcılar, 2018: 131). Dolayısıyla birey yöneldiği bütün psikolojik objelere karşı tutumlar geliştirmekle birlikte dinî içerikli nesnelere yönelik de tutumlar geliştirebilmektedir. “Dinî tutum, bireyin dinle ilgili düşünce, duygu ve davranışlarını belirleme tarzıdır. Yani kişinin dine dair bilgi ve inançları (zihni unsur), dinin bütününden ya da herhangi bir esastan hoşlanması veya hoşlanmaması (duygu unsuru) ve dinle ilgili davranışları, yani lehte veya aleyhteki bir takım faaliyetleri (davranış unsuru) onun dinî tutumunu oluşturur” (Peker, 2018a: 147). Bu açıdan genel tutumlar için geçerli olan tüm hususların dinî tutumlar için de geçerli olduğu görülmekle birlikte, dinî tutumların özel bir yerinin olduğu da dikkat çekmektedir. Dinin bireyin tüm yaşam şeklini belirleyebilme özelliği dolayısıyla, birey geliştirdiği dinî tutumlarını genel tutumlarına yansıtılabilmekte ve davranışlarını dinî tutumlar ekseninde şekillendirebilmektedir.

Dinî tutumların oluşumunda pek çok faktör bir arada etkinlik göstermektedir. Öğrenme sürecinin ailede başladığı bilinmektedir. Dolayısıyla sosyalleşmenin ilk olarak aile ortamında başlamasıyla çocuk burada dinî kavramlar ile din dilini öğrenerek dine yönelik tutumlarını şekillendirmeye başlamaktadır (Mehmedoğlu, 2011: 50). Zaman içerisinde gelişimsel süreçlere bağlı olarak bağımsızlığını kazanan çocuk, farklı sosyal gruplarla aidiyet kurmaya başlamaktadır. Bu aidiyetlik neticesinde, içerisinde yer aldığı grubun normlarını ve değerlerini benimseyerek dinî tutumlarına da yansıtılmaktadır. Böylelikle birey, içerisinde yer aldığı toplumun değerlerine ve kültürüne katılım sağlayarak toplumun kültürü, inançları ve değerleri ekseninde benzer tutumlar geliştirmektedir (Peker, 2018a: 155).

Dinî tutumların oluşumunda etkin olan diğer bir faktör eğitimidir. Dinî tutumlar, bireyin bilgi ve kültür düzeyi ile aldığı eğitime bağlı olarak şekillenmekte ve gelişmektedir (Peker, 2018b: 154). Tutum öğelerinden bilişsel boyutun ihtiyaç duyduğu bilgi kaynağı eğitim aracılığıyla temin edilmekte, böylelikle tutumların şekillenmesinde doğrudan etkide bulunmaktadır. Dinî içerikli psikolojik objelerle girilen iletişim de dinî tutumların oluşum ve gelişiminde etkin olan faktörler arasındadır. Dinî şahsiyetlerle iletişime girmek, camiye gitmek, ibadet tecrübeleri yaşamak vs. kişinin zihin ve duygu dünyasında belirgin etkilerde bulunarak tutum öğelerinden duygusal ve davranışsal boyut üzerinde etkili olmakta; böylelikle dinî tutumları doğrudan etkilemektedir.

Tutumların gündelik yaşantı içerisinde belirli işlevleri bulunduğu gibi dinî tutumların da dinî yaşantı içerisinde belirli işlevleri bulunmaktadır. Bireyin yaşamına tutarlılık katmak, davranışın zihinsel ve duygusal bir temele dayanmasını sağlamak ve bir sonraki davranışa yönelik belirli şemaları temin etmek bu işlevler arasındadır. Aynı zamanda içerisinde yer aldığı toplumun kültür ve değerleri ekseninde tutum geliştiren bireyin, toplumun dini ve inançları ile uyum içerisinde yaşamını sürdürmesi de dinî tutumların yaygın işlevleri arasında görülmektedir. Böylelikle toplum tarafından kabul gören tutumlar geliştiren bireyin, toplumla sağlıklı ve rahat bir iletişim kurabildiği görülmektedir. Ayrıca inançlar ve tutumlar psikolojik mekanizmanın yapı ve sürekliliğini sağlaması dolayısıyla bireyin kişiliğinde önemli rolere sahiptir (Krech & Crutchfield, 1970: 161). Tutumların değer-açıklayıcılık işlevi, dinî tutumların temel işlevleri arasında da yer almaktadır. Birey sahip olduğu temel değerler etrafında tutumlar geliştirmesine bağlı olarak kendini doyuma ulaştırmış hissedebilmektedir (Freedman vd., 1989: 276). Bu durum bireyin yaşamında ihtiyaç duyduğu düzeni ve dengeyi sağlayarak psikolojik açıdan sağlıklı bir yapıya sahip olmasına yardımcı olmaktadır.

Tutumların oluşmasında bir faktör olarak değerlendirilebilecek tasavvurların salt psikolojik olgulardan ziyade zihinsel oluşumlar olduğu görülmektedir. Zihinsel oluşumlar olan tasavvurların düşünme süreçlerini etkilemesi ve belirlemesi dolayısıyla bireyin psikolojik mekanizmasında etkileri bulunmaktadır. Sözlük anlamı “1. zihinde şekillendirme, kurma. 2. göz önüne getirme [zihinde]. 3. istek, arzu.” (Devellioğlu, 1970: 1240) olan tasavvur, algılanan nesnelere hakkında birtakım soyutlamalar neticesinde zihinde oluşturulan imajları ifade etmektedir. Piaget de algılar ve tasavvurlar arasında ayırım yaparak algıların nesnelere hakkında doğrudan temas sonucu edinilen bilgiler olduğunu ancak imge veya tasavvurların ise nesnenin yokluğunda kendisinin çağrışımını içerdiğini ifade etmektedir (Piaget & Inhelder, 1967: 17).

Tasavvur hakkında yapılan bir diğer tanım ise tasavvurları “*ruhsal güçler veya duygusal uyarılarla zihinde önceden oluşan herhangi bir nesnenin, olayın, fiilin (Akt) ya da bir kavramın istekli olarak yeniden özel bir şekilde şekillenmesi, canlanması, anlam kazanması veya hatırlanması*” (Yavuz, 1983: 159) olarak ele almaktadır. Tasavvur kavramı İslam düşüncesi içerisinde de önemli bir yere sahip olmuş ve insanı ele alan çalışmalarda merkezi konumda değerlendirilmiştir. Ruhun melekelerinin beş parçadan oluştuğunu ifade eden Farabî, insanın tasavvur yetisini ifade eden (el-mütehayyil) melekeyi “...duyularla algılanabilen nesnelere (mahsûsât) izlerini (rusûm), duyuların işleminden geçtikten sonra, koruyan meleke” olarak değerlendirmektedir (Farabi, 1987: 29). Aklın bir kuvvesi olarak insanın mütehayyile yetisine sahip olduğunu dile getiren İbn Sina’ya göre ise “mütehayyile kuvvesi, kendisine gelen bütün

algısal ve karışimsal yapıları kopya edici; bir şeyden o şeyin benzerine veya zıddına veya kısaca onunla (ilişkili) olana süratle intikal etme özelliğinde yaratılmıştır” (İbn Sina, 2014: 694).

Yapılan tanımlardan hareketle tasavvurların sahip oldukları özellikler hakkında birtakım değerlendirmeler yapmak mümkündür. Tanımlarda vurgulanan en temel husus, tasavvurların zihinsel oluşumlar olduklarıdır. Bilinçli bir varlık olduğunun bilincinde olan insan, düşünme süreçlerini gerçekleştirmekte semboller kullanmakta; somut bir şekilde algıladığı nesnelere veya olayları fiziksel uyarının ortadan kalktığı durumlarda da düşüncesinde yaşatmaktadır (Özkapınar, 1999: 71). Bu yeti, tasavvurların kalıcı olmasını ve düşünce süreçlerinin soyut düzlemde gerçekleşmesini sağlamaktadır.

Ayrıca tasavvurların zihinde nesnelere yeniden canlandırma işlemi oldukları vurgulanmaktadır. Bu işlem, edinilen nesnel bilginin zihinde yeniden işlenmesini ifade etmektedir. Bu aşamada birey tasavvur gelişim sürecine kendi kişisel kaynaklarını da dahil etmektedir. Zihinde birikmiş yaşantılardan soyutlanan, çözümlenen ve sonrasında yeni birleşimler oluşturan, öncesinde var olmayan yeni örgütlenmeler meydana getiren tasavvurlar yaratıcı süreçlerin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Baymur, 1978: 200). Bu sürecin neticesi olarak tasavvurların öznellik kazanan yaratıcı oluşumlar olduğu söylenebilmektedir. Bireyin iletişim kurduğu nesne hakkındaki bilgi akışının canlılık arz etmesi, oluşturulan tasavvurun da dinamiklik arz etmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla tasavvurların dinamik bir muhakkeme sonucu zihinde yeniden canlandırma işlemi oldukları söylenebilmektedir (Hacıkeleşoğlu, 2020: 31).

Tasavvurların oluşum ve gelişim sürecine bakıldığında bu sürecin öncelikle algı ile başladığı görülmektedir. Zihnin soyut dünyasına yansıtılan görüngü alanındaki nesnelere, algılama yoluyla öncelikle zihinde canlandırılmaktadır. Bu yansıtma işleminin yalnızca alınan görsel veri üzerinden olmadığı, tüm duyu organlarından alınan verilerin bu süreçte etkin olduğu görülmektedir. Zihinde soyutlama işlemi sonucunda dış dünyadan algılanan nesnelere hakkında “*dış uyarıcı olmaksızın hatırlanan dâba önceki bir duyu yaşantısının benzeri veya kopyası*” (Budak, 2017: 383) olan imajlar oluşmaktadır. Bilişsel gelişim aşamalarında yaşanan değişim, tasavvur oluşumunda etkin bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Duyu organlarının algı kapasitesinde yaşanan gelişime paralel olarak gerçekleşen zihinsel gelişimle birey, tasavvur dünyasını oluşturmada ve geliştirmektedir. Ayrıca algılanan nesne ile girilen ilişkinin şekli ve boyutu da tasavvur gelişim sürecinde doğrudan etkilidir. Algılanan nesne hakkında

edinilen bilgi tasavvurun oluşum ve gelişimini sağlamaktadır. Tasavvurların sabit ve durağan yapılar olmadıkları göz önünde bulundurulduğunda, algılanan nesne hakkında edinilen bilgilerde yaşanan değişiklik, tasavvurlarda da farklılaşmaya yol açmaktadır. Ayrıca bireyin kişilik özelliklerinin de tasavvur gelişim sürecine eşlik ettiği ve bazı noktalarda bu süreci etkilediği görülmektedir.

“Doğuştan getirilen-sonradan kazanılan özellikler ve kültürel faktörlerin etkileşimiyle küçük yaşlardan itibaren şekillenen, değişmeye oldukça dirençli, o kişiye has kavrayış, düşünüş, karar veriş ve davranış özelliklerinin toplamı” (Gürses, 2010: 22) olarak değerlendirilen kişilik, bireyin algılama kapasitesini ve yönünü şekillendirmesi bakımından tasavvur gelişiminde etkin bir faktör olmaktadır. Doğuştan getirilen özellikler, bireyin algı kapasitesindeki fizyolojik temeli oluşturmaktadır. Fakat doğuştan getirilen belirli kişilik özelliklerinin tasavvur gelişimi için tek başına etken olmadıkları görülmektedir. Eğitim, tecrübe, kültür gibi etkenler aracılığıyla kişilikte sonradan edinilen özellikler de bu süreçte bireyin düşünme ve kavrayış şeklini etkilemesi dolayısıyla başat faktör olarak rol oynamaktadır. Ayrıca tasavvur oluşum ve gelişim sürecinde sosyo-kültürel faktörlerin etkin rolünün bulunduğu da belirtilmelidir. Özellikle karmaşık ve soyut yönleri bulunan konularda düşünsel bir form ve zemin sağlaması dolayısıyla kültür ve toplum, bu süreci yönlendirmektedir. Birey pek çok tasavvurunu, bireysel farklılıkların bulunmasına rağmen; sosyal çevresi, ailesi ve ait olduğu grubun sahip olduğu tasavvurlara benzetmeye çalışmaktadır.

Bireyin algılayabildiği her türlü nesneye yönelik belirli tasavvurları bulunmaktadır. Bu durum dinî içerikli nesne ve olgulara yönelik tasavvurların da bulunduğu anlamına gelmektedir. Dinî yaşantının temelde üç şekilde yahut boyutta kendisini ifade ettiği görülmektedir: Dinî dogmalar veya düşünceler (kanaatler), dinî tecrübeler, dinî davranış ve tutumlar. Yaşamın amacını ve anlamını ifade eden bir sistem işlevi gören din, inanca yönelik kanaat ve düşünce (tasavvur) de oluşturmaktadır (Holm, 2018: 24). Birey dinî içerikli nesnelere yönelik geliştirdiği tasavvurlar aracılığıyla düşünme sürecini gerçekleştirmektedir. Bu durum Hz. Peygamber’e yönelik de belirli tasavvurların bulunduğu anlamına gelmektedir. Bireyin geliştirmiş olduğu bu tasavvur kendisinin Hz. Peygamber ile bir yakınlık ve bağ kurmasını da sağlamaktadır. Dinin aşkın olanla ilişki kurması yaşamın tüm yönlerini bir araya getirir. Bu durum yalnızca kavramlar üzerinden gerçekleşmeyip canlı bir iletişim ve yaşam bütünlüğü temin etmektedir (Hökelekli, 2013: 73). İşte Hz. Peygamber ile tasavvurlar aracılığıyla kurulan ilişki de böylesi canlı ve dinamik bir ilişkidir. Birey zorlu yaşam tecrübeleri karşısında Hz. Peygamber’i, sahip olduğu tasavvurları aracılığı ile örnek almakta, duygusal yakınlık kurmaktadır. Ancak bu ilişkinin her zaman

olumlu yönde kurulduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Birey Hz. Peygamber'e yönelik olumsuz tasavvurlar da geliştirebilmektedir. Dolayısıyla Hz. Peygamber hakkında olumsuz tasavvurlara sahip bireylerin dinî tutum ve davranışlarının da olumsuz yönde şekillendiğini söylemek mümkündür.

a. Yöntem

Dindar bireyin peygamber tasavvuruyla dinî tutumu arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla yapılan bu çalışma nicel araştırma desenleri ekseninde şekillendirilmiştir. İlk aşamada dokümantasyon ve literatür analizi yapılarak araştırmanın kavramsal çerçevesi oluşturulmuştur. İkinci aşamada ise “*Survey*” (tarama) metodu ile geliştirilen kişisel bilgi formunun ve ölçeklerin yer aldığı anket geliştirilerek veriler toplanmıştır. Toplanan veriler nicel analiz programı aracılığıyla analiz edilerek değerlendirilmiştir.

a.a. Veri Toplama Araçları ve Analiz

Dindar bireylerin, peygamber tasavvurlarının onların dinî tutumları üzerindeki etkilerinin incelendiği çalışmada ölçek uygulaması gerçekleştirilerek veriler anket tekniği aracılığıyla toplanmıştır. Elde edilen ham veriler SPSS programı aracılığıyla analiz edilmiş ve yorumlanarak sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

Araştırmada demografik verilere dair soruların da yer aldığı ve iki ölçekten oluşan anket çalışması yürütülmüştür. Bireylerin dinî tutumlarına ve peygamber tasavvurlarına yönelik verileri elde etmek amacıyla Peygamber Tasavvuru Ölçeği ile Ok-Dinî tutum Ölçeği kullanılmıştır. Ok tarafından geliştirilen Ok-Dinî tutum Ölçeği biliş, duygu, davranış ve (Tanrı'yla) ilişki olmak üzere 4 alt boyuttan oluşan 8 madde içermektedir. Kişinin dine yönelik genel görüş ve kanaatleri biliş alt boyutunu, bireyin duygusal açıdan dinden etkilenme tarzı duygu alt boyutunu, dinî değerlerin davranışlar üzerindeki etkileri davranış alt boyutunu ve bireyin Tanrı'yla olan ilişkisinin düzeyi ilişki alt boyutunu oluşturmaktadır (Ok, 2011: 535). Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nin iç tutarlılık değerlerine bakıldığında Cranbach's Alpha kat sayılarının ölçek geneli için .578; biliş alt boyutu için .817, duygu alt boyutu için .852, davranış alt boyutu için .902, ilişki alt boyutu için .907 olduğu hesaplanmıştır. Bu şekilde ölçeğin alt boyutlarının yüksek güvenilirliğe sahip olduğu görülmektedir.

Ok tarafından geliştirilen Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin güvenilirlik ve geçerlik çalışmaları ile boyut tanımlamaları Yanmaz tarafından yapılmıştır. Ölçek 37 maddeden oluşmakta ve mucize, hata, beşerilik, hadislere eleştirel bakış, insanîlik ve mitik olmak üzere 6 alt boyutu içermektedir.

Hız. Peygamber'in mucizeleri *mucize alt boyutunda*, Hız. Peygamber'in beşerilik vasıfları *beşerilik alt boyutunda*, Hız. Peygamber'in hata yapabileceği *hata alt boyutunda*, Hız. Peygamber'i gerçekliği ötesinde algılama biçimleri *mitik alt boyutunda*, Hız. Peygamber'e yönelik eleştirel düşünme biçimleri *hadislere eleştirel bakış alt boyutunda*, Hız. Peygamber'in saygınlığı ve özellikle kadınlara yönelik yaklaşımının Hız. Peygamber'i algılama konusundaki etkinliği ise *insanilik alt boyutunda* ele alınmıştır (Yanmaz, 2013: 64). Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin iç tutarlılık testinden elde edilen verilere bakıldığında Cronbach's Alpha kat sayılarının ölçek geneli için .812, mitik alt boyutu için .311, mucize alt boyutu için .843, beşerilik alt boyutu için .484, hadislere eleştirel bakış alt boyutu için .430, hata alt boyutu için .763, insanilik alt boyutu için .804 olduğu bulgulanmıştır. Bu şekliyle ölçeğin, özellikle mucize, hata ve insanilik alt boyutlarının, güvenilirliğinin yüksek olduğu görülmektedir.

Ölçekler 5'li likert şeklinde geliştirilmiş ve "Hiç Katılmıyorum", "Az Katılıyorum", "Orta Düzeyde Katılıyorum", "Çok Katılıyorum" ve "Pek Çok Katılıyorum" yanıtlarından oluşmuştur.

Araştırma verilerinin değerlendirilmesi aşamasında güvenilirlik analizlerinin yanında betimsel analiz, t-testi ve korelasyon testleri gerçekleştirilmiştir.

a.b. Örneklem ve Uygulama

Araştırmanın örneklemini soyut düşünme becerilerini kazanmış, yerleşik tutumlara ve tasavvurlara sahip olduğu varsayılan 18 yaş ve üzeri üniversite öğrencilerinden meydana gelmektedir. Araştırma 2021 yılında bu kriterlere sahip olduğu düşünülen ve rastlantısal örnekleme yöntemiyle seçilen Bursa Uludağ Üniversitesi'nde öğrenim gören 334 öğrenciyle yürütülmüştür. Araştırmaya katılan örneklem grubu 117 (35%) erkek ve 217 (65%) kadın katılımcıdan oluşmaktadır. Katılımcıların yaş gruplarına göre dağılımı dikkate alındığında %81.7'sinin 18-23, %14.7'sinin 24-29, %1.8'inin 30-35 yaş aralığındayken %1.8'inin ise 35 yaş ve üzeri olduğu görülmektedir.

b. Bulgular

Araştırmada öncelikle demografik değişkenler ile dinî tutum ve peygamber tasavvuru arasındaki ilişki incelenmiştir. Yapılan analizlerde demografik değişkenler bağımsız değişken, dinî tutum ve peygamber tasavvuru değişkenleri ise bağımlı değişken olarak değerlendirilmiştir. Buna göre cinsiyet, yaş, gelir düzeyi ve öğrenim düzeyinin dinî tutumlar ve peygamber tasavvurları ile ilişkisine dair elde edilen veriler aşağıda belirtilmektedir.

Tablo-1:
Yaş, öğrenim düzeyi, gelir düzeyi ve dinî tutum arasındaki ilişki

		Dinî tutum
Yaş	Korelasyon (r)	.048
	Anlamlılık (p)	.383
	N	334
Öğrenim Düzeyi	Korelasyon (r)	.081
	Anlamlılık (p)	.140
	N	334
Gelir Düzeyi	Korelasyon (r)	.040
	Anlamlılık (p)	.465
	N	334

Cinsiyet ve dinî tutumlar arasındaki ilişkiye dair veriler aşağıda belirtilmiştir.

Tablo-2:
Cinsiyet ve dinî tutum arasındaki ilişki

		Dinî tutum
Cinsiyet	Mann-Whitney U	12119.500
	Wilcoxon W	19022.500
	Z	-.685
	Anlamlılık (p)	.493

Yapılan analizler sonrası değişkenler arasındaki ilişkinin anlamlılık düzeyine bakıldığında yaş ($p=.383$), öğrenim düzeyi ($p=.140$) ve gelir düzeyi ($p=.465$) değişkenlerinin dinî tutum ile anlamlı bir ilişki içerisinde bulunmadığı; cinsiyet ($p=.493$) değişkeninin ise anlamlı bir farklılığının bulunmadığı tespit edilmiştir.

Tablo-3:
Yaş, öğrenim düzeyi, gelir düzeyi ve peygamber tasavvuru arasındaki ilişki

		Peygamber Tasavvuru
Yaş	Korelasyon (r)	-.076
	Anlamlılık (p)	.166
	N	334
Öğrenim Düzeyi	Korelasyon (r)	-.119*
	Anlamlılık (p)	.030
	N	334
Gelir Düzeyi	Korelasyon (r)	.068
	Anlamlılık (p)	.213
	N	334

*p, 0,05 düzeyinde anlamlıdır.

Cinsiyet ve peygamber tasavvuru arasındaki ilişkiye dair veriler aşağıda belirtilmiştir.

Tablo-4:
Cinsiyet ve peygamber tasavvuru arasındaki ilişki

Cinsiyet	Peygamber Tasavvuru	
	Mann-Whitney U	11599.000
Wilcoxon W	18502.000	
Z	-1.302	
Anlamlılık (p)	.193	

Tablo-3 ve Tablo-4'te yer alan veriler incelendiğinde peygamber tasavvuru ile yaş ($p=.166$) ve gelir düzeyi ($p=.213$) değişkenleri arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığı; cinsiyet ($p=.193$) değişkeninin ise anlamlı bir farklılık oluşturmadığı tespit edilmiştir. Ancak öğrenim düzeyi ($p=.030$) değişkeniyle peygamber tasavvuru değişkeni arasında anlamlı ilişki bulunmuştur. Bu iki değişken arasındaki korelasyon değeri $r=-.119$ 'dur. Buna göre öğrenim düzeyi ile peygamber tasavvuru arasında doğrusal negatif yönlü zayıf bir ilişki bulunmuştur.

Araştırmada peygamber tasavvuru ile dinî tutum arasındaki ilişki incelenirken bağımsız değişken olarak peygamber tasavvuru, bağımlı değişken olarak ise dinî tutum ele alınmıştır. Buna göre bireylerin geliştirmiş oldukları peygamber tasavvurlarının onların dinî tutumları ile nasıl bir ilişki içerisinde oldukları değerlendirilmeye çalışılmıştır. Aşağıda Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nden edinilen verilerin Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nden edinilen verilerle ilişkisine dair ortalamalar verilmiştir.

Tablo-5:
Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin genel ortalaması ile Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nin genel ortalaması arasındaki ilişki

Peygamber Tasavvuru Ortalaması	Dinî tutum Ortalaması	
	Korelasyon (r)	.399**
Anlamlılık (p)	.000	
N	334	

**p, 0,01 düzeyinde anlamlıdır.

Yapılan analiz neticesinde peygamber tasavvuru ile dinî tutum arasında $p=.000$ düzeyinde anlamlılık tespit edilmiştir. İlişkinin korelasyon düzeyi ise $r=.399$ 'dur. Buna göre dinî tutum ile peygamber tasavvuru arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiş; aralarında doğrusal pozitif yönlü orta düzeyde anlamlı bir ilişki bulunduğu bulgulanmıştır.

Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nden edinilen verilerin genel ortalamasının, Ok-Dinî tutum Ölçeği'nden edinilen alt boyut ortalamaları ile ilişkisi incelendiğinde elde edilen verilerin aşağıdaki tabloda verildikleri şekilde oldukları görülmektedir.

Tablo-6:
Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin genel ortalaması ile Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nin alt boyutları arasındaki ilişki

		Duygu Alt Boyutu	Biliş Alt Boyutu	Davranış Alt Boyutu	İlişki Alt Boyutu
Peygamber Tasavvuru Ortalaması	Korelasyon (r)	.379**	-.421**	.365**	.453**
	Anlamlılık (p)	.000	.000	.000	.000
	N	334	334	334	334

**p, 0,01 düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 6'da yer alan verilere bakıldığından Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin genel ortalamasına dair verilerin Ok-Dinî tutum Ölçeği'nin bütün alt boyutları ile $p=.000$ düzeyinde anlamlı ilişki içerisinde buldukları görülmektedir. Korelasyon düzeyleri incelendiğinde, peygamber tasavvuru genel ortalaması ile duygu alt boyutu arasında $r=.379$, biliş alt boyutu ile $r=-.421$, davranış alt boyutu ile $r=.365$, ilişki alt boyutu ile $r=.453$ düzeyinde korelasyon bulgulanmıştır. Korelasyon analizleri peygamber tasavvuru genel ortalamasının, dinî tutum ölçeğinin duygu, davranış ve ilişki alt boyutları ile doğrusal pozitif yönlü orta düzey, biliş alt boyutu ile doğrusal negatif yönlü orta düzey bir ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir.

Araştırmada ayrıca Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin alt boyutları ile Ok-Dinî tutum Ölçeği'nin alt boyutları arasındaki ilişki incelenmiştir. Yapılan analizlerden edinilen verilere aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.

Tablo-7:
Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin alt boyutları ile Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nin alt boyutları arasındaki ilişki

		Duygu Alt Boyutu	Biliş Alt Boyutu	Davranış Alt Boyutu	İlişki Alt Boyutu
Beşerilik Alt Boyutu	Korelasyon (r)	.099	-.070	.023	.115*
	Anlamlılık (p)	.072	.199	.679	.035
	N	334	334	334	334
Hadislere Eleştirel Bakış Alt Boyutu	Korelasyon (r)	-.190**	.199**	-.205**	-.130*
	Anlamlılık (p)	.000	.000	.000	.017
	N	334	334	334	334

Hata Alt Boyutu	Korelasyon (r)	.113*	-.200**	.156**	.162**
	Anlamlılık (p)	.039	.000	.004	.003
	N	334	334	334	334
İnsanlık Alt Boyutu	Korelasyon (r)	.468**	-.514**	.481**	.537**
	Anlamlılık (p)	.000	.000	.000	.000
	N	334	334	334	334
Mitik Alt Boyutu	Korelasyon (r)	.177**	-.149**	.141**	.181**
	Anlamlılık (p)	.001	.006	.010	.001
	N	334	334	334	334
Mucize Alt Boyutu	Korelasyon (r)	.473**	-.547**	.477**	.427**
	Anlamlılık (p)	.000	.000	.000	.000
	N	334	334	334	334

*p, 0,05 düzeyinde anlamlıdır.

**p, 0,01 düzeyinde anlamlıdır.

Tablo-7 incelendiğinde Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin beşerilik alt boyutunun Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nin ilişki alt boyutu ile $p=.035$ düzeyinde anlamlı ilişki içerisinde bulunduğu; diğer alt boyutlar anlamlı bir ilişki bulunmadığı görülmektedir. Korelasyon düzeyi dikkate alındığında beşerilik alt boyutu ile ilişki alt boyutu arasında doğrusal pozitif yönlü zayıf bir ilişkinin bulunduğu söylemek mümkündür.

Hadislere eleştirel bakış alt boyutunun, dinî tutumun bütün boyutları ile anlamlı bir ilişki içerisinde bulunduğu bulgulanmıştır. Korelasyon düzeyleri ise hadislere eleştirel bakış alt boyutunun, dinî tutumun duygu ve ilişki alt boyutları ile doğrusal negatif yönlü zayıf bir ilişki içerisinde bulunduğunu, davranış alt boyutu ile doğrusal negatif yönlü orta düzey bir ilişki içerisinde bulunduğunu göstermektedir. Aynı zamanda hadislere eleştirel bakış alt boyutunun, dinî tutumun biliş alt boyutu ile doğrusal pozitif yönlü orta düzey ilişkisinin bulunduğu görülmektedir.

Hata alt boyutunun, dinî tutumun tüm alt boyutları ile anlamlı ilişki içerisinde bulunduğu görülmektedir. Korelasyon düzeylerine göre hata alt boyutu dinî tutumun duygu, davranış ve ilişki alt boyutları ile doğrusal pozitif yönlü zayıf bir ilişki içerisinde bulunduğu görülürken; biliş alt boyutu ile doğrusal pozitif yönlü orta düzey bir ilişki içerisinde bulunduğu görülür.

İnsanîlik alt boyutu ile dinî tutumların bütün alt boyutları arasında anlamlı ilişkinin bulunduğu görülmektedir. Korelasyon düzeyleri ise insanîlik alt boyutunun dinî tutumların duygu, biliş, davranış ve ilişki olmak üzere tüm alt boyutları ile pozitif yönlü orta düzey ilişki içerisinde bulunduğunu göstermektedir.

Mitik alt boyutunun dinî tutumların alt boyutları ile ilişkisi incelendiğinde ise tüm alt boyutlar ile anlamlı ilişki içerisinde bulunduğunu fakat korelasyon düzeylerine bakıldığında ise bu ilişkinin doğrusal pozitif yönlü zayıf bir ilişki olduğu görülmektedir.

Mucize alt boyutunun dinî tutumların duygu, biliş, davranış ve ilişki olmak üzere bütün boyutlarıyla anlamlı bir ilişkisi bulunmaktadır. Korelasyon düzeyleri mucize alt boyutunun dinî tutumun tüm alt boyutları ile doğrusal pozitif yönlü orta düzey bir ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir.

S o n u ç

Tutumların çok boyutlu ve çok yönlü yapılar olduğu açıktır. Bu özelliği kendisini dinî tutumlarda da göstermektedir. Bireyin anlam dünyasında dinî tutumlar köklü yapılar oluşturmaktadır. Kökten değişime dirençli yapılar olan dinî tutumların oluşum ve gelişimi pek çok faktör ekseninde şekillenmektedir. Yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, gelir düzeyi gibi demografik değişkenlerle anne-baba tutumları, dinî şahsiyetlerle kurulan iletişim, dinî gruplara mensubiyet yanında Tanrı, peygamber, ahiret, melek, cennet, cehennem, gibi doğrudan tecrübe yoluyla bilgi edinme imkanının bulunmadığı konularda geliştirilen tasavvurların bu faktörler arasında yer aldığı görülmektedir. İlahî dinlerde Tanrı ile iletişimi kuran ve insanlara ilahî mesajı anlatma ve açıklama görevine sahip peygamberlere yönelik geliştirilen tasavvurların, dini literatürdeki önemi de dikkate alınarak, Tanrı tasavvurlarından sonra öncelikli olarak ele alınması gerektiği düşünülmektedir. Çalışmanın temel odağını oluşturan bu düşünce ekseninde, dinî tutumların şekillenmesinde peygamber tasavvurunun etkin olduğu ve belirli yönlerde dinî tutumları etkilediği düşünülmektedir.

Dinî tutumlar ile demografik değişkenler arasındaki ilişkiye dair verilerin yer aldığı Tablo-1 ve Tablo-2 incelendiğinde aralarında anlamlı bir ilişkinin bulunacağı öngörülmesine rağmen böyle bir ilişki tespit edilmemiştir. Araştırmanın örnekleminin yerleşik dinî tutumlara sahip oldukları varsayılan 18 yaş ve üzeri katılımcılardan oluşmasının bu durumun geçerli sebebi olduğu düşünülmektedir. Ayrıca demografik verilerle dinî tutumlar arasındaki ilişkinin derinlemesine incelenebilmesi ve anlaşılabilmesi için boylamsal araştırmalara ihtiyaç duyulduğu açıktır.

Tablo-3 ve Tablo-4'te cinsiyet, yaş, gelir düzeyi ve öğrenim düzeyi

gibi demografik değişkenler ile peygamber tasavvuru arasındaki ilişkiye dair veriler yer almaktadır. Veriler incelendiğinde peygamber tasavvuruyla yaş, cinsiyet ve gelir düzeyi değişkenleri arasında anlamlı ilişki bulunmazken, öğrenim düzeyi değişkeniyle arasında anlamlı ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir. Tasavvurların da köklü yapılar oldukları dikkate alınırca demografik değişkenlerden pek fazla etkilenmedikleri anlaşılmaktadır. Eğitim düzeyi ile peygamber tasavvuru arasında zayıf da olsa negatif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Peygamber tasavvurunun gelişiminde ihtiyaç duyulan bilgi unsurunun eğitimle temin edilebildiği açıktır. Aralarında negatif yönlü bir ilişkinin bulunması ise eğitim düzeyinin artmasıyla geliştirilen peygamber tasavvurunun yeniden değerlendirildiğini ve zihin süzgecinden geçirildiğini düşündürmektedir. Böylelikle geleneksel peygamber tasavvurunda eğitim aracılığıyla birtakım değişikliklerin meydana geldiği düşünülmektedir. Ayrıca eğitim sistemi içerisinde kullanılan temel kaynaklarda peygamberlerin hayatı ve örnek kişilikleri ile ilgili verilen doğru ve açıklayıcı bilgilerin yetersizliğinin de etkili bir faktör olduğu düşünülmektedir.

Araştırmanın temel odağını peygamber tasavvuru ile dinî tutum arasındaki ilişki oluşturmuş ve aralarında anlamlı ilişkilerin bulunduğu öngörülmüştür. Yapılan analizler neticesinde bu öngörünün büyük oranda doğrulandığı anlaşılmıştır. Tablo-5'te Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nden edinilen genel ortalamalar ile Ok-Dinî tutum Ölçeği'nden elde edilen genel ortalamalar arasındaki ilişkiye dair veriler aktarılmıştır. Veriler incelendiğinde dinî tutumla peygamber tasavvuru arasında pozitif yönlü orta düzey ilişki tespit edilmiştir. Bu ilişki dinî tutumların oluşumunda ihtiyaç duyulan duygu, bilgi ve davranış unsurlarının temininde, geliştirilen peygamber tasavvurunun önemine işaret etmektedir. Yapılan analizler neticesinde, geliştirilen peygamber tasavvuru, dinî tutumların şekillenmesinde etkilidir denilebilmektedir. Peygamber tasavvuru ölçeğinden alınan puanlar arttıkça dinî tutum ölçeğinden alınan puanlar da artmaktadır. Dolayısıyla dinî tutumların peygamber tasavvuru ile sıkı bir ilişki içerisinde bulunduğu gözlenmektedir.

Yapılan analizler neticesinde Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin genel ortalamalarının, Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nin tüm alt boyutları ile anlamlı ilişki içerisinde bulunduğu tespit edilmiştir. Tablo-6'da Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin genel ortalamaları ile Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nin alt boyut ortalamaları arasındaki ilişkiye dair veriler yer almaktadır. Korelasyon analizi neticesinde değişkenler arasında kesin bir nedensellikten bahsedilemese de dinî tutumların oluşum aşamasında dini tasavvurların rolü dikkate alınarak peygamber tasavvurunun dinî tutumlar üzerinde etkili olduğu ifade edilebilmektedir. Analiz sonuçları göz önünde bulundurulduğunda bireyin geliştirdiği peygamber tasavvurunun, onun dinî tutumları ile yakın ilişki

içerisinde bulunduğu görülmektedir.

Tablo-7’de Peygamber Tasavvuru Ölçeği’nin alt boyut ortalamaları ile Ok-Dinî Tutum Ölçeği’nin alt boyut ortalamaları arasındaki ilişkiye dair veriler yer almaktadır. Bu verilere göre peygamber tasavvurunun belirli alt boyutlarının dinî tutumun belirli alt boyutlarıyla çeşitli düzeylerde ilişki içerisinde bulunduğu görülmektedir. Peygamber Tasavvuru Ölçeği’nin beşerilik alt boyutu ile dinî tutum ölçeğinin ilişki alt boyutunun anlamlı ilişki içerisinde bulunduğu tespit edilmiştir. Korelasyon düzeyi ($r=115$) zayıf bir ilişki olduğunu göstermekle birlikte fikir vermesi açısından önemlidir. Buna göre bireyin Hz. Peygamber’e yönelik, bir peygamber olduğunu dikkate almakla birlikte beşerî özelliklerini dikkate alarak geliştirdiği tasavvuru dolayısıyla kendisiyle daha rahat bir ilişki kurabildiği söylenebilmektedir. Diğer bir deyişle birey, Hz. Peygamber’i bütünüyle insani vasıfların ötesinde bir varlık olarak algılamaktan ziyade, beşerî yönlerini de dikkate alarak geliştirdiği tasavvuru aracılığıyla Hz. Peygamber’le daha yakın bir ilişki kurabilmektedir. Bireyin vahye doğrudan muhatap olan ancak kendisi gibi beşer bir peygamberle daha kolay ilişki tesis edebildiği ve daha kolay rol model alabildiği söylenebilmektedir. Ayrıca ilişki alt boyutunun sahip olduğu özellikler dikkate alındığında bu ilişkiyi Allah’a yansıtarak Allah’la daha dolaysız ve kolay bir ilişki kurabildiği de ifade edilebilmektedir.

Hadislere eleştirel bakış alt boyutunun, dinî tutum alt boyutlarından duygu ve ilişki ile negatif yönlü zayıf, davranış ile negatif yönlü orta düzey ilişki içerisinde bulunduğu görülmektedir. Aynı zamanda hadislere eleştirel bakış alt boyutunun dinî tutumun davranış alt boyutu ile negatif yönlü orta düzey ilişki içerisinde bulunduğu tespit edilmiştir. Duygu ve ilişki alt boyutları ile ilişkisi zayıf olmakla birlikte bir temayülü ifade etmesi bakımından anlamlıdır. Buna göre Hz. Peygamber’in hadislerini eleştirel bir bakış açısıyla değerlendiren bireylerin, din ile yoğun duygusal bağ kurmadan ve Allah ile ilişkisinde yoğun bağlılık hissetmeden dine entelektüel bir çaba ekseninde yaklaştıkları söylenebilmektedir. Hadislere eleştirel bakış alt boyutunun, dinî tutumun davranış alt boyutu ile doğrusal negatif yönlü orta düzey ilişki içerisinde bulunması da bu durumu desteklemektedir. Aynı zamanda bu alt boyutun, dinî tutumun biliş alt boyutu ile doğrusal pozitif yönlü orta düzey ilişki içerisinde bulunması da hadislere yönelik eleştirel bakış açısı geliştiren bireylerin din ile entelektüel bir çaba içerisinde ilişki kurduğunu desteklemektedir. Hz. Peygamber’i yoğun eleştiri süzgecinden geçirerek değerlendiren bireylerin, din ile entelektüel düzeyde bir ilişki kurdukları, duygusal ve ilişkisel bir bağ geliştirmekten öte dini bilişsel bir aktivite olarak değerlendirdikleri söylenebilmektedir.

Hata alt boyutunun, dinî tutumun duygu, ilişki ve davranış alt boyutları ile pozitif yönlü zayıf bir ilişki içerisinde bulunduğu görülmektedir. Aralarındaki bu zayıf ilişki yukarıda olduğu üzere belirli bir temayülü göstermesi bakımından anlamlı olarak değerlendirilmektedir. Yine bu alt boyutun, dinî tutumun biliş alt boyutu ile negatif yönlü orta düzey bir ilişki içerisinde bulunduğu tespit edilmiştir. Diğer insanlar gibi Hz. Peygamber'i de hata yapabilen biri olarak değerlendiren kişilerin, Hz. Peygamber'le ve dolayısıyla din ile daha kolay ilişki ve duygusal bağ kurabildikleri ve dolayısıyla dinî davranışlarını daha kolay şekillendirebildikleri söylenebilmektedir. Hata alt boyutunun dinî tutumun duygu, ilişki ve davranış alt boyutları ile zayıf da olsa pozitif yönde anlamlı ilişki içerisinde bulunması bu temayülü düşündürmektedir. Aynı zamanda hata alt boyutunun biliş alt boyutuyla doğrusal negatif yönlü orta düzey ilişki içerisinde bulunması dine bilişsel çerçevede yaklaşan bireylerin Hz. Peygamber'i hata yapabilen bir insan olarak değerlendirmekten uzak olduğunu düşündürmektedir. Diğer bir deyişle entelektüel düzeyde din ile ilişki kuran kişilere göre Hz. Peygamber'in hata yapabilen biri olarak değerlendirilmesi dinî tutumların şekillenmesinde olumsuz etkiye sahip olabilmektedir.

İnsanîlik alt boyutunun, dinî tutumun duygu, ilişki ve davranış alt boyutları ile pozitif yönlü orta düzey; biliş alt boyutu ile negatif yönlü orta düzey ilişki içerisinde bulunduğu tespit edilmiştir. Hz. Peygamber'i yüksek insanî değerleri içselleştirmiş bir şahsiyet olarak tasavvur eden bireylerin din ile daha yoğun duygusal bağ kurdukları, daha derin ilişki geliştirebildikleri ve bunu davranışlarına yansıttıkları görülmektedir. Hz. Peygamber'in insanî özellikleri en yüksek düzeyle içselleştirmiş bir şahsiyet olarak algılanmasının ve rol model edinilmesinin, dinin değer üretme işlevini kolaylaştırdığı düşünülebilmektedir. Bu alt boyutun, dinî tutumun biliş alt boyutu ile negatif yönlü orta düzey ilişki içerisinde bulunması, bireylerin dine bilişsel bir çaba olarak yaklaşmasının dini değerlerden bağımsız kurallar bütünü olarak algıladıklarını düşündürmektedir. Dine entelektüel zeminde yaklaşan bireyler için dinin değer üretme işlevinin zayıf kaldığı, dolayısıyla Hz. Peygamber'in de yüksek insanî değerleri temsil eden şahsiyet olarak değil, dinî kuralları aktarıcı ve uygulayıcı bir rol üstlendiği düşünülmektedir.

Mitik alt boyutunun dinî tutumun duygu, ilişki ve davranış alt boyutu ile pozitif, biliş alt boyutuyla ise negatif yönlü zayıf ilişki içerisinde bulunduğu tespit edilmiştir. Yukarıda belirtildiği üzere zayıf da olsa anlamlı bir ilişkinin tespit edilmesi belirli bir temayülü göstermesi bakımından önemlidir. Buna göre Hz. Peygamber'i bir kahraman olarak değerlendiren bireylerin din ile duygusal ve ilişkiyel bağ kurabildikleri ve davranışlarına yansıtabildikleri görülmektedir. Bu alt boyut ile dinî tutumun biliş alt boyutu arasındaki negatif yönlü ilişki ise dine bilişsel düzlemde yaklaşan bireylerin

Hız. Peygamber'in bir kahraman olarak algılamadıklarını ve dolayısıyla Hız. Peygamber'i tasavvur ederken mantık zemininden ayrılmadıklarını düşünmektedir.

Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin mucize alt boyutu ile dinî tutumun ilişki, duygu ve davranış alt boyutları ile pozitif; biliş alt boyutu ile negatif yönlü orta düzey ilişki içerisinde bulunduğu görülmektedir. Buna göre Hız. Peygamber'i, peygamber olması dolayısıyla, mucizeler gerçekleştirebilen bir şahsiyet olarak değerlendiren bireyler dinle daha duygusal ve ilişkisel bağ kurabilmekte ve bunu davranışlarına aktarabilmektedir. Hız. Peygamber'e yönelik tasavvurlarını bu şekilde geliştiren bireylerin, dinî tutumlarını daha yüksek düzeyde geliştirebildikleri görülmektedir. Bu alt boyutun dinî tutumun biliş alt boyutuyla negatif yönlü orta düzey ilişki içerisinde bulunmasının, dini entelektüel çerçevede değerlendiren bireylerin mucize kavramına yaklaşımlarının şekillenmesi ile yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Buna göre Hız. Peygamber'in mucizeler gerçekleştirebilen bir şahsiyet olarak algılanması mantığa aykırı bir durum olarak değerlendirilmektedir. Dine bilişsel düzlemde yaklaşan bireylerin, mantık süzgecinden geçmeyen olay ve olguları kabul etmedikleri görülmektedir. Bu anlamda entelektüel bir çaba olarak dine yaklaşan bu bireyler için Hız. Peygamber'in mucize gerçekleştiren bir varlık olarak değerlendirilmesinin, mantıksal zemine aykırı bir durum olarak görüldüğünü düşündürmektedir. Diğer taraftan Hız. Peygamber'i mucizeler gerçekleştiren bir varlık olarak değerlendiren bireylerin de dinin duygusal ve ilişkisel yönüne ağırlık vermesinin maneviyat yönelimli dine değer verdiklerini düşündürmektedir. Dini değerleri maneviyat düzleminde gerçekleştiren bireylerin aynı şekilde davranışlarında da bu durumu içselleştirdikleri düşünülmektedir.

Peygamber tasavvuru ve dini tutum ilişkisine dair literatürde Çınar tarafından gerçekleştirilen bir araştırma bulunmaktadır. Araştırmada dini tutumun genel ortalamaları ile peygamber tasavvurunun genel ortalamaları yanında peygamber tasavvurunun alt boyutlarının her biri ile dini tutumun alt boyutlarının her biri arasında doğrusal pozitif yönlü zayıf ilişkiler tespit edilmiştir (Acar Çınar, 2020: 106). Çalışmamızda elde edilen bulgular pek çok yönüyle Çınar'ın çalışmasını desteklemekle birlikte bazı yönleri itibarıyla ondan farklılaşmaktadır. Çınar'ın çalışmasında zayıf da olsa belirli bir temayülü gösteren dini tutum ve peygamber tasavvuru ilişkisine yönelik yaptığımız bu çalışma ile bu iki olgu arasında daha yüksek bir ilişki düzeyinin bulunduğu tespit edilmiştir.

Kaynaklar

Acar Çınar, H. (2020). Dinî tutum ve peygamber tasavvuru arasındaki ilişkiye dair mukayeseli bir araştırma: Ülkü İmam Hatip Lisesi ve Mevlana Ortaokulu örneği. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(13), 83-118.

Baymur, F. B. (1978). *Genel psikoloji* (4. bs). Ankara: İnkılap ve Aka Kitapları.

Budak, S. (2017). İmaj. [çinde] *Psikoloji sözlüğü* (5. bs). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Devlilioğlu, F. (1970). Tasavvur. [çinde] *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Doğuş Matbaası.

Farabi. (1987). *Fusulü'l medeni (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler)*. (Çev. H. Özcan,; 1. bs). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.

Freedman, J. L., Sears, D. O., & Carlsmith, J. M. (1989). *Sosyal psikoloji* (Çev. A. Dönmez,; 1. bs). İstanbul: Ara Yayıncılık.

Gürses, İ. (2010). *Dindarlık ve kişilik*. Bursa: Emin Yayınları.

Hacıkeleşoğlu, H. (2020). *Ebeveyn Tutumları ve kişilik özelliklerinin tanrı tasavvuru ile ilişkisi üzerine bir araştırma*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Holm, N. G. (2018). *Din psikolojisine giriş*. (Çev. A. Bahadır). İstanbul: İnsan Yayınları.

Hökekleli, H. (2013). *Din psikolojisi* (10. bs). Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.

İbn Sina. (2014). *El-İşârât ve't-Tenbîhât*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

İnceoğlu, M. (2011). *Tutum algı iletişim* (6. bs). Ankara: Siyasal Kitabevi.

Kağıtçıbaşı, Ç., & Cemalcılar, Z. (2018). *Dünden Bugüne insan ve insanlar sosyal psikolojiye giriş* (21. bs). İstanbul: Evrim Yayınları.

Krech, D., & Crutchfield, R. S. (1970). *Sosyal Psikoloji nazariye ve problemler* (E. Güngör, Çev.; 2. bs). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Mehmedoğlu, A. U. (2011). *Tanrıyı tasavvur etmek* (1. bs). İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Ok, Ü. (2011). Dini tutum ölçeği: Ölçek geliştirme ve geçerlik çalışması. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 8(2), 528-549.

Özarkınar, Y. (1999). Psikolojinin insan tasarımı. [çinde] *Psikolojide Yeni Tartışmalar* (1. bs, ss. 67-90). ed. S. A. Arkonaç. Alfa Yayınları.

Peker, H. (2018a). *Din psikolojisi* (16. bs). İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Peker, H. (2018b). *Din psikolojisi* (16. bs). İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Piaget, Jean, & Inhelder, B. (1967). *The child's conception of space* (1. bs). ABD: W. W. Norton and Company, Inc.

VandenBos, G. R. (2007). Attitude. [çinde] *APA Dictionary of Psychology* (2. bs). ABD: American Psychological Association.

Yanmaz, A. N. (2013). *MEB İmam hatip öğrencilerinin peygamber tasavvuru* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yavuz, K. (1983). *Çocukta dini duygu ve düşüncenin gelişmesi* (1. bs). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Zanna, M. P., & Rempel, J. K. (1988). Attitudes: A new look at an old concept. [çinde] *The social psychology of knowledge*. (1. bs, ss. 315-333). ed. D. Bar-Tal & A. W. Kruglanski. UK: Cambridge University Press.

---

* Bu makale, yazarın *Dindar bireylerin peygamber tasavvurlarıyla dini tutumları arasındaki ilişki üzerine bir araştırma: Bursa örneği* (2021) başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir. Aynı zamanda bu araştırma Bursa Uludağ Üniversitesi BAP Birimi tarafından desteklenmiştir.

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 6 • Aralık 2022 • 31-76
Issue: 6 • December 2022 • 31-76

**Türk Din Psikolojisi Çalışmalarında
“Din ve Psikopatoloji” Literatürü (1973-2022)
Üzerine Bir Araştırma**

A Research on “Religion and Psychopathology” Literature
(1973-2022) in Turkish Psychology of Religion Studies

Eσμα Zennure Kavurkacı

Doktora Öğrencisi
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
E-posta: zen.kavurkaci@gmail.com
Orcid: 0000-0003-3529-6449
Eskişehir / Türkiye

PhD Student
Eskisehir Osmangazi University
Institute of Social Sciences
E-mail: zen.kavurkaci@gmail.com
Orcid: 0000-0003-3529-6449
Eşkişehir / Turkey

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type   Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received   08 Ekim 2022 • 08 October 2022
Kabul Tarihi • Accepted   07 Aralık 2022 • 07 December 2022

Ö z e t

Aydınlanma dönemiyle dinin kaybettiği değer ve bilimin kazandığı önem ile birlikte din ve psikoloji, pozitivist bir anlayışla birbirine içine dahil etmekte güçlük çekilen iki ayrı disiplin olarak algılanmaktadır. 2000'li yıllara kadar din ve psikoloji arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalarda yoğunluk olmasa da günümüze yaklaştıkça yapılan çalışmaların arttığı dikkatleri çekmektedir. Ülkemizde ise konu hakkında yapılan çalışmaların özellikle son yirmi yıl içerisinde önemli ölçüde hız kazandığı tespit edilmiştir. Günümüze yaklaştıkça araştırmacıların ilgisini çeken ve alanda günbegün artan bu çalışmalara dair literatür taraması yapma ihtiyacı doğmuştur. Psikopatoloji ve dini ilgilendiren çalışmalarda yoğunluğun hangi konularda olduğu ve en çok eksik kalan çalışmaların neler olduğunu görme konusunda çalışmanın önemi açıktır. Bu çalışma internet tabanlı yürütülmüştür. Mevcut araştırma bu kapsamla sınırlandırılmış olsa da daha önce böyle bir çalışma yürütülmediği için alanda çok önemli bir boşluğu doldurmaktadır. 1973-2022 yılları arasında din ve psikopatoloji ilişkisine dair yapılan çalışmaların incelendiği bu taramada 330 tane araştırmaya ulaşılmıştır (n=330). Bunlar kronolojik olarak incelendiğinde 2000 öncesinde yapılan; 11 makale, tez ve kitaba ulaşılmıştır. 2000'den 2010'lara kadar ise 34 çalışma bulunurken, 2010'dan sonra ciddi bir artış dikkatleri çekmektedir. Bunlar incelendiğinde 148 adet tez çalışması, 107 adet makale, 14 adet kitap ve 7 adet bildirinin yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmalarda en sık işlenen temalar; (121 adet) kaygı, (45 adet) depresyon, (50 adet) bağımlılık, (25 adet) travma, (20 adet) OKB'dir. Herhangi bir araştırmanın yapılmadığı psikopatolojiler ise bipolar/mani/iki uçlu bozukluk, özgül fobiler, panik atak, agorafobi, disosiyatif bozukluklar ve bedensel belirtiler, bulumiya nervoza ve tıknırcasına yeme, fetişizm, pedofili, gözetlemecilik, göstermecilik, sürtünmecilik, sadizm ve mazoşizm gibi cinsel bozukluk ve sapkınlıklar, paranoid, histriyonik, çekingen, bağımlı kişilik bozukluklarından oluşmaktadır. Gelecek çalışmalara bu konularda araştırmalar yapmaları tavsiye edilmektedir. Aynı zamanda bu araştırmanın sınırlılıkları dışında kalan İslamofobi ve intihar durumları psikopatolojik rahatsızlık olarak sayıldığı için yer verilmiştir. Yine dine ait; din, dini, dindarlık ve manevi kelimeleri üzerinden araştırma yürütülmüştür. Benzer konuda yapılacak gelecek araştırmalara, çalışmanın bu sınırlılıklarını aşarak konuyu daha kapsamlı yapmaları önerilmektedir.

A n a h t a r   K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Psikopatoloji • Ruhsal bozukluklar
Mental rahatsızlıklar • Literatür taraması • Din • Maneviyat

A b s t r a c t

Religion and psychology have been perceived as two separate disciplines that have been difficult to integrate into each other in the last seventy years. Although there wasn't any intensity in the studies examining the relationship between these two variables until the 2000s, it is noteworthy that the studies conducted have increased in number to the present day. In our country, it has been determined that the studies on the subject have increased significantly, especially in the last twenty years. There has been a need for a literature review on these studies, which have recently attracted the attention of researchers and are increasing day by day in the field. It is obvious that the importance of working on seeing which subjects are concentrated on and what are the subjects that have never been taken part in studies related to psychopathology and religion. This study has been conducted on the internet. Although the current research is limited to this scope, it fills a very important gap since there has not been a literature review on this subject before. In this survey, in which studies on the relationship between religion and psychopathology between 1973-2022 were examined, 330 studies were reached (n=330). There have been 11 articles, theses and books from before 2000s when the studies are examined chronologically. 34 studies are identified to be conducted from 2000 to 2010. After 2010, a significant increase draws attention. When these are examined, it is seen that 148 thesis studies, 107 articles, 14 books and 7 papers have been actualized. The most frequently covered themes in these studies are; (121 items) anxiety, (45 items) depression, (50 items) addiction, (25 items) trauma, (20 items) OCD. Psychological disorders for which no research has been conducted are bipolar/mania disorder, specific phobias, panic attacks, agoraphobia, dissociative disorders and somatic symptoms, bulimia nervosa, sexual disorders and perversions such as fetishism, pedophilia, paraphilia, exhibitionism, voyeurism, frotteurism, sadism, masochism, paranoid, histrionic, avoidant, dependent personality disorders. It is recommended to conduct research on these issues in future studies. At the same time, Islamophobia and suicide, which are outside of the limitations of this research, are not included because they are considered as psychopathological disorders. In the same way, research on keywords religion, religiosity and spirituality was carried out. It is recommended that future studies on a similar subject should go beyond the limitations of this study and render the subject more comprehensive.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Psychopathology
Mental disorders • Literature review • Religion • Spiritual

Giriş

Psikopatoloji, geçmişten günümüze kadar pek çok insanı ruhsal ve manevi anlamda sıkıntıya sokan, son yüzyıllar içerisinde adı konulup geliştirilen bir alandır. Pek çok tanımı mevcuttur ve genel anlamda bütün rahatsızlıkları kapsayan bir tanımın yapılması bir hayli güçtür. Genel olarak ruhsal bozukluklar; (1) bireyin içinde meydana gelen, (2) düşünce, hisler veya davranışlarda klinik olarak anlamlı düzeyde güçlükler barındıran, (3) zihinsel işlev bozukluklarını içeren, (4) bulunduğu kültürde normal görünmeyen tepkilere sahip ve (5) sosyal saptmadan kaynaklanmayan anormal durumları içermektedir. Bu kapsamda ruhsal bozukluklar; kişiye sıkıntı veren, yeti yitiminin bulunduğu, sosyal normlara uyulmadığı anormal durumları kapsayan ve işlev bozukluğuna neden olan rahatsızlıklar olarak tanımlanabilmektedir (Kring & Johnson, 2019: 4-7).

Psikopatoloji ile ilişkili bir başka kavram olan ruh sağlığı, olumsuz belirtilerin olmaması ve psikolojik işlevlerin olumlu yönde olması şeklinde tanımlanmaktadır (Gencer vd., 2022: 10). Bu anlamda psikopatolojinin tam karşıt konumunda olarak görüldüğü için bu kavramı açıklarken ruh sağlığının yerinde olmaması şeklinde kısa bir tanımlama yapmak da mümkündür.

Eski zamanlarda, bireylerin dışında gelişen anormallikler, Tanrı'nın bir cezası veya şeytanın ele geçirdiği durumlar olarak görülmüştür. Bu sıkıntıya cevap da yine bu durumlar içerisinde, şeytan çıkarma ayinleri gibi ritüellerde aranmıştır. Ancak pozitif bilimlerin geliştiği tarihlere kadar anormal rahatsızlıklara bu şekilde yaklaşmıştır, şeklinde kesin bir etiketleme yapılmamalıdır. Nitekim Hipokrat gibi bilim adamları, insanlar üzerinde görülen bu anormal durumları farklı bir şekilde yorumlamış, bir tür biyolojik hastalık olduğunu ve çözümün de yine biyolojik araştırmalar yoluyla bulunabileceğini savunmuştur. Ama özellikle Avrupa'nın yaşadığı karanlık çağ döneminde, bu insanların cadı olarak görülüp yakılma olayı da tarihe iz bırakmış durumlardan biridir (Kring & Johnson, 2019: 8-13).

Günümüzde psikopatolojiye dair kapsamlı araştırmaların yürütüldüğü görülmektedir. Bu anlamda insanların mental olarak mustarip olduğu pek çok bozukluk da gruplandırılarak tanı, tedavi, etiyolojik yaklaşımlar vs. çok yönlü çalışmalarla desteklenerek kapsamlı bir literatür oluşturulmuştur. Bu konu hakkında özellikle Amerikan Psikiyatri Birliği'nin geliştirdiği ruhsal bozuklukları için tanı el kitabı (DSM-V) bu psikopatolojilerin tespiti için oldukça kullanışlıdır. Bunun yanında psikopatolojik rahatsızlıklar için geliştirilmiş "Anormal Psikoloji" kitabı da bu

bozuklukları oldukça iyi derleyen başka bir eserdir. Literatür taramasına geçmeden bu ruhsal bozuklukları kısaca tanımlamak gerekmektedir.

Psikopatolojiler öncelikle şu gruplara ayrılmıştır: Duygudurum bozuklukları, kaygı bozuklukları, obsesif kompulsif bozukluk ve travma ile ilişkili bozukluklar, disosyatif bozukluklar ve belirti bozuklukları, şizofreni, madde kullanımı bozuklukları, yeme bozuklukları, cinsel bozukluklar, çocukluk dönemi bozuklukları, ileri yaş ve nörobilişsel bozukluklar, kişilik bozuklukları.

Duygu durum bozuklukları genel olarak duyguları etkisizleştirmeye neden olan rahatsızlıkları içermektedir. Orantısız öfke patlamaları ve aşırı sinirlilik hali gibi bazı tanı kriterlerine sahip olan bu bozukluk için DSM-V'te iki ana tür tespit edilmiştir. Bunlar: Depresif bozukluklar ve manik bozukluk (bipolar-iki uçlu) (DSM-V, 2013: 156). Orta düzeyde kalıtsal olan depresif bozukluklar, umutsuzluk ve anlam bulamama ile çok ilişkilidir. İki hafta içerisinde görülen; işlevsellikte bir bozulma, depresif bir ruh hali, ilgi ve zevkte bir azalma gibi belirtilerin olduğu durumlarda majör depresyon tanısı konulabilmektedir (DSM-V, 2013: 160). Bipolar tanısı için ise en az bir hafta süren, anormal derecede günlük işlevi bozan bir taşkın sinirlilik hali ve enerji patlaması gibi belirtilerin olduğu manik bir dönemin görülmesi gerekmektedir (DSM-V, 2013: 124). Bu iki bozukluğun tedavi sürecinde özellikle bilişsel-davranışsal terapi (BDT) kullanılmakta ve diğer tedavi yöntemleri ile desteklenmektedir. Ancak bipolar bozukluk için ilk seçenek ilaçla tedavidir. Bilişsel terapiler ve diğer terapi yöntemleri de tedavi sürecinde yardım alınan kaynaklar arasındadır (Kring & Johnson, 2019: 129-170).

Duyguların etkisizleştirilmesi ile oluşan bu bozukluk grubuna intihar vakaları da dahil edilmiştir. Ancak intihar çalışmaları bir psikopatoloji olarak görülmediği için araştırma kapsamına alınmamıştır.

Bir diğer gruplama kaygı bozuklukları hakkındadır. Genel olarak aşırı düzeyde korku ve kaygının neden olduğu davranış bozuklukları yer almaktadır (DSM-V, 2013: 189). Bu bozukluk içerisinde; özgül fobiler, sosyal kaygı bozukluğu, panik bozukluk, agorafobi ve yaygın kaygı bozukluğu bulunmaktadır. Mental rahatsızlıklar içerisinde en yaygın olanı kaygı bozukluklarıdır (Kring & Johnson, 2019: 173). Ortak noktaları günlük işlevselliğe ket vuracak düzeyde kaygının hissedilmesidir. Özgül fobiler, belirli bir nesne ve duruma karşı aşırı düzeydeki korkuları içermektedir. Genellikle hayvan, yükseklik, kan gibi korkulardan oluşmaktadır (DSM-V, 2013:197).

Sosyal kaygı bozukluğu ise toplum arasında bireyin kendisini incelediğini hissettiği ve buna maruz kaldığı durumlarda sosyal değerlendirilmeden aşırı düzeyde korkması ve kaygı duymasından ileri gelmektedir (DSM-V, 2013: 202). Panik bozukluk, aniden ve beklenmedik bir anda yoğun bir şekilde hissedilen ve tekrarlayan korku atakları olarak tanımlanmaktadır (DSM-V, 2013: 208). Agorafobi; toplu taşıma araçlarını kullanmak, açık/kapalı alanda bulunmak, evin dışında tek başına olmak gibi kaygı belirtileri oluştuğunda, o ortamdan kaçmanın veya yardım olmanın mümkün olmadığı durumlardan kaçınma veya böyle durumlardan korkma olarak betimlenmektedir (DSM-V, 2013: 217-218). Yaygın kaygı bozukluklarında ise en az 6 ay süreyle sürekli aşırı düzeyde bir gerginlik, kaygı ve endişe hissedildiğinde bu tanı koyulmaktadır (DSM-V, 2013: 222). Tedavilerinde ise genellikle bilişsel terapilerden ve maruz bırakmadan yardım alınmaktadır (Kring & Johnson, 2019: 193).

Sıradaki gruplandırma obsesif-kompulsif bozukluklar (OKB) ve travmayla ilişkilidir. OKB, istem dışı zihne giren ve tekrarlayıcı formdaki düşünce ve duyguların (obsesyon) giderilmesi için sürekli ve katı olarak yapılmak zorunda hissedilen eylemleri (kompulsiyon) içermektedir. Bu bozukluk altında beden dismorfik ve biriktirme bozukluğu da bulunmaktadır. Obsesyonların görüldüğü yaygın temalar; kirlilik, simetri, saldırganlık, beden sorunları, din ve cinsellik (DSM-V, 2013: 235-236). Dine dair özel bir alanın olması (dini takıntılar/obsesyonlar adıyla), din ve OKB psikopatolojisi hakkında çalışmaların çok olmasına neden olmuştur. Tedavisinde yine BDT ve maruz bırakma yöntemleri uygulanmaktadır (Kring & Johnson, 2019: 201-213).

Travma ise yaşanan travmatik olayın tekrar tekrar deneyimlenmesi, uyarılması veya kaçınma belirtileri ile tanımlanmaktadır. Akut stres bozukluğu da yine bu rahatsızlık altında yerini almaktadır. Tedavilerinde öncelikle farmakolojiden yardım alınmakta, buna ek olarak hayali maruz bırakma uygulanmaktadır (Kring & Johnson, 2019: 214-223).

Disosyatif bozukluklar ve bedensel belirti bozuklukları bir diğer gruplamadır. Bilinç, bellek, kimlik, duygu, algı ve bedendeki davranışlarının kesintiye uğraması ile oluşan bu anormallikler disosyatif bozukluk olarak tanımlanmaktadır. Bu bozukluklar potansiyel olarak psikolojik işleyişin her alanını bozmaya müsaittir (DSM-V, 2013: 291). Alt bozuklukları; disosyatif bellek yitimi, kendine veya gerçeğe yabancılaşma ve disosyatif kimlik bozukluğudur. Genellikle çocuklukta yaşanan fiziksel veya cinsel istismarlar bu tür rahatsızlıklara neden olmaktadır. Tedavisinde özellikle psikodinamik tedavi kullanılmakta, buna hipnoz ve yaş geriletme teknikleri eşlik etmektedir (Kring & Johnson, 2019: 224-236).

Bedensel belirti bozuklukları altında ise hastalık kaygısı ve konversiyon bozukluğu yer almaktadır. Bu bozukluklar fiziksel belirtilere fazla ve ısrarcı biçimde odaklanmaktan kaynaklanmaktadır. Kişiler, sağlıkları hakkında ciddi derecede kaygı yaşamakta ve bunlara aşırı düzeyde zaman harcamaktadırlar (DSM-V, 2013: 331). BDT'ler genellikle başvuru alan ilk yöntemdir (Kring & Johnson, 2019: 246).

Bir sonraki rahatsızlık şizofrenidir. Düşünce, algı ve dikkatte belirtiler içermekte; motor davranış, duygu ve yaşam işleyişini kapsayan pek çok alanda bu bozukluk mevcuttur. Sanrı, aşırı çarpıtma, istemsizlik, asosyalite, dağınık konuşma veya davranma gibi belirtileri bulunmaktadır. Alt tip rahatsızlıklar, düşük yordamaya sahip olduğu için DSM-V'te çıkarılmıştır. Tedavisinde yaygın olarak farmakolojiden yararlanılmakta, aile terapisinden ve BDT'den kullanılan yöntemler arasında yer almaktadır (Kring & Johnson, 2019: 250-284).

Fiziksel sağlığı ve psikolojik işlevselliği bozacak ölçüde yeme ile ilgili davranışlarda kalıcı bir rahatsızlık olan yeme bozukluğu kapsamında; anoreksiya nervoza, bulimiya nervoza ve tıknırcasına yeme bozukluğu bulunmaktadır. Anoreksiya nervoza, normal beden kilosunu sürdürmeyi reddedip (çok zayıf dahi olsa) şişmanlamaktan korkma, kilo alımını engelleyici davranışlar ve bozulmuş beden algısı belirtilerini taşımaktadır. Bulimiya nervozada ise aynı anda yenecek miktardan oldukça fazla derecede tıknırcasına yedikten sonra -yemeyi kontrol edemeyerek bunları çıkarma, şişmanlama korkusu ve bozulmuş beden algısı belirtilerini içermektedir (DSM-V, 2013: 338-345). Bu iki rahatsızlığın genellikle ergenlikte başladığı gözlemlenmiştir. Tıknırcasına yeme bozukluğunda asıl belirti, tıknırcasına yemektir ancak bunu telafi edici çıkarma eylemleri yoktur (bulimiya nervozadan farkı). Bu kişiler genellikle obezdir. Bu rahatsızlıklara genellikle depresyon eşlik ettiği için tedavisinde antidepressan kullanılmakta ancak bu tedaviyi sürdürme olasılığı düşük olduğu için genellikle hastaneye yatırılmayla sonuçlanmaktadır. Sahip olunan bozulmuş beden algılarını değiştirme konusunda ise BDT oldukça etkilidir (Kring & Johnson, 2019: 332-359).

Bir sonraki gruplama cinsel bozukluklar hakkındadır. Cinsel işlev bozuklukları ve cinsel sapkınlıklar (parafili) olmak üzere iki kategoriye sahiptir. Cinsel işlev bozuklukları içerisinde gecikmiş/erken boşalma, orgazm bozukluğu, cinsel istek bozukluğu gibi pek çok rahatsızlık bulunmaktadır (DSM-V, 2013: 423). Sapkınlıklar ise içerisinde fetişizm, pedofili, ensest, göstermecilik, sürtünmecilik, sadizm ve mazoşizm bozukluklarını barındırmaktadır (DSM-V, 2013: 685). Cinsel işlev bozukluğu ve cinsel sapkınlıkların tedavisinde en çok BDT ve çift terapileri etkilidir

(Kring & Johnson, 2019: 362-389).

Madde kullanımı bozuklukları bir sonraki gruptadır. Madde kullanımı kapsamında on ayrı uyuşturucu madde tanımlanmaktadır: Alkol, kafein, esrar, halüsinojenler, inhalanlar (solukla çekilenler), morfin türevi ilaçlar (opiod), sakinleştiriciler, hipnotikler, anksiyolitikler (kaygı gidericiler), uyarıcılar ve tütün. Bunlara ek olarak kumar oynama bağımlılığı, internet bağımlılığı, cinsel bağımlılık, alışveriş bağımlılığı gibi farklı bağımlılık türleri de bulunmaktadır. Bu davranışlar, uyuşturucu ilaçlar gibi ödül sistemini aktive edip madde bozukluklarına benzer belirtiler göstererek bazı davranışsal semptomlar oluşturduğu için madde bağımlılığı başlığı altında zikredilmiştir. Ancak bunlar hakkında (kumar bağımlılığı hariç) yeterli kanıt bulunmadığı için henüz ruhsal bozukluk olarak tanımlanmamaktadır (DSM-V, 2013: 481). Bağımlılık olarak değerlendirilmesi için tolerans geliştirme, yoksunluk, istenilenden fazla madde kullanmak, başarısız bırakma girişimleri, bu madde yüzünden fiziksel ve psikolojik sorunların kötüleşmesi, iş ve ilişkilerde sorunlarla karşılaşmanın görülmesi gerekmektedir. Bu kapsamda madde kullanım bozukluğu tanısı koyulmaktadır (6 kriterin olması durumunda). Biyolojik tedaviler ağırlık basmaktadır. Bu rahatsızlığı önlemek adına pek çok sosyal destek programları oluşturulmakta ve mevcut programların çoğu, madde kullanımına hiç başlanılmamasını teşvik edecek niteliktedir (Kring & Johnson, 2019: 287-329).

Bu başlıklara ek olarak çocuklukta gelişim dönemlerinde görülen bazı bozukluklara ilişkin ayrı bir kategori oluşturulmuştur. Bu rahatsızlıklar özellikle çocuk okula başlamadan önce ortaya çıkmakta ve kişisel, sosyal, akademik veya mesleki işlevsellikte kayıplara neden olmaktadır. Sıklıkla bir arada bulunmaktadır. Dikkat eksikliği/hiperaktivite bozukluğu (DEHB), davranım bozukluğu ve otizm spektrum bozuklukları şeklinde üç yaygın bozukluk görülmektedir.

Ayrıca öğrenme güçlükleri, zihinsel yeti eksikliği, duygudurum ve kaygı bozuklukları da çocuklukta görülen rahatsızlıklar arasındadır. Zihinsel yeti eksikliği, muhakeme, problem çözme, soyut düşünme gibi zihinsel yeteneklerdeki eksikliklerle tanımlanmaktadır (DSM-V, 2013: 31). Dikkat eksikliği; belirli yaşta daha sık görülen dikkat eksikliği ve hiperaktivite ya da dürtüsellikğin sürekli olduğu durumlarda tanı almaktadır. Temel özelliği, gelişimi engelleyen kalıcı bir dikkatsizlik veya hiperaktivitedir (dürtüselliktir). Verilen görevden uzaklaşma, sabırlı olamama, odaklanmayı sürdürememe gibi dikkat eksikliği ve aşırı kıpırdanma, dokunma ve konuşkanlık gibi hiperaktivite bu bozukluğun temel belirtilerindedir (DSM-V, 2013: 61).

Çocuklukta görülen davranım bozuklukları ise şiddetli saldırganlık, yalan söyleme, hırsızlık, eşyalara zarar verme, diğer canlılara karşı zalimlik, yasaları ihlal etme ve sosyal normlara uymama olarak çeşitlenmektedir (Kring & Johnson, 2019: 405).

Yine çocuklukta görülen duygudurum ve kaygı bozuklukları da yetişkinlikte görülenlere benzer niteliktedir. Ancak gelişimsel olarak bazı farklılıklar içermektedir. Çocuğun belirli bir alanda beklenen düzeyde gelişim gösteremediği durumlarda çocuğa özgül öğrenme güçlüğü tanısı konulmaktadır. Zihinsel yeti eksikliği ise çocuklukta yer alan zihinsel işlevsellikte ve uyum davranışlarındaki yetersizliklerle tanımlanmaktadır. Otizm spektrumu, erken dönemlerde başlayan bir rahatsızlıktır. Sosyal olarak karşılık alamama, ilişkileri gelişip sürdürmemeye, anlayamama gibi pek çok sosyal iletişim becerilerinde kalıcı eksiklikler olarak kendini göstermektedir (DSM-V, 2013: 31). Göz göze gelme, beden dili gibi davranışlarda yetersizlik; yaşlılarıyla uygun iletişim geliştirmede yetersizlik; yineleyici konuşma, nesne kullanımı; duygusal uyaranlara aşırı tepki gösterme gibi pek çok belirti taşımaktadır. Çocuklukta görülen bu rahatsızlıklar için birçok tedavi yöntemi kullanılmakta, yoğunluk ise BDT ve ilaç tedavisindedir (Kring & Johnson, 2019: 392-440).

Bir başka gelişimsel bozukluk, ileri yaşta görülen nörobilişsel rahatsızlıklardır. Demans ve deliryum olmak üzere iki ana bozukluk tespit edilmiştir. Demans, entelektüel işlevlerde düşüklük; bellek, soyut düşünme, mukayese becerilerinde bozukluk olarak kendini göstermektedir. Alzheimer rahatsızlığının demansı oldukça tetiklediği gözlemlenmiştir. Genellikle ilaçla tedavi tercih edilmektedir. Egzersiz ve bilişsel işleyişi desteklemek de uygulanan tedaviler arasında yer almaktadır (Kring & Johnson, 2019: 449-457).

Deliryum ise bilişteki bir değişikliğin neden olduğu dikkat ve farkındalık bozukluğu olarak tanımlanmaktadır. Bireylerin ilgili olmayan uyarıcılarla sürekli olarak dikkati dağılmaktadır (DSM-V, 2013: 599). Bu kişiler; parçalı anlamsız düşüncelere sahiptir, tutarsız konuşmakta ve dikkatini sürdürmekte yetersizdir, halüsinasyonlar ve sanrılar görüp bilinçte ani uyuşmalar hissedebilmektedirler (Kring & Johnson, 2019: 441-461).

Son grubumuz kişilik bozukluklarına dairdir. Bunun için üç alt küme tespit edilmiştir. Tuhaf/eksantrik küme, dramatik/değişken küme ve kaygılı/korkulu küme. Tuhaf kümede; paranoid, şizoid, şizotipal bozukluklar yer almaktadır. Dramatik kümede ise antisosyal, sınırda, histriyonik ve narsistik kişilik bozuklukları bulunmaktadır. Kaygılı kümede; çekingeni, bağımlı ve obsesif-kompulsif kişilik bozuklukları vardır (DSM-

V, 2013: 646).

Bunları kısaca tanımlamak gerekirse; paranoid kişilik bozukluğu, diğer insanları kötü olarak yorumlayarak şüphelilik ve güvensizlik semptomlarıyla tanı almaktadır (DSM-V, 2013: 649). Şizoid kişilik bozukluğunda ise kişiler arası kopma görülürken şizotipal kişilik bozukluğunda alışılmadık düşünce ve davranışlar gözlenmektedir ve şizofreni ile ilişkili olduğuna dair bulgular mevcuttur (Kring & Johnson, 2019: 470).

Antisosyal kişilik bozukluğu, başkalarının haklarına karşı saygısızlık davranışlarını kapsamaktadır. Psikopatiden (sosyopati) farklı olarak davranış ön plandır. Sınırdaki kişilik bozukluğu; istikrarsızlık, son derece değişken duygu ve davranışta kendisini göstermektedir. Histriyonik kişilik bozukluğunda abartılı derecede duygusal davranışlar gözlemlenmektedir. Narsistik (büyüklenmecilik) kişilik bozukluğunda ise en önemli semptom olarak karşımıza şışirilmiş bir özsaygı çıkmaktadır (Kring & Johnson, 2019: 471-480).

Çekingen kişilik bozukluğunun ana belirtisi, reddedilme veya eleştirilme korkusudur ve erken yetişkinlik döneminde kendini hissettiren sosyal ketlenmeye, yetersizlik duygularına, olumsuz değerlendirilmeye karşı aşırı bir duyarlılık ile meydana çıkmaktadır (DSM-V, 2013: 673). Bağımlı kişilik bozukluğunda ise kendini gösteren temel özellikler, boyun eğicilik, yapışkan davranışlar ve ayrılma korkusundan kaynaklanan aşırı ilgilenilme ihtiyacıdır (DSM-V, 2013: 675). Obsesif-kompulsif kişilik bozukluğunda mükemmeliyetçilik ve ayrıntıya odaklanma yer almaktadır. Bütün bu kişilik bozukluklarının tedavisinde psikodinamik, bilişsel-davranışsal ve farmakolojik tedaviler kullanılmaktadır (Kring & Johnson, 2019: 463-488).

Görüldüğü üzere psikopatolojinin tespit edilip gruplandırıldığı pek çok rahatsızlık türü bulunmaktadır. Bunların etiyolojisi ve tedavi yöntemleri üzerine pek çok çalışmalar yürütülmektedir. Ancak bu araştırmalarda din ile ilişkileri henüz kapsamlı bir şekilde ele alınmadığı gözlemlenmiştir. Bunun nedeni olarak modernizm etkisiyle birlikte arası açılan psikoloji ve din yaklaşımları olduğu düşünülmektedir.

Bu yaklaşımın tarihine bakacak olursak, deneyciliğin güçlenmesiyle birlikte psikoloji alanı kendi yerini bilim sahası içinde netleştirebilmek için sayısal verilere dayanan araştırma yöntemlerini öncelikle ve bu durum; araştırılmayan, gözlemlenemeyen alanların -özellikle din ve ruh konularının- dışlanması nedeniyle olmuştur. Bu görüşe ek olarak Freud'un -psikolojinin gelişmesindeki önemli etkisiyle birlikte- dine olan

bakış açısı da psikolojide önemli yankılara neden olmuştur. Dini bir evrensel nevroz olarak tanımladığı, dini ibadetleri obsesyonlarla eş gördüğü için dine karşı genel olarak negatif bir tutum takınılmıştır. Pozitivizm akımı ve modernizmin etkisiyle arası açılan din ve bilim – ya da psikoloji- son yıllara kadar birbiriyle bağdaştırılması güç iki disiplin haline dönmüştür (Köylü, 2007: 69).

Aslında Freud her ne kadar dini ibadetleri takıntı olarak görüp, dinin evrensel bir nevroz olduğunu iddia etse de din ve psikoloji arasındaki çalışmaların yürütülmesine, bu alanda çalışmaların yapılmasına öncülük etmiştir. Aynı şekilde Jung da bu alana katkı sağlayan önemli isimlerdir. Ancak bu alanda önemli araştırmalar yürüten pek çok bilim adamı olmasına rağmen bu iki disiplin arasındaki ilişkinin, son yetmiş yıla kadar rağbet görmediği gözlemlenmektedir (Koç, 2018: 214). Son yıllarda ise genel olarak psikopatolojiler ve din, dindarlık, maneviyat arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların yanında sadece bir bozukluk ile din, dindarlık, maneviyat ilişkisine dair çalışmalar da yürütülmeye başlanmıştır. Buna ek olarak psikopatolojinin tam karşısında yer alan ruh sağlığı alanına dair de elle tutulur ölçüde çalışmaların sayısının arttığı gözlemlenmektedir. Yapılan çalışmaların sonuçları farklılaşsa da net bir şekilde “din, ruh sağlığını bozmaktadır/bozmamaktadır” gibi yargı cümlelerine ulaşmak sağlıklı olmayacaktır. Çünkü bireylerin kişilik özellikleri, sahip olduğu din çeşidi, bunu algılama biçimleri, yaşayışları, araştırmaların inceleme biçimleri, yöntemleri, tanımlamaları ve hatta araştırmacıların sahip olduğu görüşler bile araştırma sonuçlarının farklılaşmasına neden olmaktadır. Araştırmaların yönü her ne kadar din ve psikopatoloji arasında negatif bir korelasyona dönük olsa da sonucu geniş bir alana yayarak genellemek çok sağlıklı olmayacaktır (Apaydın, 2010: 74). Çünkü bu ikisi arasındaki ilişki tek yönlü, tek boyutlu ve doğrusal değildir (Yapıcı, 2013:57).

Son yıllarda konu hakkında araştırmaların artması, bu konuya dair bir literatür taramasını gerektirmiştir. Mevcut çalışmada da Türkçe olarak yazılmış, psikopatoloji ve din arasındaki ilişkiye dair çalışmalar derlenmiştir. Ancak psikopatolojinin bu kadar revaçta olduğu bir dönemde Türkçe olarak yazılmış çalışmaların sayısının oldukça az olduğu görülmüştür. Yaygınlıkla yoğunlaşılan belirli rahatsızlıklar dışında (depresyon, kaygı ve narsistik kişilik bozukluğu dışında) neredeyse pek çok rahatsızlıkla ilişkili herhangi bir araştırmaya rastlanmamıştır. Buna rağmen tespit edilen çalışmalara bakıldığında, özellikle 2015 yılından bu zamana kadar psikopatoloji ve din ile ilişkili çalışmalarda bir artış yaşandığı görülmektedir.

Yürütülen bu araştırmanın amacı, son yıllarda artış yaşanan psikopatoloji ve din konusunda yapılan araştırmaların bir derlemesini yapmak ve genel örüntüyü tespit etmektir. Alanda çalışmamış konuların tespitine yardımcı olarak yapılması gereken konuların belirlenmesi ve araştırmacılara bu konuda bir fikir verilebilmesi, bu araştırmanın amaçları arasında yer almaktadır.

Mevcut çalışmanın yöntemi, literatür taramasından oluşmaktadır. Bunun için Google arama motoru üzerinden; Google scholar, toplu katalog, trdizin, ulakbilim, ulusal veri merkezi, milli kütüphane, diyanet İslam ansiklopedisi gibi veri tabanları kullanılarak araştırma yürütülmüştür. Bu veri tabanların izin verdiği ölçüde biri patolojik rahatsızlık üzerinden diğeri din konusuna has tespit edilen kelimeler ikili anahtar kelime taraması yapılmıştır. Bunlar örnek olarak şu şekildedir; “din ve depresyon”, “dindarlık ve depresyon”, “manevi ve depresyon”, “dini ve depresyon” şeklinde, bir dine dair anahtar kelime bir de ruhsal bozukluklara ait bir kavram kullanılarak araştırma yürütülmüştür. Psikopatolojilere dair kullanılan kavramlar ise sınırlılıklarda bahsedilen kelimelerden oluşmaktadır (bkz. Sınırlılıklar- Madde iv).

Din ve psikopatoloji ilişkisine dair daha önce yapılmış bir literatür taraması olmadığı için alanda önemli bir boşluğu dolduran bu öncü çalışmanın pek çok sınırlılıkları da bulunmaktadır:

(i)- Mevcut çalışma 1973-2022 yılındaki çalışmaları kapsamaktadır.

(ii)- Bu çalışmanın amacı, din ve psikopatoloji konularına dair yapılmış araştırmaları tespit etmek olduğu için öncelikle dine dair “din, dini, dindar, dindarlık ve manevi” kelimeleri kullanılarak araştırma yapılmıştır. Bunun dışındaki dine dair ibadetler (namaz, oruç vs.), durumlar (ölüm, varoluş vs.) ve olguları (Tanrı, şeytan vs.) içeren çalışmalar araştırma kapsamına alınmamıştır.

(iii)- Bu literatür taraması internet tabanlı yürütüldüğü için sadece bu alanlarda bulunan çalışmaları içermektedir. Bu kapsamda tezler için Ulusal Tez Merkezi ve Google Scholar; makaleler, bildirimler ve çeviriler için yine Google Scholar, Trdizin, Ulakbilim ve Toplu Katalog; kitaplar için Google Scholar, Google Shopping, Milli Kütüphane ve Toplu Katalog; ansiklopedi maddeleri için Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi veri tabanları kullanılmıştır. Sadece bu veri tabanları üzerinden elde edilen çalışmalarla mevcut literatür çalışması sınırlandırılmıştır.

(iv)- Bu araştırmada psikopatolojilere dair şu kelimeler kullanılır:

mıştır: Psikopatoloji, duygudurum bozuklukları, depresyon, bipolar bozukluk, iki uçlu bozukluk, mani, kaygı, stres, anksiyete, endişe, özgül fobi, fobi, sosyal kaygı bozukluğu, panik bozukluk, panik atak, agorafobi, yaygın kaygı bozukluğu, obsesif-kompulsif bozukluk, takıntı, obsesyon, vesvese, travma, travma sonrası stres bozukluğu, akut stres bozukluğu, disosyatif bozukluk, disosyatif bellek yitimi, kendine yabancılaşma, dipersonalizasyon, gerçeğe yabancılaşma, derealizasyon, bedensel belirti bozukluğu, hastalık kaygısı, konversiyon bozukluğu, şizofreni, madde kullanımı, alkol, sigara, uyuşturucu, internet, bağımlılık, yeme bozuklukları, anoreksiya nervoza, bulimia nervoza, tıknırcasına yeme bozukluğu, cinsel bozukluk, cinsel sapkınlık, parafilik bozukluk, fetişizm, pedofili, parafili, ensest, göstermecilik, teşhircilik, egzibisyonizm, gözetlemecilik, voyörizm, sürtünmecilik, frottörizm, sadizm, mazoşizm, dikkat eksikliği bozukluğu, DEHB, davranım bozukluğu, öğrenme güçlüğü, zihinsel yeti eksikliği, otizm, otizm spektrum bozukluğu, otistik, demans, deliryum, kişilik bozukluğu; şizoid, şizotipal, antisosyal, sınırda, borderline, histriyonik, narsist, narsistik, çekingen, bağımlı kişilik bozukluğu ve obsesif-kompulsif kişilik bozukluğu. Bu kelimeler dışındaki çalışmalar bu taramanın kapsamı dışında kalmış ve bu araştırmayı sınırlandırmıştır.

(v)- Din ve fobiler ilişkisine dair yapılan araştırmada “İslamofobi” kavramı ile karşılaşmış ancak bunların çoğunlukla psikopatolojiye dair olmadığı tespit edildiği için araştırma kapsamı dışında bırakılmıştır. Aynı zamanda fobiler konusu araştırılırken “korku” kelimesi, fobi çalışmalarını bulmakta güçlük çıkarttığı için kullanılmamıştır. Bu yüzden fobiler ve din konusu, bu iki kelime grubunu dahil etmeyerek sınırlandırılmış olmaktadır.

(vi)- Psikopatoloji ve din konularında yapılan çalışmaların derlenmesinde öncelik, araştırma başlıklarında bu kelimelere yer verilmesinde olmuştur. Bunun haricinde anahtar kelimelerde ve özetle bu patolojilere değinen çalışmalara da mevcut taramada yer verilmiştir. Bunun dışındaki çalışmalar, araştırılan değişkenler arasında sadece bir boyutu oluşturduğu için araştırma kapsamına alınmamıştır. Din ve psikopatoloji konularının, burada yer verilen araştırmanın ana amacını oluşturmasına öncelik verilmiştir. Bu konuda araştırmamız sınırlandırılmıştır.

a. Din ve Psikopatoloji Literatürü

Din ve psikopatolojiye dair yapılmış Türkçe çalışmaların derlendiği mevcut araştırmanın bu bölümünde tespit edilen çalışmalar sırasıyla; (a) kitaplar, (b) tezler, (c) makaleler, (d) kitap bölümleri, (e) bildirimler, (f) çeviriler ve (g) ansiklopedi maddeleri şeklinde yer verilecektir.

a.a. Kitaplar

Literatür taramasının bu ilk başlığında bulunan kitaplar, harf sırasına göre APA kaynak gösterim sistemine uygun olarak; “yazar soyadı ve adı, basım yılı, kitabın ismi, basım yeri ve yayınevi” biçiminde yer almaktadır.

1. Altun, R. (2015). *Narsisizm ve dindarlık*. İstanbul: Serüven Kitap.
2. Armaner, N. (1973). *Psikopatoloji’de dini belirtiler*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
3. Çamlıca, S. (2021). *Stresli iman*. Tokat: Okuyorum Yayınları.
4. Çetin, Ö. (2020). *Rollo May psikolojisinde din ve kişilik hakkında yorumlar*. İstanbul: İz Yayıncılık.
5. Gürsu, O. (2018). *Bağimlilik ve din*. İstanbul: Dem Yayınları.
6. Horozcu, Ü. (2016). *Kutsal açlık: Yeme riyaçeti ve anoreksiya nervoza*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
7. Kara, A. (2013). *Ayet ve hadisler ışığında stresin manevi reçetesi*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
8. Karaca, F. (2014). *Yabancılaşma ve din, dinsel yabancılaşmanın sosyal psikolojik analizi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
9. Kızılgeçit, M. (2021). *Yalnızlık umutsuzluk ve dindarlık*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
10. Kızılgeçit, M., Seçer, İ., Yıldırım, M., Dağcı, A., Angın, N. Y., Vural, M. E., Bayram, N. N. & Çinici, M. (2021). *Kovid-19 (Covid-19) ve dini başa çıkma yalnızlık, umutsuzluk, hayatin anlamı ve kader algısı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
11. Kimter, N. (2021). *Dini inanç ibadet ve duanın umutsuzlukla ilişkisi*. Ankara: Akademisyen Kitabevi.
12. Koyuncu, A. (2017). *Takıntı kuruntu vesvese*. İstanbul: Roza Yayınevi.
13. Öner, N. (2005). *Stress ve dini inanç*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
14. Tokur, B. (2017). *Stres ve din*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
15. Yıldız, M. (2021). *Ölüm kaygısı ve dindarlık*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.

a.b. Tezler

Din ve psikopatoloji konularında yapılan tezlerin derlendiği bu bölümde, APA kaynak gösterim sistemine uygun olarak; “yazar soyadı ve adı, basım yılı, tez adı, tez türü, şehir, tazın yapıldığı üniversite ve enstitü” şeklinde düzenlenerek yer verilmiştir.

1. Acaboğa, A. (2007). *Din-mutluluk ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

2. Acar, M. C. (2018). *Bireysel psikolojik danışma sürecinde dinî boyut: Üniversite öğrencileri ile yapılan bir çalışma*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

3. Acat, B. (2019). *Ergenlerde dindarlık, değerler, internet bağımlılığı ve hayat memnuniyeti ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

4. Acat, M. (2020). *İslam hukukunda akıl hastalıklarının muâmelâta etkileri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

5. Aka, M. (2020). *Bireysel psikolojik danışmada dinî boyut: Özel eğitim gereksinimli öğrenci aileleriyle yapılan bir araştırma*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

6. Akbay, Y. E. (2011). *Rollo May'in birey ve din anlayışı*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

7. Akgemik, F. Z. (2019). *Zihinsel engelli çocukların ebeveynlerinde dini başa çıkma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

8. Akın, G. (2019). *Miyokard infarktüsü geçirmiş bireylerin travma sonrası büyüme, bağlanma stilleri ve başa çıkma tutumları açısından incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

9. Akın, N. A. (2021). *Dindarlık eğiliminin narsist, Makyavelist ve psikopatik kişilik özellikleri ile ilişkisi: Malatya örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

10. Akıncı, H. (2017). *Madde bağımlılığı ve manevi destek*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yalova: Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

11. Akkay Türkol, Y. (2020). *Kişilik ve dini başa çıkma arasındaki ilişkinin incelenmesi – Çorum örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

12. Akman, A. E. (2020). *Maneviyat düzeylerine göre stres, bilgece farkındalık ve ayrışma-bütünleşme farklılıkları*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

13. Akpınar, Y. Y. (2021). *Kübler-Ross'un yas süreci modeline göre hemşirelere verilen eğitimin yas süreci yönetimine etkisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Demiroğlu Bilim Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

14. Aksu, A. B. (1998). *Gençlik döneminde görülen zararlı alışkanlıklar*

ve din eğitimi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

15. Akşen, M. (2017). *Meme kanseri tanılı hastalarda, dindarlık düzeyi ile psikolojik dayanıklılık ve travma sonrası büyüme arasındaki ilişkinin araştırılması*. (Yayınlanmamış Tıpta Uzmanlık Tezi). Malatya: İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi.

16. Altın, A. (2021). *Madde bağımlılığı ile mücadelede dini lider eğitici eğitimi programının farkındalık oluşturma ve öz-yeterlilik üzerine etkisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Çanakkale: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

17. Altınışık, E. (2020). *Suriyeli ergenlerde travma sonrası büyüme ve psikolojik problemler ile ilişkili faktörler*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

18. Amil, O. (2013). *Dini içerikli Obsesif Kompulsif davranışların sosyo-demografik açıdan incelenmesi ve vesvese ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

19. Angın, N. Y. (2020). *Obsesif kompulsif bozukluk tanılı hastalarda dini yönelim ve tanrı algısının incelenmesi: Bir karma yöntem araştırması*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

20. Arıcı, A (2005). *Ergenlerde dini başa çıkma yöntemi olarak dua*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

21. Arslan, L. (2017). *Yoğun bakımda hastası olan hasta yakınlarının dini tutum düzeyleri ile stresle başa çıkma düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

22. Arslan, P. (2016). *Türk din müsikâsinin sağlıklı insanların hormonal yapıları üzerindeki etkileri*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

23. Arslan, Y. (1998). *Alkol bağımlılarının, sosyo-kültürel özellikleri ve dini algılama biçimleri (Amatem örneği)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

24. Aşkan, B. N. (2017) *Psikotik bozukluğu olan çocuğa sahip ebeveynde gözlemlenen depresyon, kaygı ve dindarlık düzeyleri arasındaki ilişki*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

25. Ata, G. (2018). *Onkoloji hastalarında manevi iyiliğin umut ve depresyonla ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

26. Ateş, N. E. (2018). *Şebit aileleri, gaziler ve gazî ailelerinde dinî başa çıkma: Adana örneği*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Adana: Çukurova

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

27. Aydın, Ö. G. (2011). *Yaşamı sürdürmede dini inancın rolü*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

28. Aydın, R. (2020). *Hemşire tarafından yapılan yaşamı anlamlandırma görüşmelerinin jinekolojik kanser hastalarında travma sonrası gelişim, yaşamda anlam bulma ve spirüel iyi oluşluk üzerine etkisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

29. Aynacı, B. (2017). *Aile danışmanlığı merkezine başvuran kişilerin kaygı düzeyleri ile dindarlık durumlarının ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

30. Babur, S. (2019). *Hemodiyaliz hastalarının manevi yönelimleri ile umutsuzluk düzeyleri arasındaki ilişki*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

31. Bal, M. (2017). *İlköğretim 7. sınıf öğrencilerinin din kültürü ve ahlak bilgisi ders müfredatında yer alan "Melek ve Ahiret İnancı" adlı ünitenin kazanımlarını elde etme düzeyleri ile korku ve kaygıları arasındaki ilişkinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

32. Başyigit, P. (2021). *Madde bağımlılarının maddeyi bırakma sürecinde dinî tutum ve davranışları üzerine sosyolojik bir araştırma: Bursa Gadem örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

33. Baydarman, M. N. (2019). *Sosyal medya bağımlılığının ergenlerde dini tutum ve davranışlarla ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

34. Beçetek, G. (2021). *Polislerde stresle başa çıkmada maneviyatın rolü*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

35. Bekdaş, İ. (2021). *Suriyeli mülteci üniversite öğrencilerinde travma sonrası büyüme ile manevi başa çıkma arasındaki ilişkinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Lisansüstü Programlar Enstitüsü.

36. Bezek, E. N. (2020). *Din eğitiminin depresyonu azaltıcı etkileri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

37. Bilekli, İ. (2016). *Zihinsel bulaşma, dindarlık, kendini affetme, suçluluk ve düşünce eylem kaynaşmasının obsesif kompulsif bozukluk semptomlarıyla ilişkisinin incelenmesi: Üniversite öğrencilerinde deneysel bir çalışma*. (Yayınlan-

mamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

38. Bilgin, S. (2021). *Dini Obsesif Kompulsif Bozukluk eğilimi: Üniversite öğrencileri üzerine karşılaştırmalı bir araştırma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

39. Cankılıç, N. (2019). *Çocukluk çağı travmaları ile depresyon ilişkisinde dini başa çıkmanın aracı rolü*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul: Işık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

40. Cengiz, B. (2020). *Üniversite öğrencilerinde alkol kullanımının depresyon, utanç ve suçluluk ile ilişkisi: Din tutumunun düzenleyici etkisinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Lefkoşa: Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

41. Cesur, N. (2021). *Hemodiyaliz hastalarında travma sonrası büyüme, din ve maneviyat: Karşılıklı ilişki üzerine nitel bir araştırma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

42. Ceylan, İ. (2019). *Madde bağımlısı bireylerin manevi ihtiyaçlarının belirlenmesi (amatem örneği)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

43. Ceylan, U. E. (2018). *Ölümlülük bilincinin dini başa çıkma, Tanrı algısı, ölüm kaygısı ve psikolojik iyi olma ile ilişkisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

44. Çakmak, Z. (2021). *Ergenlerde maneviyat, sosyal medya bağımlılığı ve değerler arasındaki ilişkiler*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi / Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

45. Çat, F. B. (2019). *Ergenlerde beyecan arayışının çeşitli değişkenler bağlamında incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

46. Çağlan, K. (2019). *Psikolojik hastalıkların yanlış yorumlanması ve inanç eksikliği olarak damgalanması sürecinde manevi destek ihtiyacı*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

47. Çeker, E. (2019). *Yaşlı bireylerin dini yönelimleri ile depresyon arasındaki ilişkinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

48. Çelikten, G. (2021). *Özel öğrenme güçlüğü olan çocukların manevi ihtiyaçları ve annelerine uygulanan manevi güçlenme ve bakım programının etkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

49. Çevik, M. (2021). *Madde bağımlılığı ile mücadelede inanç temelli yaklaşım*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal

Bilimler Enstitüsü.

50. Çevik, Ş. (2002). *Ergenlerde ölüm düşüncesi ve ölüm ötesiyle ilgili dini inançlar*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

51. Çifçi, A. (2007). *Hastalıklarla başa çıkmada dinin rolü: Kanser hastaları örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

52. Çoban, R. (2013). *Lise öğrencilerinde dindarlık ve sanal bağımlılık arasındaki ilişki üzerine bir araştırma (Burdur Gölbisar örneği)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

53. Çoban, Y. (2018). *Kur'an kursu öğrencilerinde öznel iyi olma ve kaygı (anksiyete) durumu üzerine bir araştırma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

54. Çolak, M. B. (2020). *İşsizlik, stres ve dini başa çıkma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

55. Çölgeçen, G. Ç. (2020). *Çocukları immun yetmezlik tanısı ile hastanede yatan annelerde spirüel iyi oluşun anksiyeteye etkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

56. Çufta, M. (2014). *Kanser hastalığı ile başa çıkmada dini inanç ve tutumların rolü (Kosova örneği)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

57. Çurum, E. E. (2015). *Dindarlık ve iş stresi ilişkisi (Samsun örneği)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

58. Debgici, A., A. (2016). *Depresyon ve dindarlığın bazı tezabürleri arasındaki ilişki üzerine bir araştırma: Denizli ili örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

59. Demir, Ş. Ç. (2013). *Ergenlerde benlik saygısı ve dini başa çıkma*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

60. Demir, A. F. (2019). *Cenaze ve defin hizmetlerinde çalışan bireylerin yaşam doyumu, hayatın anlamı, psikolojik iyi oluş, dini tutum algısının depresyon ve psikolojik belirti düzeyi ile ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

61. Demirel, Y. (2021). *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin sigara konusunda tutum ve sıklıkları*. (Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi). Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi.

62. Demiroğlu, B. (2021). *Yetişkinlerin maneviyat ve sosyal medya ba-*

ğımlılık düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

63. Deniz, F. (2020). *Modern ve sufi psikolojide doğum travması: İlkel birlik ve ayrılık.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

64. Dilek, A. (2011). *Isparta il merkezî ve merkeze bağlı köy ve kasabada görev yapan müftülük çalışanlarının sigara içme durumları ve bunu etkileyen faktörlerin belirlenmesi.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

65. Dinvar, P. E. (2011). *Travma sonrası stres, Dünya'ya ilişkin varsayımlar ve Tanrı algısı arasındaki ilişki.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

66. Doğan, U. (2019). *Madde bağımlılarında spiritüel iyi oluş durumlarının umutsuzluk düzeyleri ile ilişkisi.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

67. Döndü, N. (2019). *Onkoloji hastalarında anksiyete ve depresyon düzeyinin manevi bakım gereksinimine etkisinin incelenmesi.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Okan Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

68. Durmuş, M. (2020). *Maneviyatı güçlendirme eğitiminin hemodiyaliz tedavisi alan hastalarda anksiyete ve depresyon düzeyine etkisi.* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

69. Durmuş, Y. (2020). *Hemodiyaliz hastalarında manevi iyi oluş ile anksiyete ve depresyon arasındaki ilişki.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

70. Eldemir, F. (2016). *Teknolojik gelişmelerin muhafazakâr kadınların hayat tarzına etkisi.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

71. Ferah, N. (2013). *Suçta sürüklenen 12-18 yaşlar arası ergenlerde şiddetin din psikolojik tablîli (Sakarya örneği).* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

72. Ferah, N. (2019). *Boşanma sürecindeki bireylerde dini başa çıkma davranışlarının analizi.* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

73. Görücü, S. (2019). *Yoğun bakımda hastası olan bireylerin ölüm anksiyetesi ve spiritüel iyi oluş düzeylerinin incelenmesi.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

74. Gün, E. (2012). *Stresle başa çıkma bilişsel süreçler ve dindarlık üzerine bir inceleme*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

75. Güner, A. (2006). *Lise öğrencilerinde stres, başa çıkma ve dini başa çıkma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

76. Güngör, Ö. (2018). *Klasik ve modern sistemde hafızlık yapan bireylerde öznel iyi oluş ve sosyal kaygı ilişkisi üzerine bir çalışma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

77. Güngördü, M. (2001). *Allah'a atfedilen özellikler ile depresyon arasındaki ilişki üzerine bir çalışma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

78. Güven, H. (2008). *Depresyon ve dindarlık ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

79. Güven, M. (2019). *Narsisizm, alçakgönüllülük ve dindarlık ilişkisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

80. Güven, Ö. F. (2021). *Ergenlerde sigara içme arzusu, öz-yeterlik ve dindarlık ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

81. Gültekin, A. (2018). *Psikiyatri hastalarının manevi iyilik düzeyleri ile tedaviye uyumları arasındaki ilişki*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Malatya: İnönü Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

82. Gürbüz, B. G. (2021). *Ergenlik dönemi dini Obsesif Kompulsif Bozukluk (OKB): Din eğitimi alan öğrenciler üzerine karşılaştırmalı bir inceleme*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

83. Gürman, G. (2019). *Psikologlarda narsisizm düzeyleri ile Tanrıya bağlanma ve gelecek beklentileri arasındaki ilişkinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

84. Güvenç, R. (1991). *Stres ve din eğitimi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

85. Göktepe, A. K. (2018). *Dini içerikli müzik terapinin üniversite öğrencilerinde duygu durumu, kaygı ve algılanan stres düzeyi üzerindeki etkisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

86. Gözden, M. E. (2021). *Kur'an'da psikolojik gerilim ve yönetimi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

87. Hekimoğlu, F. G. (2018). *Şizoid ve depresif konum arasında dindar olmak*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

88. Ilgaz, A. (2015). *Depresyon ve dindarlık ilişkisi (Kastamonu Örneği)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

89. Işkan, S. (2021). *Yöneticilerin stresle başa çıkma sürecinde dini başa çıkmanın rolü*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

90. İşlek, M. (2016). *Ergenlerde kaygı ve duanın çeşitli değişkenler açısından incelenmesi (Rize örneği)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

91. Kafalı, H. (2017). *Yoksulluk ve din (Kütahya örneği)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

92. Kalkan, K. (2019). *Grup/ cemaat dindarlığı ve bireysel dindarlığın ruh sağlığı bağlamında karşılaştırılması: Depresyon örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

93. Kaplan Kalkan, İ. R. (2020). *Şehit ailelerinde dini yönelimin ve algılanan sosyal desteğin psikolojik iyi oluş ve travma sonrası büyüme ile ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Maltepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

94. Karagöz, S. (2010). *Otistik çocukların anne babalarında anlamlandırma ve dini başa çıkma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

95. Karagöz, S. (2020). *Manevi içerikli grup rehberliğinin özel gereksinimli çocuk sahibi annelerin dini başa çıkma, psikolojik iyi oluş ve kaygı düzeylerine etkisinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

96. Karakaş, A. C. (2014). *Gerçeklik terapisi yönelimli dini başa çıkma psikoeğitim programının affetme esnekliği, empati ve stresle başa çıkma üzerindeki etkisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

97. Karakaya Aydın, Ş. (2019). *Arap zorunlu göçmenlerde travmatik yaşantılar, göç sonrası yaşam zorlukları ve manevi başa çıkma ve sosyal destek bağlamında psikolojik dayanıklılık*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

98. Karlık, Z. (2021). *Manevi danışmanlık ve rehberlikte kriz terapisi üzerine düşünceler*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

99. Karslı, N. (2011). *Öfke kontrolü ve dindarlık ilişkisi (Erzurum örneği)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü.

100. Kartopu, S. (2012). *Kaygının kader algıları ile ilişkisi: Kabramanmaraş örneği*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.

101. Kavas, E. (2013). *Dinî tutum stresle başa çıkma ilişkisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

102. Kavurkacı, E., Z. (2021). *Dini takıntı ve dindarlık ilişkisinde düşünce-eylem kaynaşması, suçluluk duygusu ve kaygının rolü*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

103. Kaya, F. (2018). *İmam hatip lisesi öğrencilerinde Tanrı algısı ve kaygı ilişkisi üzerine bir araştırma (Ağrı ili örneği)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

104. Karimov, E. (2016). *Üniversite öğrencilerinin internet bağımlılığı düzeyleri ile din algıları üzerine bir araştırma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

105. Kıracı, F. (2007). *Dindarlık eğilimi, varoluşsal kaygı ve psikolojik sağlık*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

106. Kırman, F. (2013). *Stres ve din: Lise gençliği üzerine psikolojik bir araştırma (Kabramanmaraş örneği)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

107. Kızılgöçten, M. (2011). *Yalnızlık umutsuzluk ve dindarlık ilişkisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

108. Kızıldağ, A. (2019). *Üniversite öğrencilerinin öz denetim, stresle başa çıkma ve sosyal destek algıları ile alkol ve madde kullanma riskleri arasındaki ilişkilerin incelenmesi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü

109. Konukçu, H. (2016). *Dindarlık ve kaygı ilişkisi (Sinop E-tipi kâpâli cezâevi örneği)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

110. Korkmaz, S. (2019). *Siber zorbalık ve mağduriyet, problemler internet kullanımı ve dindarlık ilişkisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

111. Koç, B. (2020). *Din-suç ilişkisi: Bingöl örneği*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.

112. Koyun, F. (2018). *Din görevlileri ve aile hekimlerinin bağımlılığa yönelik tutumlarının empati ve bilinçli farkındalık düzeyleri ile olan ilişkisinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

113. Kömürcü, C. (2020). *Diyaliz hastaları ve bakım verenlerinde strese baş etme stratejileri, sosyal destek ve maneviyat algısının travma sonrası büyümeye etkisinin belirlenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

114. Kurt, E. (2015). *Meme kanserli hastalarda ağrı ve uzuv kaybına (mastektomi) bağlı depresyon düzeylerinin yaşam kalitesi ve dindarlık ile ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

115. Kurt, E. (2021). *Kanser hastalarında manevi danışmanlık uygulamalarının kaygı ve yaşam kalitesi üzerindeki etkisinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

116. Kutlu, H. (2020). *Ergenlerde dua tutumları ve umutsuzluk düzeyleri arasındaki ilişki üzerine bir alışma: Erzurum  rneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

117. Memiş, M. (2012). *Dinî içerikli obsesif kompulsif davranış bozuklukları*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

118. Minareci, S. (2021). *Sivas'ta görev yapan din görevlilerinin sigara içme davranışlarının belirlenmesi*. (Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi). Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi.

119. Onay, A. (1997). *Dini yönelim düzeyi ile sınav kaygısı ilişkisi ve sınav kaygısında hipnoterapi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

120. Orhan, G. (2014). *Narsisizm etiyolojisi ve dindarlıkla ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

121. Okumuş, E. (2020). *Genç yetişkinlerde narsisizm ve dindarlık ilişkisi Kayseri: Kocasinan ilçesi  rneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

122. Öksüzler, B. (2015). *Eş kaybının yaşlı bireyler üzerindeki psikolojik etkileri: Kaynakların Korunması Kuramı kapsamında bir inceleme*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

123.  zelik, C. (2021). *Erişkin bireylerde Tanrı inancına sahip olma bağlamında depresyon eğilimi ve umutsuzluk değişkenlerinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Haliç Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

124.  zelik, M. F. (2022). *Ergenlerde dijital oyun bağımlılığı ve dindarlık ilişkisi: Gaziantep  rneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

125.  zdemir, F. (2016). *Palyatif bakım alan hastaların yakınlarının*

yaşadıkları psikososyal sorunlar ile dini başa çıkma tarzları arasındaki ilişkinin incelenmesi. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Medipol Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

126. Özdemir, M. (2009). *Psikopatolojik dindarlık.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

127. Özgül, N. (2019). *Pozitif psikoloji bağlamında Lgbt bireylerde dinî - manevî tutum ve davranışlar.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

128. Özkan, O. (2016). *Öfke kontrolü ve dindarlık ilişkisi.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

129. Öztürk, Ö. (2007). *Kur'an kursu öğrencilerinde depresyon düzeyi üzerine bir araştırma (Konya örneği).* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

130. Öztürk, Z., A. (2007). *İlköğretim öğrencilerinde (4., 5., 6., 7. ve 8. sınıflar) dindarlık ile kaygı arasındaki ilişki.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

131. Pehlivan, A. (2018). *Manevi bakım ve danışmanlığın imam hatip ortaokul öğrencilerinin ruh sağlığı ve manevi iyi oluşlarına etkisi.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

132. Pür, İ. (2020). *Ortaöğretim öğrencilerinde dinî hayat ile kaygı ve yalnızlık arasındaki ilişki üzerine bir araştırma: Mersin örneği.* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

133. Sağır, Z. (2018). *Suriyeli kadın mültecilerde kültürel uyum, ruh sağlığı ve din.* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

134. Salim, E. (2017). *Boşanma sürecindeki bireylerde başa çıkma stratejileri ve dini başa çıkma: Isparta örneği.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

135. Sami, S. (2019). *Travmatik kayıp (Ölümler) sonrasında dini inanç sahibi olan ve olmayan bireylerin ölüme, yasa ve sonrasında yaşanan sürece dair tutumlarının karşılaştırılması (Nitel bir araştırma).* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

136. Sancı, S. (2015). *Uyuşturucu madde kullanan denetimli serbestlik tedbiri almış kişilerin din eğitimi ve psikososyal açıdan incelenmesi.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

137. Solak, H. S. (2012). *Fobik ve omurilik felçlisi yetişkinlerde dini başa çıkma.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

138. Solmaz, A. (2019). *Psikolojik iyi oluş ve manevi yönelimin üniversite öğrencilerinin İnternet bağımlılığı düzeyi üzerindeki etkisinin incelenmesi*. Gaziantep: Hasan Kalyoncu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

139. Solmaz, M. M. (2021). *Üniversite öğrencilerinde dindarlık ve narsistik eğilim ilişkisi: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

140. Şahin, B. (2015). *Dünyaya ilişkin varsayımlar, kişilik, mutlak doğru ihtiyacı ve biriciklik algısı değişkenlerinin depresyon ve iyi oluş ile ilişkisinde dinsel görüşün etkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

141. Şeftalici, B. (2017). *Lise son sınıf öğrencilerinde sınav kaygısı ve maneviyat Şanlıurfa-Viranşehir örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

142. Şentepe, A. (2009). *Yaşlılık döneminde temel problemler ve dini başa çıkma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

143. Şerefli, İ. (2008). *30-40 yaşları arası kişilerde inanç korku ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

144. Şık, N. (2020). *Üniversite öğrencilerinde sınav stresiyle başa çıkma ve dindarlık ilişkisi: Amasya Üniversitesi örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Amasya: Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

145. Şirin, T. (2013). *Bilişsel davranışçı psikoterapi yaklaşımıyla bütünleştirilmiş dini danışmanlık modeli*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.

146. Taşan, N. (2020). *Kanser hastalarında maneviyat ile umutsuzluk arasındaki ilişkinin belirlenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Malatya: İnönü Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

147. Tekeli, M. F. (2019). *Sosyal medya bağımlılığı ve din: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

148. Tekeş, A. (2019). *Manevi bakım hizmetlerinin kaygı, depresyon ve umutsuzluk üzerine etkisi (Kayseri kapalı ceza infaz kurumu örneği)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

149. Tekin, F. (2005). *Stresle başa çıkmada din eğitiminin rolü*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

150. Tepe, F. (2020). *Varoluşsal bir sorun olarak ölüm kaygısının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Biruni Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

151. Tokat, O. (1977). *Orta öğretim öğrencilerinde kaygı ve dindarlık ilişkisinin incelenmesi (Denizli örneği)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

152. Tokur, B. (2011). *Stres-dindarlık ilişkisi üzerine bir araştırma*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

153. Toprak, B. (2019). *Sindirim sistemi kanseri tanısı alan hastalarda cerrahi girişim öncesi tanatofobinin dindarlık ile ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

154. Toprak, T. B. (2022). *Dini içerikli psiko-eğitim eklenmiş bilişsel davranışçı grup psikoterapisinin dini içerikli obsesyon ve kompulsiyonları olan hastalardaki etkililiği*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Gaziantep: Hasan Kalıyıcı Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

155. Turan, A. (2009). *Özel eğitim gerektiren çocukların problemleri, din ve aile tutum ve davranışları (otistik çocuklar örneği)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

156. Türkçapar, M. H. (2008). *Kişilikle ilgili inanç ve saygıların kültürel etkenlerle ilişkisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

157. Ulusal, R. (2019). *Ergenlik döneminde narsisizm, dindarlık ve sosyal medya tutumları ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

158. Uyaver, A. (2010). *Obsesif-kompulsif bozukluk tanısı konmuş hastalarda dini tutum ve davranışlar ile hastalık semptomları arasındaki ilişki*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

159. Uygur, A. E. (2016). *Değerler sisteminin (dini başa çıkma, affedicilik ve emmons şükür ölçekleri açısından) anksiyete duyarlılığı üzerindeki yordayıcı etkisi: Metakognisyonların aracı rolü*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

160. Uğuz, Ş. S. (2018). *Obsesyon, başa çıkma ve din*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

161. Ünal, N. (1998). *Dini inanç ibadet ve duanın umutsuzlukla ilişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

162. Küçük Ünsal, R. (2020). *Sanal kimlik ve dini kimliğin ergenlerin hayat memnuniyeti ve kaygı düzeylerini yordayıcılığı*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

163. Yasin, E. T. (2020). *Algılanan stres ve yaşam doyumunun Y kuşağı*

annelerin dini inançlarıyla ilişkisi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Beykent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

164. Yağcı, H. Y. (2006). *Saplantılı dini davranışlar.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

165. Yavuz, A. (2009). *18-25 yaş üniversite gençliğinde dini inanç ve umutsuzluk ilişkisi (Sakarya Üniversitesi örneği).* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

166. Yazgan, E. Ö. (2014). *Kemoterapi alan kanser hastalarında dini inanç ve maneviyatın depresyon düzeyi ve yaşam kalitesine etkisinin belirlenmesi.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

167. Yıldırım, M. (2019). *İhsan modeli ile manevi danışmanlık uygulamalarının psikolojik rahatsızlıklar üzerindeki iyileştirici etkisi üzerine deneysel bir çalışma.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

168. Yıldız, M. (1998). *Dini hayat ile ölüm kaygısı arasındaki ilişki üzerine bir araştırma.* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

169. Yılmaz, B. (2020). *Dini başa çıkma düzeyinin takıntılı davranışlarla başa çıkma ile ilişkisi üzerine bir araştırma.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

170. Yılmaz, E. (2019). *Akıl ve ruh hastalarının İslam Ceza Hukukunda ceza ehliyetleri.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

171. Yılmaz, M. (2019). *Üniversite gençliğinde dua ve umutsuzluk ilişkisi (Bayburt Üniversitesi örneği).* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

172. Yüksel, B. N. (2021). *Üniversite öğrencilerinde ilişki bağımlılığı ile Allah merkezlilik ve başkası merkezli dışsallık arasındaki ilişki.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

173. Zembilci, S. (2017). *Alternatif maneviyat arayışları: Siber maneviyat örneği.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

174. Zengin, H. (2017). *Dikkat eksikliği ve hiperaktivite bozukluğu tanısı almış ve almamış çocukların ebeveynlerinin dikkat eksikliği ve hiperaktivite bozukluğu tanısı, mükemmeliyetçilik ve manevi gelişim kavramları açısından karşılaştırılması.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

a.c. Makaleler

Mevcut araştırma kapsamına uygun olarak tespit edilen makaleler, yine APA kaynak gösterim sistemine uygun olarak; “yazar soyadı ve adı, basım yılı, makale adı, yayınlanan dergi, cilt nosu, sayısı ve sayfa numarası” şeklinde alfabe sırasına uyularak aşağıdaki gibi derlenmiştir.

1. Akbolat, A. (2017). Stres ve din. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46, 261-263.

2. Akyüz, İ. & Kulaoğlu, S. (2021). Manevi yönelim ve depresyon arasındaki ilişkinin sosyodemografik değişkenler bağlamında incelenmesi. *Sosyal Sağlık Dergisi*, 1(1), 63-80.

3. Albayrak, A. (2020). Bağımlılık ve din nöropsikolojik bir yaklaşım. *Turkish Academic Research Review*, 5(4), 716-722.

4. Albayrak, A. & Kurt, E. (2016). Meme kanserli hastalarda ağrı ve uzuv kaybında (mastektomi) bağlı depresyon düzeylerinin yaşam kalitesi ve dindarlık ile ilişkisi. *DEÜİFD Din Psikolojisi Özel Sayısı*, 41-81.

5. Altıntaş, S. (2015). Depresyon ile dinsel başa çıkamak mümkün mü? *The Journal of Academic Social Science Studies*, 36, 403-428.

6. Altun, R. (2015). Dindarlık ve depresyon ilişkisi. *International Journal of Humanities and Education*, 1(1), 15-42.

7. Altıntaş, M., Öztürk, E. & Arıkan, S. (2019). Madde bağımlılığı tedavisinde manevi desteğin ekip çalışması ile yürütülmesi. *The Journal of Social Science*, 3(5), 195-207.

8. Angın, Y. & Kızılgeçit, M. (2020). Obsesif kompulsif bozukluğun dini kavramlarla ilişkisi ve manevî/dini temelli tedavi yaklaşımları: Teorik bir bakış. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 0(53), 331-351.

9. Arslan, P. & Yeprem S. (2016). Türk din musikisinin sağlıklı insanların ateş nabız tansiyon anksiyete ve kortizol hormonu üzerindeki etkisi. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (7), 253-270.

10. Arıcı Özcan, N. & Arslan, R. (2020). Travma sonrası stres ile travma sonrası büyüme arasındaki ilişkide sosyal desteğin ve maneviyanın aracı rolü. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(73), 299-314.

11. Aslan, N. & Kartopu, S. (2021). Dindarlık eğiliminin karanlık üçlü kişilik özellikleri ile ilişkisi. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(20), 477-531.

12. Atan, G., Özer, Z. & Bahçecioğlu Turan, G. (2020). Kanser hastalarında umutsuzluk ve manevi bakım algısının değerlendirilmesi. *Journal of Contemporary Medicine*, 10(2), 266-274.

13. Ateş, N. (2019). Travmayı anlamlandırması açısından imtihan inancı ve başa çıkma: Şehit aileleri, gaziler ve gazi aileleri örneği. *Trabzon İlahiyat Dergisi*, 6(1), 125-151.

14. Ayten, A. & Anık, E. (2014). Lgbt bireylerde dinî inanç, din

ve tanrı tasavvuru, dinî ve manevî başa çıkma süreci. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 14(2), 7-31.

15. Ayten, A. & Cesur, N. (2022). Hemodiyaliz hastalarında travma sonrası manevî gelişim üzerine nitel bir çalışma. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 22(1),155-186.

16. Ayten, A. & Sağır, Z. (2014). Dindarlık, dinî başa çıkma ve depresyon ilişkisi: Suriyeli sığınmacılar üzerine bir araştırma. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47, 5-18.

17. Ayten, A. (2009). Üniversite öğrencilerinde ölüm kaygısı: Türk ve Ürdünlü öğrenciler üzerine karşılaştırmalı bir araştırma. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9(1), 85-108.

18. Ayten A. & Acat, B. (2019). Ergenlerde internet bağımlılığı, değerler ve dindarlık düzeylerinin hayat memnuniyetini yordama gücü: Lise öğrencileri üzerine bir araştırma. *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, 6, 847-870.

19. Ayten, A. & Bakır, R., E. (2021). Sporcuların yaşam doyumlarının yordayıcıları olarak bireysel dindarlık, maneviyat, alçak gönüllülük ve kaygı. *Dinbilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi*, 21(2), 589-612.

20. Baltacı, A. (2018). Din görevlilerinin iş doyumu, iş stresi, tükenmişlik ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkiler: Çok örneklemlili bir çalışma. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 3, 1509-1536.

21. Bayraktar M. M. (2017). Gençlik döneminde görülen obsesif kompulsif belirtinin inanç, ibadet ve dini bilgi düzeyi gibi bazı değişkenler açısından incelenmesi. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 17(1), 151-175.

22. Baynal, F. (2021). Erinlik (Ön ergenlik) dönemi korku, kaygı ve din ilişkisi üzerine bir araştırma. *Bilimname*, (45), 261-299.

23. Belen, F. Z. (2016). Manevi danışmanlıkta bibliyoterapi uygulama örneği: Bibliyoterapinin algılanan stres ve dini başa çıkma üzerindeki etkisi. *Toplum Bilimleri*, 10(19), 9-42.

24. Bilecik, S. (2019a). Otuzmlı çocuklar için ilköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi dersi öğretim programı: Otuzmlilerde din ve din eğitiminin imkânı tartışmaları çerçevesinde bir inceleme. *Darulfunun İlahiyat*, 30(1), 79-109.

25. Bilecik, S. (2019b). Özel eğitim ve DKAB öğretmenlerine göre otuzmlilerde din-ahlak eğitimi ve DKAB dersleri. *Bilimname*, 2019(38), 553-589.

26. Bulut, M. B. & Kuşat, A. (2018). Benlik saygısı, dini dünya görüşleri ve hayatın amacının ölüm kaygısı üzerine etkisinin incelenmesi. *Bilimname*, (35), 145-173.

27. Cengil, M. (2003). Depresyonu önlemede dini inancın koruyucu rolü. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 3(2), 129-152.

28. Ceylan, İ. (2020). Madde bağımlısı bireylerin değişim sürecindeki farkındalık düzeylerine varoluşçu/manevi yaklaşım. *Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi*, (2), 97-134.

29. Ceylan, İ. (2021). Bağımlılıktan bağlanmaya: Bağımlılığa dini ve manevi yaklaşımlar. *Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi*, (3), 107-134.

30. Ceylan, İ. & Dağcı, A. (2021). Alkol bağımlılığıyla baş etmede manevi bakım ihtiyaçlarının belirlenmesi. *Turkish Academic Research Review*, 6(2), 397-417.

31. Cinhiranlıoğlu, F. G. & Ok, Ü. (2010). İnanç ya da dünya görüşü biçimleri ile intihara yönelik tutum, depresyon ve yaşam doyumu arasındaki ilişkiler. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 34(1), 1-8.

32. Çuфта, M. (2016). Stres ve dini başa çıkma. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(5), 50-70.

33. Çakmak, A. H. (2022). Yetişkinlerdeki dindarlık, ahlaki olgunluk ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkinin incelenmesi. *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(19), 1-12.

34. Çınar, M. (2016). Tanrı'ya bağlanma tarzı ve ölüm kaygısı ilişkisi üzerine bir araştırma. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 0(45), 313-338.

35. Çınar, M. (2020). Üniversite öğrencilerinde narsisizm ile içsel dini motivasyon arasındaki ilişki. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, (2), 135-160.

36. Çoban, Y. (2021). Kur'an kursu öğrencilerinde öznel iyi olma hali ve kaygı ilişkisi. *Balıkesir İlahiyat Dergisi*, 14, 337-369.

37. Dağlı, Z. (2019). Bağımlılıkla mücadele politikasında din görevlilerinin rolü üzerine bir değerlendirme: Düzce örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(2), 285-297.

38. Dein, S. & Kımtır, N. (2014). Din, maneviyat ve depresyon: Tetkik ve tedavi için öneriler. *Ekev Akademi Dergisi*, 18(58), 739-750.

39. Demirkan, F. S. (2018). Yetişkin kronik hastalarda Allah'a bağlanma, duygu durumu ve yaşam memnuniyeti ilişkisi. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(1), 449-482.

40. Doğan, M. (2018). Üniversite öğrencilerinin travma sonrası gelişimlerinde içsel dinî motivasyon, dinî başa çıkma, sabır ve şükürün rolü. *Electronic Turkish Studies*, 13(25), 207-230.

41. Doğan, M. & Karaca, F. (2021). Covid-19 salgın sürecinde aktif çalışan sağlık çalışanlarında ölüm kaygısı ile dini başa çıkma arasındaki ilişki üzerine bir araştırma. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, (55), 327-351.

42. Eker, F., Öner, Ö. & Şahin, S. (2010). Din görevlilerinin şizofreniye ilişkin bilgi ve tutumları (Düzce örneği). *Journal of Psychiatric Nursing*, 1(2), 63-70.

43. Ekşi, H. & Çiftçi, M. (2017). Lise öğrencilerinin problemleri internet kullanım durumlarının dinî inanç ve ahlaki olgunluk düzeylerine

- göre yordanması. *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, 4, 181–206.
44. Erdoğan, İ. (2021). İlahiyat fakültesi öğrencilerinin öğretmenlik mesleğine yönelik tutumları ile mesleki kaygıları arasındaki ilişki. *Eskeziye*, 45, 797-818.
45. Erdoğan, M. Y. & Özkan, M. (2007). Farklı dini inanışlardaki bireylerin ölüm kaygıları ile ruhsal belirtiler ve sosyo-demografik değişkenler arasındaki ilişkiler. *Journal of Turgut Ozal Medical Center*, 14(3), 171-179.
46. Ferah, N. (2019). Boşanma sürecindeki bireylerde depresyon anksiyete stres ve dini başa çıkma arasındaki ilişki. *Bilimname*, 37(1), 383-405.
47. Gashi, F. (2020). Kosova toplumunda Covid-19 korkusu, anksiyete ve bireysel dindarlık üzerine bir araştırma. *Trabzon İlahiyat Dergisi*, 2, 227-262.
48. Göcen, G. (2011). Türkiye’de din psikolojisi çalışmalarında dindarlık ve kaygı ilişkisi. *Ekev Akademi Dergisi*, 15(46), 1-16.
49. Güler Aydın, Ö. (2016). Depresyon belirtileri ve stresle başa çıkma yöntemleri ile dindarlıkla ilgili bazı değişkenler arasındaki ilişki. *Türk Sosyal Hizmet Dergisi*, 8, 16-31.
50. Gürsu, O. (2018). Madde bağımlılığı ve din: HİGED örneği. *ADDICTA: The Turkish Journal On Addictions*, 5(1), 37-54.
51. Gürsu, O. & Apaydın, Ç. (2016). Narsizm ile özgüven arasındaki ilişkide islâmî eğilimin aracılık rolü. *Ekev Akademi Dergisi*, 66, 551-562.
52. Gürsu, O. & Önce Özokudan, F. S. (2019). Ergenlerde dindarlık, narsizm ve özgüven. *Turkish Academic Research Review*, 4(4), 439-454.
53. Gürsu, O. & Musara, A. T. (2021). Ergenlerde sosyal medya bağımlılığı ile dindarlık ilişkisi. *Turkish Academic Research Review*, 6(2) , 418-438 .
54. Gürsu, O. & Selçuk, S. S. (2021), Türkiye’de yapılan dindarlık bağımlılık çalışmalarının yöntemsel analizi. *Turkish Academic Research Review*, 6(3), 845-861.
55. Halıcı Kurtulan, M. & Kararımak, Ö. (2016). Ölüm kaygısı, tinsellik, dindarlık eğilimi ve varoluş kaygısı arasındaki ilişkilerin incelenmesi. *Spiritual Psychology and Counseling*, 1, 163–187.
56. Hatun, O., Yavuz-Birben, F., İnce, Z. & Kalkan-Yeni, G. (2016). Cennet bileti: Engellilik olgusuyla baş etmede manevi bir kaynak. *Spiritual Psychology and Counseling*, 1(2), 209-236.
57. Işık, H. (2016). Yalnızlık umutsuzluk ve dindarlık üzerine psiko-sosyal bir çalışma. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

Dergisi, 5(10), 171-178.

58. İmamoğlu, A. & Yavuz, A. (2011). Üniversite gençliğinde dini inanç ve umutsuzluk ilişkisi. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(23), 205-244.

59. İşbilen, N. & Mehmedoğlu, A. U. (2022). Maneviyat temelli bağımlılık danışmanlığı model önerisi: Kuram ve uygulama. *Spiritual Psychology and Counseling*, 7(1), 75-105.

60. Kalgı, M. E. & Kayıklık, H. (2020). Dindarlık ile kişilik ilişkisi üzerine bir saha araştırması (Siverek örneği). *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 20(2), 552-569.

61. Kandemir, F. (2020). Bazı demografik değişkenler bağlamında covid-19 pandemi neslinin dindarlık ve ölüm kaygısı ilişkisi üzerine ampirik bir araştırma. *Tokat İlmîyat Dergisi*, 8(1), 99-129.

62. Karakaş, A. C. & Koç, M. (2014). Stresle başa çıkma ve dini başa çıkma yöntemleri arasındaki ilişkinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 569-590.

63. Karasu, T. (2019). Dkab öğretmenlerinin kaynaştırma eğitimi yeterlilikleri ile duygu, tutum ve kaygı düzeyleri arasındaki ilişki. *Bilim-name*, (38), 501-522.

64. Karasu, T. & Şimşek, E. (2018). Zihinsel engelli kaynaştırma öğrencilerine yönelik din eğitimi: yarı deneysel bir çalışma-destek eğitim odası. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 22(3), 1579-1606.

65. Karslı, N. (2012). Dindarlık ve öfke kontrolü ilişkisi üzerine tecrübi bir araştırma. *Ekev Akademi Dergisi*, 16(50), 57-70.

66. Karslı, N. (2015). "İnancım olmasaydı kendimi öldürürdüm!" Şizofreniden muzdarip hastalarda manevi başa çıkma. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUİFD)*, 2(1), 159-188.

67. Karslı, N. (2019) Gençlerde internet bağımlılığı ve dindarlık ilişkisi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46, 225-260.

68. Karslı, N. (2019). Gençlerde sınav kaygısı, dindarlık ve dua ilişkisi. *Dergiabant*, 7(13), 190-219.

69. Kartopu, S. (2013). Narsisizmin dindarlık eğilimleriyle ilişkisi: Gümüşhane üniversitesi örneği. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6(6), 625-649.

70. Kasapoğlu, A. (2006). Kur'an'da "gıybet" olgusu: Bir davranım bozukluğu olarak dedikodu ve korunma yolları. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(2), 51-70.

71. Kasapoğlu, F. (2020). Covid-19 salgını sürecinde kaygı ile maneviyat, psikolojik sağlamlık ve belirsizliğe tahammülsüzlük arasındaki ilişkilerin incelenmesi. *Electronic Turkish Studies*, 15(4), 599-614.

72. Kaya, M. & Varol, K. (2004). İlahiyat fakültesi öğrencilerinin durumluk-sürekli kaygı düzeyleri ve kaygı nedenleri (Samsun örneği).

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 17(17), 31-63.

73. Kaya, A. (2018). Üniversite öğrencilerinde dinî içerikli müzik terapinin kaygı, duygu durumu ve algılanan stres üzerindeki etkisi. *Uluslararası Din & Felsefe Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 52-72.

74. Kaya, S. Z. (2021). Abdullah Cevdet'in din algısında tezahür eden toplumsal kaygı. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (17), 751-796.

75. Kaymakcan, R. & Şirin, T. (2013). Bilişsel-davranışçı psikoterapi yaklaşımı ile bütünleştirilmiş dini danışmanlık modelinin din eğitimi alan erkek üniversite öğrencilerinin durumluk ve sürekli kaygı düzeylerine etkisi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 11(26), 111-148.

76. Kerdige, A. & Şentürk, H. (2020). Psikoloji ve din açısından takıntılar: 'Vesvese' üzerine analizler. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, (2), 107-134.

77. Kesgin, B. & Akıncı, H. (2018). Madde bağımlılığından uzaklaşmada inanç temelli organizasyonların rolü: Hıristiyanlık, Yahudilik ve Müslümanlık bağlamında bir değerlendirme. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, 6(16), 165-185.

78. Kısa, C. (2020). Dini temelli grup dinamiklerinin potansiyel psikopatolojik altyapıları. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 20, 187- 202.

79. Kızmaz, Z. & Çevik, M. (2016). Madde bağımlılığıyla mücadelede inanç odaklı yaklaşım: kardelen rehabilitasyon merkezi örneği. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(2), 313-336.

80. Kızılgöçer, M. (2016). Yalnızlık umutsuzluk ve dindarlık üzerine psiko-sosyal bir çalışma. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, 171-178.

81. Kimter, N. (2014). Gençlikte din ve depresyon: Üniversiteli gençler üzerinde ampirik bir araştırma. *Eken Akademi Dergisi*, 18(60), 223-260.

82. Kimter, N. & Köftegöl, Ö. (2017). Yetişkinlerde ölüm kaygısı ile dindarlık arasındaki ilişki üzerine bir inceleme. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36, 55-82.

83. Koç, A. (2020). Yüksek din eğitimi kurumlarında okuyan öğrencilerin üniversiteye uyum ve stres düzeylerinin incelenmesi: KKTC örneği. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 53, 305-330.

84. Koç, D. (2021). Acıdan erdeme yolculuk: Travma sonrası gelişim psikolojisi ve din. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, (4), 221-229.

85. Koç, M. (2013a). Dinsel yönelim kaygısı nasıl etkiler? Almanyalı Müslüman-Türk göçmenler üzerine bir alan araştırması. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29, 39-72.

86. Koç, M. (2013b). Diasporada dindarlık ve umutsuzluk: Fransalı müslüman-türk azınlık grup üzerine ampirik bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39, 415-444.

87. Korkmaz, S. (2020). Üniversite öğrencilerinde selfitis, narsizm, dini davranış ve dini ibadet ilişkisi. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(2), 1089-1119.

88. Korkmaz, S. (2021). Olumlu ve olumsuz dini başa çıkma, sosyal medya bağımlılığı ve yalnızlık ilişkisi. *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 1, 237-271.

89. Korkmaz, S. & Mehmedoğlu, A. U. (2018). Dindarlık, siber zorbalık ve problemlili internet kullanımını ilişkisine dair nicel bir araştırma. *Dini Araştırmalar*, 21(53), 35-54.

90. Kula, T. & Erden, M. (2017). Varoluşsal kaygı ve din. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 17(2), 21-41.

91. Martı, H. (2018). Dini ve ahlâkî boyutlarıyla teknoloji bağımlılığı. *Diyanet İlmî Dergi*, 54(3), 107-120.

92. Murat, A. & Kızılgöçer M. (2017). Dini başa çıkma ve psikopatoloji ilişkisi (Rize örneği). *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(11), 111-151.

93. Musayev, İ. & Akcan, H. K. (2022). Yüksek din öğrenimi gören öğrencilerin iş bulma kaygısı: Hakkâri Üniversitesi İlahiyat Fakültesi örneği. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (13), 47-66.

94. Özcan, N. A. & Arslan, R. (2020). Travma sonrası stres ile travma sonrası büyüme arasındaki ilişkide sosyal desteğin ve maneviyanın aracı rolü. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi (elektronik)*, 19(73), 299-314.

95. Özel, İ. (2012). Mahkûmların dindarlık ve sürekli kaygı düzeylerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi: Samsun örneği. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 54, 163-192.

96. Özel, İ. (2014). Dindarlarda narsizm: Yüksek din eğitimi alan öğrenciler üzerine bir araştırma. *Journal of International Social Research*, 7(32), 310-327.

97. Peker, H. (1993). Dini inanç ve stres ilişkisi. *MEB Din Öğretimi Dergisi*, 38, 53-57.

98. Telkenaroğlu, M. R. (2011). Enses ve İslam hukukundaki izdüşümü. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31(31), 115-144.

99. Toprak, T. B. (2018). Dini obsesyon ve kompulsyonların psikoterapisinde kuramlar, imkanlar, sınırlılıklar. *Türkiye Bütüncül Psikoterapi Dergisi*, 1(1), 123-141.

100. Sabancı, T. (2020). Kanser deneyimleyen bireylerde görülen

dini tutumların travma sonrası büyüme üzerine etkisi. *Ege Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 21-27.

101. Sevinç, İ. (2012). Yurtdışında yaşayan Türklerin çocuklarının dini ve ahlaki gelişimi ile ilgili kaygıları ve bu kaygıların camilerdeki din eğitimine etkisi (Hollanda örneği). *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(40), 248-267.

102. Seyhan, B., Y. (2015). Ölüm kaygısı ve dua tutumu üzerine bir araştırma. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10(2), 863-882.

103. Söylev, Ö., F. (2020). Din perspektifinden obsesif-kompulsif bozukluklar: modern yaklaşımlar ve Ebû Zeyd el-Belhî'nin katkıları. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 891-909.

104. Şahin, A. (2002). İlahiyat fakültesi öğrencilerinin umutsuzluk düzeyleri üzerine bir araştırma. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(13), 143-157.

105. Şahin, A. (2006). Din kaynaklı stres üzerine bir araştırma. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21(21), 147-180.

106. Şimşir, Z., Boynueğri, S. B., Dilmaç, B. (2017). Omurilik felci geçiren bireylerin yaşamında din ve maneviyat: Travma ile başa çıkmadan travma sonrası manevi gelişime yolculuk. *Spiritual Psychology and Counseling*, 2, 89-110.

107. Şimşir, Z., Hamarta, E. & Dilmaç, B. (2020). Stresle başa çıkmanın yordayıcısı olarak yaşamın anlamı ve manevi deneyim. *Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 10(2), 509-528.

108. Uğurluoğlu, D. & Erdem, R. (2019). Travma geçiren bireylerin spiritüel iyi oluşlarının travma sonrası büyümeleri üzerine etkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(3), 833-858.

109. Uysal, V., Batan, S. N., Baş, S. & Zafer, H. (2014). Ergenlerin tanrı algılarıyla sosyal kaygı ve umut düzeyleri arasındaki ilişkiler. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 11(42), 221-237.

110. Uysal, V. & Turan, Y. (2019). Üniversite öğrencilerinde sürekli kaygı, dindarlık ve saldırganlık eğilimleri arasındaki ilişkiler. *Bilimname, The Psychology of Religion*, 67-104.

111. Vural, M. E. & Ayten, A. (2021). Dindarlık ve depresyon ilişkisinde anlamsızlığın aracı rolü. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 55, 379-395.

112. Yaparel, R. (1994). Depresyon ve dini inançlar ile tabiatüstü nedensel yüklemeler arasındaki ilişkiler. *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, 275-299.

113. Yapıcı, A. & Kayıklık, H. (2005). Ruh sağlığı bağlamında dindarlığın öz saygı ve kaygı ile ilişkisi: Çukurova üniversitesi örneği. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 9(3), 177-206.

114. Yıldız, M. (2001). Dindarlık ve ölüm kaygısı: Tasavvufi yaklaşım ve günümüz üniversite öğrencileri. *Journal of Religious Culture*, 43b, 1-7.

115. Yıldız, M. (2002). İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin dindarlık ve ölüm kaygıları üzerine. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 14, 161-174.

116. Yıldız, M. (2008). Kaygı ve dini inançlar. *Başka Psikiyatri ve Düşünce Dergisi*, 1, 182-186.

117. Yılmaz, S. (2018). Umre ibadetinin hayatın anlamı ve umutsuzlukla ilişkisi üzerine ampirik bir araştırma. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 22, (1), 543-570.

118. Yiğit, A. & Yaşar, A. (2016). Zoofili: Kutsal dinler, mevzuat ve etik açısından bir değerlendirme. *Eurasian Journal of Veterinary Sciences*, 32(2), 114-119.

119. Yüksel, B. (2019). Dini yönelim biçimleri ile dini içerikli obsesyon düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi: İlahiyat fakültesi örneği. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 52, 217-239.

a.d. Kitap Bölümleri

Araştırma amacına uygun olarak tespit edilen kitap bölümleri, APA kaynak gösterim sistemine uygun olarak; “yazar soyadı ve adı, basım yılı, bildiri adı, (içinde) eser (sempozyum/kongre) adı, sayfa sayısı” şeklinde alfabetik olarak yazılmıştır.

1. Acar, M. C. (2022). Stres ve din. [içinde] *Ruh sağlığı ve din* (ss. 56-79). Ed. N. Gencer, M. Cengil, & M. Koç. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları.

2. Apaydın, H. (2022). İntihar ve din [içinde] *Ruh sağlığı ve din*. (ss.196-229). Ed. N. Gencer, M. Cengil, & M. Koç. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları.

3. Baynal, F. (2022). Kaygı ve din. [içinde] *Ruh sağlığı ve din*. (ss. 80-107). Ed. N. Gencer, M. Cengil, & M. Koç. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları.

4. Cengil, M. (2022). Depresyon ve din. [içinde] *Ruh sağlığı ve din* (ss. 168-195). Ed. N. Gencer, M. Cengil, & M. Koç. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları.

5. Ceylan, İ. (2022). Bağımlılık ve din. [içinde] *Ruh sağlığı ve din* (ss. 300-337). Ed. N. Gencer, M. Cengil, & M. Koç. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları.

6. Gencer, N. (2022). Ruh sağlığı ve din: Genel değerlendirme. [içinde] *Ruh sağlığı ve din*. (ss. 8-55). Ed. N. Gencer, M. Cengil, & M. Koç. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları.

7. Hacıkeleşoğlu, H. (2022). Psikolojik dayanıklılık ve din [içinde]

Rub sağlığı ve din. (ss. 338-373). Ed. N. Gencer, M. Cengil, & M. Koç. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları.

8. Kandemir, F. (2022). Umutsuzluk ve din. [içinde] *Rub sağlığı ve din* (ss. 108-143). Ed. N. Gencer, M. Cengil, & M. Koç. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları.

9. Karşlı, N. (2022). Şizofreni ve din. [içinde] *Rub sağlığı ve din* (ss.262-299). Ed. N. Gencer, M. Cengil, & M. Koç. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları.

10. Kızılgöçit, M. (2022). Yalnızlık ve din [içinde] *Rub sağlığı ve din.* (ss. 144-167). Ed. N. Gencer, M. Cengil, & M. Koç. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları.

11. Söylev, Ö. F. (2022). Obsesif kompulsif bozukluk ve din [içinde] *Rub sağlığı ve din.* (ss.230-261). Ed. N. Gencer, M. Cengil, & M. Koç. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları.

12. Yağlı Soykan, N. (2022). Psikolojik iyi oluş ve din [içinde] *Rub sağlığı ve din.* (ss. 374-414). Ed. N. Gencer, M. Cengil, & M. Koç. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları.

a.e. Bildiriler

Araştırma amacına uygun olarak tespit edilen bildiriler, APA kaynak gösterim sistemine uygun olarak; “yazar soyadı ve adı, basım yılı, bildiri adı, (içinde) eser (sempozyum/kongre) adı, sayfa sayısı” şeklinde alfabetik olarak yazılmıştır.

1. Baltacı, A. (2018). Din dersi öğretmenlerinin kişilik özellikleri ile erteleme davranışı eğilimleri ve depresyon düzeyleri arasındaki ilişkiler. (içinde) 2. *Uluslararası Din Eğitimi Kongresi.* 130-145.

2. Demir, R. (2018). Özel gereksinimli öğrencilerin din eğitiminde karşılaşılan problemler ve çözüm önerileri. (içinde) II.Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi. 14-32.

3. Ekşi, H., İme, Y. & Ekşi, F. (2019). Ölüm kaygısı ve yaşam doyumu arasındaki ilişki: Manevi aşkınlığın aracı rolü. (içinde) IX. *Uluslararası Yükseköğretimde Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik Araştırmaları Kongresi.* 164-169.

4. Çoban, M. (2016). Uyuşturucu madde bağımlılığı ile mücadelede manevi danışmanlık ve rehberlik uygulamalarının yeri ve önemi: İstanbul örneği. (içinde) I. *Uluslararası Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Kongresi,* 127-140.

5. Çoban, Y. (2018). Kur’an kursu öğrencilerinde öznel iyi olma hali ve kaygı (anksiyete) durumu üzerine bir çalışma. (içinde) 2. *Uluslararası Din Eğitimi Kongresi.* 219-242.

6. Şahin Altun, Ö., Asi Karakaş, S., Olçun, Z. & Polat, H. (2016).

Şizofreni hastalarında dinsel inanç gücü ve tedaviye uyum arasındaki ilişkinin incelenmesi. (içinde) *IV.Uluslararası ve VIII.Ulusal Psikiyatri Hemşireliği Kongresi*.

7. Taşkın, H. H. (2021). Lise Öğrencilerindeki akademik başarı ve sınav kaygısı ile manevi danışmanlık ve rehberlik ilişkisi. (içinde) *Türkiye Sosyal Bilimler Sempozyumu*. 174-178.

8. Uysal, V. & Ayten, A. (2009). Ruhsallık umutsuzluğu azaltır mı? Ruhsallık-umutsuzluk ilişkisi üzerine ampirik bir araştırma. (içinde) *16. Ulusal Sosyal Psikiyatri Kongresi*. 318-330.

9. Yaparel, R. (1990). Depresyon ve dini inançlar ile tabiatüstü nensel yüklemeler arasındaki ilişkiler. (içinde) *VI. Ulusal Psikoloji Kongresi*.

a.f. Çeviriler

Din ve psikopatolojiye dair Türkçe literatüre kazandırılan çeviriler, APA kaynak gösterim sistemine uygun olarak; “yazar soyadı ve adı, yayın yılı, çevrilen makale adı, çevirenin adı ve soyadı, dergi adı, cilt ve sayı no, sayfa numarası” aşağıdaki gibi düzenlenmiştir.

1. Bonelli, R., Dew, R. E., Koenig, H. D., Rosmarin, D. H. & Vasegh, S. (2013). Depresyonda dini ve manevi faktörler araştırmaları biraraya getirme ve değerlendirme. (çev. N. Kimter). *Dini Araştırmalar*, 16 (43), 224-244.

2. Hernandez, G., Salerno, J. M. & Bottoms, J. M. (2013). Tanrı'ya bağlılık, manevi başa çıkma ve alkol kullanımı. (çev. N. Karlı) *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 13(2), 259-276.

3. Muphy, P. E., Ciarrocchi, J. W., Piedmont, R. L., Cheston, S., Peyrot, M. & Fitchett, G. (2007). Klinik depresyon hastalarında dini inanç ve uygulamaların depresyon ve umutsuzlukla ilişkisi. (çev. Ö. Güler). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 48 (2), 161-170.

4. Salsman, J. M & Carlson, C. R. (2004). Dinî yönelim, olgun iman ve psikolojik rahatsızlıklar: Negatif ve pozitif ilişkiler. (çev. A. Ayten). *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26, 119-131.

5. Stack, S. (2000). Dindarlık, depresyon ve intihar. (çev. T. Küçükcan). *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 7-8, 75-83.

a.g. Ansiklopedi maddeleri

Makalenin bu son bölümünde araştırma kapsamına giren ansiklopedi maddeleri APA kaynak gösterim sistemine uygun olarak; “yazar soyadı ve adı, yayın yılı, madde adı, ansiklopedinin adı, cilt nosu, sayfa sayıları, yayın yeri ve yayınevi” şeklinde yer verilmiştir.

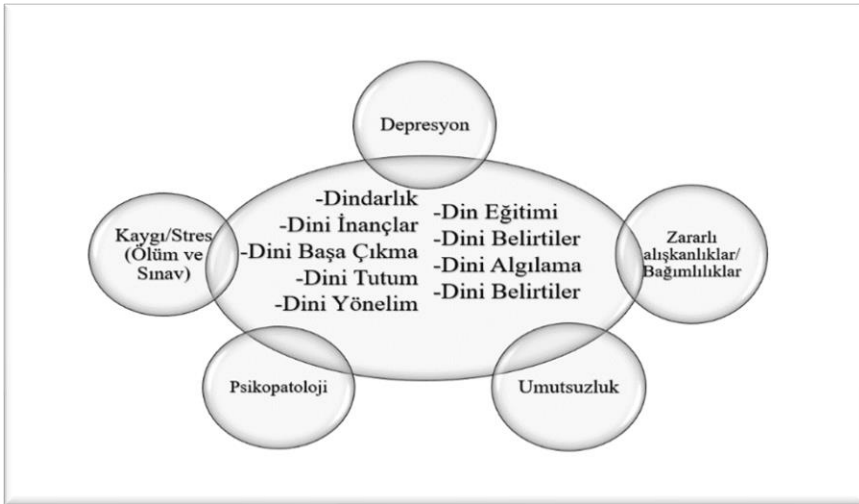
1. Çağrıncı, M. (2013). “Vesvese” maddesi. *TDV İslam Ansiklopedisi-43*, (ss.70-72). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Sonuç

Ruhsal rahatsızlıklar her alanda görüldüğü gibi dini konularda da kendisini gösterebilmektedir. Din ve maneviyat elbette ki ruh sağlığı ile oldukça ilişkilidir. Sağlıklı yaşamı destekleyerek bireye olumlu katkısı olduğu, pek çok çalışmanın sonuçları arasındadır (Cohen & Koenig, 2016:154). Buna rağmen din ile bazı ruhsal bozukluklar (örneğin OKB) arasında pozitif yönlü ilişki de tespit edilmiştir. Ancak bu durum, dinin sağlıksız bir şekilde kullanılabilmesi ve böylece ruh sağlığını bozucu bir işleve de sahip olduğu şeklinde açıklamalar yapılmıştır. Ancak dinin bu işlevle kullanılması, dinin ruhsal bozuklukları teşvik ettiği anlamına gelmediğinin altı çizilmiştir (Cohen & Koenig, 2016:157).

Türkiye’de bu kapsamda yapılan çalışmaların bir derlemesini oluşturmayı amaçlayan bu çalışma, 1973-2022 yılları arasında din ve psikopatolojiye dair yapılan bütün çalışmaları içermektedir (n=330). Bunları kronolojik olarak incelemek gerekirse, Türkiye’de psikopatolojinin din ile ilişkisini inceleyen öncü isim Neda Armaner’dir. Buna ek olarak tespit edildiği kadarıyla konuyla ilgili 11 adet araştırmanın bulunduğu 2000 öncesi yapılan çalışmalara bakıldığında şu konular karşımıza çıkmaktadır: Alkol bağımlılığı ile dini başa çıkma; depresyon, kaygı -ölüm ve sınav kaygısı da dahil- ve din eğitimi/dindarlık ilişkisi, psikopatoloji ve dini belirtiler, zararlı alışkanlıklar/bağımlılıklar ve din/din eğitimi, psikopatoloji ve din, umutsuzluk ve din (bkz. Şekil-1).

Şekil-1:
Din ve psikopatoloji ilişkisini konu alan çalışmalar
[Tüm ürünler – (1973-200)]

2000’li yıllara geldiğimizde, Türkiye çapında din ve psikopatolojiye dair ilginin arttığını görmekteyiz. 2010’lardan sonra bir zirve yaşandığı için bu bölümü ikiye ayırmak daha uygun düşmektedir. Konu hakkında 34 araştırmaya ulaşılan 2010’lu yıllara kadar yapılan çalışmaların genel örüntüsü ise; din, dindarlık, dini davranışlar, farklı inanışlar, dini kavramlara yüklenen anlamlar (Allah, dua vb.), inanç, din eğitimi, dini yönelim, dini başa çıkma ve Kur’an kursu/ilahiyat öğrencileri ile kaygı (varoluşsal) kavramları ve stres/kaygı/durumluk-sürekli kaygı/ölüm kaygısı, depresyon/umutsuzluk, davranım bozukluğu (gıybet), psikopatoloji, otizm, psikolojik rahatsızlıklar, kişilik, takıntı ve yaşlılık dönemi rahatsızlıkları arasında olduğu görülmektedir (bkz. Şekil-2).

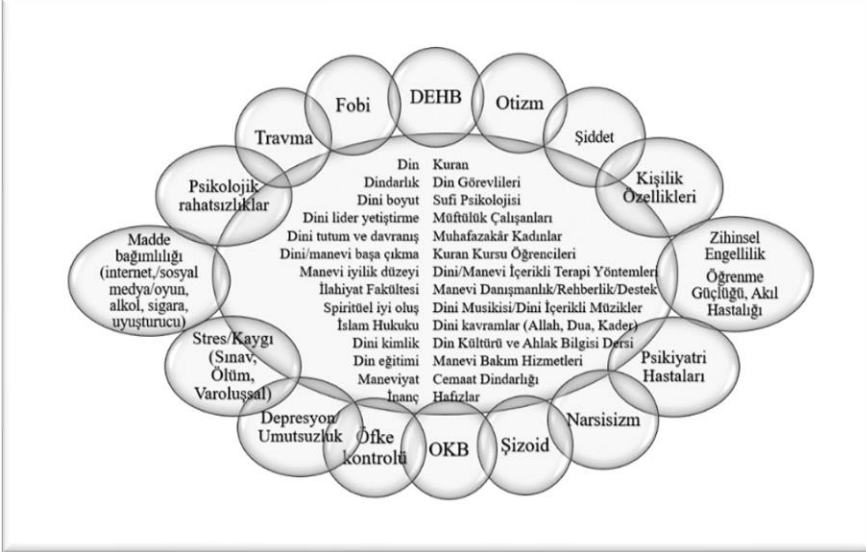
Şekil-2:
Din ve psikopatoloji ilişkisini konu alan çalışmalar
[Tüm ürünler – (2000-2010)]

2010 ve sonrasında yapılan çalışmalar hem makale hem de yüksek lisans ve doktora tezleri olarak pek çok alanda fazlaştığı için bu dönemi tezler, makaleler ve diğer çalışmalar olarak ele almak, bütüncül resmin daha net görülmesine yardımcı olacağı düşünülmektedir. 148 çalışmaya ulaşılan 2010 sonrasında yapılan tezlerdeki genel örüntü; din, dindarlık, dini boyut, dini lider yetiştirme, dini tutum ve davranış, dini/manevi başa çıkma, manevi iyilik düzeyi, ilahiyat fakültesi, spiritüel iyi oluş, İslam hukuku, dini kimlik, din eğitimi, maneviyat, inanç, Kuran, din görevlileri, sufi psikolojisi, müftülük çalışanları, muhafazakâr kadınlar, Ku-

ran kursu öğrencileri, dini/manevi içerikli terapi yöntemleri, manevi danışmanlık/rehberlik/destek, din musikisi/dini içerikli müzikler, dini kavramlar (Allah, dua), din kültürü ve ahlak bilgisi dersi, manevi bakım hizmetleri, cemaat dindarlığı ve hafızlar ile; DEHB, otizm, şiddet, kişilik özellikleri, zihinsel engellilik, öğrenme güçlüğü, akıl hastalıkları, psikiyatri hastaları, narsisizm, Şizoid, OKB, öfke kontrolü, depresyon/umutsuzluk, stres/kaygı (ölüm, varoluşsal kaygı), madde bağımlılığı (internet/sosyal medya/oyun, alkol, sigara, uyuşturucu), psikolojik rahatsızlıklar, travma ve fobi ilişkisi incelenmiştir (bkz. Şekil-3).

Şekil-3:
Din ve psikopatoloji ilişkisini konu alan tezler
(2010–2022)

2010 ve sonrasında yapılan makalelere bakıldığında konu ile ilgili 107 çalışmaya ulaşılmıştır. Bu makalelerde karşımıza çıkan örüntü şudur: Din, dindarlık, dini gruplar, dini tutum/davranış, dini kavramlar (imtihan, Allah/Tanrı, gıybet, dua), manevi deneyim/gelişim, dini ve Manevi yönelim/ destek/bakım, din eğitimi (DKAB), yaratıcıya bağlanma, inanç, Kuran, maneviyat, İslami eğilim, dini danışmanlık, dini içerikli müzikler/musiki, MDR’de bibliyoterapi/BDT, Kuran kursu/ilahiyat öğrencileri, dini ritüeller/ibadet, dini başa çıkma, dini motivasyon ve din görevlileri gibi dini kavramlarla; otizm, takıntı, saldırganlık, zihinsel engellilik, cinsel rahatsızlıklar (ensest, zoofili), depresyon/umutsuzluk, psikopatoloji, şizofreni, OKB, travma, narsisizm, bağımlılık (internet, madde, alkol), stres/anksiyete/kaygı (iş, sınav stresi, ölüm, varoluşsal),

davranım bozukluğu, öfke kontrolü ve kişilik gibi psikopatoloji kavramları arasındaki ilişki incelenmiştir (bkz. Şekil-4).

Şekil-4:
Din ve psikopatoloji ilişkisini konu alan makaleler
(2010-2022)

Yapılan tez ve makalelerin dışında din ve psikopatoloji alanında yapılan çalışmalarda kitaplar, kitap bölümleri, bildiriler ve ansiklopedi maddeleri bulunmaktadır. Yine bu çalışmalar özellikle 2010 sonrasında yoğunluk kazanmaktadır.

Yapılan bu literatür taramasında kronolojik sıralamaya ek olarak çalışmaların yoğunluk kazandığı alanlar ve hiçbir araştırmanın olmadığı rahatsızlıklara da değinilmesi gerekmektedir. Gelecek araştırmalara bir ışık olabilmesi açısından bu bölüm önem arz etmektedir. Çalışmaların çoğunluğunda özellikle kaygı ve depresyon üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bunların arasından kaygıya dair; kaygı kelimesiyle 1 kitap, 23 tez, 33 makale ve 3 bildiri; anksiyete kelimesiyle 7 tez, 3 makale ve 1 bildiri; stres kelimesiyle; 4 kitap, 20 tez ve 14 makale bulunmuş ve bu konuda toplam 121 çalışmanın yapıldığı tespit edilmiştir (Başlıkta bu kelimeler kullanılsa da anahtar kelimelerinde yer verilen çalışmalar da toplam sayıya dahil edilmiştir). Depresyon konusunda ise 27 tez çalışması, 13 makale, 2 bildiri ve 3 çeviri bulunmaktadır. Depresyona bağlı umutsuzluk konusunda; 3 kitap, 11 tez, 7 makale, 1 bildiri ve 1 çeviri bulunmuştur.

Bunlara ek olarak 4 adet otizm; 25 adet travma; alkol, uyuşturucu

ve sigara dahil 24 adet madde kullanımı; 18 adet internet bağımlılığı; 10 genel bağımlılık konuları olmak üzere bağımlılığa ait 50 çalışma; vesvese de dahil olmak üzere 20 adet takıntı; saldırganlık, şiddet ve öfke kontrolü gibi 5 adet duygu durum bozuklukları, 6 adet cinsel sapkınlıklar ve bozukluklar (zoofili, ensest); 14 adet narsizm; 7 adet genel psikopatoloji; 2 adet davranım bozukluğu (gıybet), 4 adet şizofreni ve şizofreni, 5 adet zihinsel engellilik, 8 adet kişilik özelliği, 3 adet genel duygu durumu, 3 adet yaşlılık dönemi rahatsızlıkları, 2 adet fobi ve 1 adet yeme bozukluğu hakkında çalışma bulunmaktadır.

Görüldüğü üzere din ve psikopatoloji ilişkisine dair farklı rahatsızlıklardan yapılmış pek çok çalışma vardır. Ancak buna rağmen din ile herhangi bir ilişkinin araştırılmadığı hatırı sayılır sayıda rahatsızlık da mevcuttur. Bu kapsamla gelecek araştırmalara şu önerilerde bulunmaktadır:

(i)-Psikopatoloji ve din arasındaki ilişki hakkında; bipolar/mani/iki uçlu bozukluk, özgül fobiler, panik atak, agorafobi, disosiyatif bozukluklar ve bedensel belirtiler, bulimia nervosa ve tıknırcasına yeme, fetişizm, pedofili, gözetlemecilik, göstermecilik, sürtünmecilik, sadizm ve mazoşizm gibi cinsel bozukluk ve sapkınlıklar, dikkat eksikliği ve hiperaktivite bozukluğu, paranoid, histriyonik, çekingen ve bağımlı kişilik bozuklukları ile herhangi bir araştırma bulunmamaktadır. Bu kapsamla gelecek araştırmalara literatürdeki bu boşluğu doldurmaları tavsiye edilmektedir.

(ii)- Bu araştırmada; tez, makale, kitap bölümü, bildiri, çeviri, kitap ve ansiklopedi maddeleri olarak yürütülen çalışmalar bulunmaktadır. Bunun dışındaki yazılar araştırma kapsamına alınmamıştır. Gelecek araştırmalara bu konu hakkındaki internet yazılarını da eklemeleri önerilmektedir.

(iii)- Özgül fobiler hakkında İslamofobi, araştırma kapsamında yer almamıştır. Gelecek araştırmalarda bu konu hakkında yapılan pek çok kitap, makale ve tez çalışmalarını dahil etmeleri salık verilmektedir.

(iv)- Mevcut araştırma kapsamında din ve psikopatolojiye dair yapılan çalışmaları derlemek amacıyla öncelikle başlıkta bu adların bulunması, daha sonra özet ve içerikte çok detayda kalmaması şartı ile bu anahtar kelimelerin yer alması yolu izlenmiştir. Sonraki çalışmalara, böyle bir şart koşulmadan başlık, anahtar kelimeler/dizin, özetinde arama kavramlarımızın kullanıldığı tüm araştırmaların toplanması önerilmektedir.

(v)- Din ve psikopatolojiye dair yapılan bildirilerin son beş yılda

yapıldığı ve hala bunların sınırlı sayıda olduğu gözlenmektedir. Özellikle yeni araştırmacılara din ve psikopatolojiye dair yapılması mümkün ya da yapılan çalışmaların bildirilerin sunulması tavsiye edilmektedir.

(vi)- Araştırma kapsamında yer alan kitapların, çevirilerin ve ansiklopedi maddelerinin oldukça az olduğu görülmüştür. Araştırmacılara bu konularda çalışmalar yapması, özellikle yurtdışında yapılmış çalışmalardan literatüre katkı sağlaması açısından çevrilmesi salık verilmektedir.

Araştırmanın pek çok sınırlılıkları bulunmasına rağmen, daha önce bu konu hakkında yapılmış kapsamlı bir literatür taraması mevcut olmadığı için alandaki önemli bir boşluğu doldurduğu bir gerçektir. Din ve psikopatoloji hakkında yapılan çalışmaların bir derlemesi, genel olarak yapılmış araştırmaların konuları ve örüntüleri, aynı zamanda eksik kalan ve araştırılmayan konuların aydınlığa çıkartılması açısından bu araştırma, literatür için oldukça önemlidir. Bu konuda gelecekte yapılacak çalışmaların artmasına yardımcı olması umulmaktadır.

Kaynaklar

American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders: DSM-5*. Washington, DC: American Psychiatric Association.

Apaydın, H. (2010). Ruh sağlığı ve din ilişkisi araştırmalarına bir bakış. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10(2), 59-77.

Cohen, A. B & Koenig, H. G. (2016). Din ve ruh sağlığı. (çev. M. Koç). *Journal of Balıkesir University Faculty of Theology*, 2(1), 153-160.

Gencer, M., Cengil, M. & Koç, M. (2022). *Ruh sağlığı ve din*. Ankara: Sonçağ Akademi.

Google/Scholar. Erişim:30.06.2022 <https://scholar.google.com.tr>

Google/Shopping. Erişim: 30.06.2022 <https://www.google.com/shopping?hl=tr>

Koç, M. (2018). Türk din psikolojisinde öncü bir isim: Neda Armaner üzerine biyografik bir araştırma. *Bilimname*, 36, 213-259.

Köylü, M. (2007). Ruh sağlığı ve din: Batı toplumu açısından bir değerlendirme. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23(23), 65-92.

Kring, A. M. & Johnson, S. L. (2019). *Anormal psikolojisi/Psikopatoloji*. (12. Basım). (M. Şahin, Çev. Ed.). İstanbul: Nobel Yayıncılık.

Milli Kütüphane/Kaşif. Erişim: 30.06.2022 <https://kasif.mktup.gov.tr/>

Tübitak Ulakbilim/Harman Türkiye Akademik Arşivi. Erişim: 30.06.2022 <https://harman.ulakbim.gov.tr/searchResult>

Tübitak/TrDizin. Erişim: 30.06.2022 <https://trdizin.gov.tr/>
Türkiye Diyanet Vakfı/İslam Ansiklopedisi. Erişim: 30.06.2022
<https://www.islamansiklopedisi.org.tr>
Ulakbilim/Ülusal Toplu Katalog. Erişim: 30.06.2022
<http://www.toplukatalog.gov.tr/?cwid=3>
Yapıcı, A. (2013). *Rub sağlığı ve din: Psiko-sosyal uyum ve dindarlık*. (2. Basım). Adana: Karahan Kitabevi.
Yüksek Öğretim Kurumu/Tez Merkezi. Erişim: 30.06.2022
<https://tez.yok.gov.tr>

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 6 • Aralık 2022 • 77-99
Issue: 6 • December 2022 • 77-99

Dindarlık ile Evrim Teorisini Kabul Etme Arasındaki İlişki: Nicel Bir Araştırma

The Relationship Between Religiosity and Acceptance
of the Theory of Evolution: A Quantitative Study

Oğuzhan Avan

Doktora Öğrencisi
Çukurova Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
E-posta: oguzhanavan@outlook.com
Orcid: 0000-0002-7048-3496
Adana / Türkiye

Hasan Kayıklık

Prof. Dr.
Çukurova Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
E-posta: hasankayiklik@gmail.com
Orcid: 0000-0003-1755-5398
Adana / Türkiye

PhD Student

Çukurova University
Institute of Social Sciences
E-mail: oguzhanavan@outlook.com
Orcid: 0000-0002-7048-3496
Adana / Turkey

Professor

Çukurova University
Faculty of Theology
E-mail: hasankayiklik@gmail.com
Orcid: 0000-0003-1755-5398
Adana / Turkey

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type	Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received	24 Eylül 2022 • 24 September 2022
Kabul Tarihi • Accepted	07 Aralık 2022 • 07 December 2022

Ö z e t

Türkiye’de evrim teorisinin kabul edilme oranı düşüktür. Evrim teorisinin kabul edilmemesi ve eleştirilmesi sadece bilimsel güvenilirliği ile ilgili değil pek çok farklı konuda yapılmaktadır. Evrim teorisi bilimsel bir teori olmasına rağmen sınırlarını çoktan aşarak birçok bilimsel disiplinin araştırma alanına girmiştir. Evrim teorisi politik, psikolojik ve birçok düzlemde incelenmekte olan bir felsefe niteliğindedir. Türkiye’de evrim teorisi hakkında bilgi edinmek istenildiğinde bilimsel bir konu hakkındaki kitapların birçoğunun konusunun din-evrim çatışmasını içerdiği görülmektedir. Bu durum dindar bireylerin evrim teorisini kabul etmede zorluk yaşamasına sebep olabilmektedir. Dindarlığın bazı yaşantı şekillerinde, kişilerin evrim teorisini bilmek dahi istemeyebileceği düşünülmektedir. Ülkemizde bu fikirleri okuyan dindarlar, dine karşıt bir görüş olarak sunulduğunu düşünüp, bu düşünceye karşı olumsuz bir tutum sergileyebilir. Tüm bu tartışmaların, dindarların evrim teorisini kabul etmesini zorlaştırdığı ve evrim ile ilgili detaylı bilgi sahibi olmak istememelerine sebep olduğu düşünülebilir. Evrim teorisinin kabulünün zor olmasının dindarlık ve evrim teorisini bilmeme ile ilişkili olduğu düşünülebilir. Bu çalışmada evrim teorisinin kabulünün dindarlık ve evrim bilgisi ile ilişkisi araştırılmıştır. Yapılan bu araştırma Türkiye’den 18-40 yaş arası (n: 26,5) toplam 551 genç yetişkinin katılımıyla yapılmıştır (224 erkek, 327 kadın). Araştırmada veriler, Evrim Teorisi Ölçeği, Evrim İçerik Bilgi Testi, Dindarlık Ölçeği ve Katılımcı Bilgi Formu ile toplanmıştır. Bulgulara göre; evrim teorisini kabul etme, dindarlık ile negatif yönde ($r = -0,503$) ; evrim bilgisi ile pozitif yönde ($r = 0,361$) ilişkili çıkmıştır. Ayrıca, dindarlık ile evrim bilgisi arasında negatif yönde ($r = -0,215$) ilişki bulunmuştur. Regresyon analizine göre, evrim bilgisi ve dindarlık evrim teorisini kabul etmenin yordayıcılarıdır. Eğitim düzeyine göre, evrim teorisini kabul etme, dindarlık ve evrim bilgisi düzeyleri farklılaşmaktadır. Elde edilen bulgular, öngörüldüğü üzere, evrim teorisini kabul etmenin zor olmasının, birçok farklı değişken ile ilişkili olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak evrim sadece bilimsel bir teori olmaktan çok daha fazlasıdır. Bu çalışmada evrimin kabulünün/reddinin dindarlıkla ilişkili olduğu ifade edilmiştir ve çıkan sonuçlar hipotezleri doğrulamıştır.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Evrim teorisi • Evrim teorisini kabul etme
Dindarlık • Evrim bilgisi

A b s t r a c t

The acceptance rate of the theory of evolution is low in Turkey. The rejection and criticism of the theory of evolution are not only related to its scientific reliability but also to various different issues. Although the theory of evolution is a scientific theory, it has long exceeded its limits and entered the research field of numerous scientific disciplines. The theory of evolution is a philosophy that is being studied on political, psychological and many levels. To learn about the theory of evolution in Turkey, it is seen that most of the books on scientific subjects include the conflict between religion and evolution. This situation may cause religious individuals in Turkey to experience difficulties in accepting the theory of evolution. It is even accepted that people who are sensitive to matters of religion would not even want to know about the theory of evolution. Religious people in Turkey who read about these ideas may think that the theory of evolution is presented as an opposing view to God and religion, and may display a negative attitude towards the theory of evolution. It is thought that all these discussions make it difficult for religious people to accept the theory of evolution and cause them to not want to have detailed information about evolution. It is considered that the acceptance of the theory of evolution is difficult due to its relationship with religiosity and the lack of knowledge about the theory. In this study, the relationship between religiosity and lack of knowledge about and the acceptance of the theory of evolution were investigated. The study was conducted with 551 participants in total (224 males and 327 females), aged between 18 and 40 (n, 26.5). The data of the research was collected by Scale of Acceptance of the Theory of Evolution, Evolutionary Content Knowledge Test, Religiosity Scale and Participant Information Form. The findings revealed that the acceptance of the theory of evolution was negatively correlated with religiosity ($r = -0.503$) and positively correlated with evolutionary content knowledge ($r = 0.361$). Besides, a negative correlation was found between religiosity and knowledge on evolution ($r = -0.215$). The results of the regression analysis showed that knowledge on evolution, and religiosity are the predictors of the acceptance of the theory of evolution. It was also determined that the levels of the acceptance of the theory of evolution, religiosity and knowledge on evolution changed according to the educational levels of the participants. The findings in this study show that the difficulty of accepting the theory of evolution is correlated with many different variables as it was proposed in advance. In conclusion, evolution is much more than just a scientific theory. In this study, it was stated that the acceptance/rejection of evolution was related to religiosity, and the results confirmed the hypotheses.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Theory of evolution • Acceptance of the theory of evolution • Religiosity • Knowledge on evolution

Giriş

Evrim teorisi, diğer çok bilinen hücre teorisi, atom teorisi, yerçekimi teorisi gibi bilimsel bir teoridir (Bakırcı, 2017; Şahin, 2011). Diğer teoriler genel olarak kabul görürken evrim teorisi ise Darwin'in 1859'da "Türlerin Kökeni" isimli kitabını yayınlamasından sonra günümüze kadar tartışma konusu olmuştur. Bu teorinin günümüzde hala kabul/ret tartışmalarının sürüyor olmasının temel sebeplerinden birisi, İslam ve Hıristiyanlık gibi dinlerin yaratılış anlayışı ile çeliştiğinin düşünülüyor olmasıdır (Yıldırım, 1998).

Evrim teorisi, çeşitli evrimsel mekanizmalarla canlılığın çeşitlendiğini ve insanın hayvanlarla ortak ataya sahip olduğunu ifade etmektedir (Mayr, 2018). Diğer taraftan evrim fikrine karşı çıkılarak, evrim teorisyenlerinin varoluşu açıklayabilmek için kendi ideolojilerine uygun bir fikir sundukları, teorideki kanıtların çarpıtıldığı, kanıtların yetersiz olduğu fikri de ifade edilmektedir (Komay, 2018; Köprülü, 2008).

Pek çok insanın gözünde evrim, bir ateizm biçimi olarak kabul edilebilmekte ve evrim teorisinin kabulü, Tanrı'nın reddi ile eş tutulabilmektedir. Pek çok dindar insan, evrim teorisinin kabulü ile Tanrı inancının bir arada olamayacağını düşündüğü için evrimi reddetmek zorunda kalabilmektedir. Evrim teorisini kabul etmenin derin sosyal ve kültürel sonuçları olabilmektedir (Deniz, Donnelly & Yılmaz, 2008).

Hem yurt dışında hem Türkiye'de evrim teorisi, Tanrı'nın yokluğuna dair entelektüel bir karşıt fikir olarak sunulabilmektedir. Dawkins, evrim teorisi ile ilgili olarak ateizmin sadece evrim teorisi ile rasyonel olabildiğini belirtmektedir. Evrim teorisi ile ancak entelektüel açıdan tatmin olmuş bir ateist olabildiğini ifade etmiştir (Dawkins, 2004). Diğer taraftan evrim teorisinin Tanrı'nın varlığı ve İslam dininin kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim ile çeliştiği düşüncesiyle evrim teorisini reddeden bireylerin olduğu görülmektedir. Evrim teorisi ile Kur'an ayetleri arasında var olduğu düşünülen teleolojik çatışmanın, birçok dindar insanın evrimi bilimsel olarak geçerli bir teori olarak kabul etmesine engel olduğu düşünülmektedir (Deniz vd., 2008). Diğer bir görüş olarak Müslümanların kutsal kitabı Kur'an ile evrim teorisi arasında herhangi bir uyumsuzluğun olmadığı da ifade edilmektedir (Taslaman, 2017).

Çakmak (2013), evrim teorisinin, canlılığın oluşumunda tesadüfler zincirine bağlanıyor olması ya da bilinçli bir yaratılıştan bahsetmemesinden dolayı dinlerin yaratılış tasavvurlarıyla çeliştiğini ifade etmektedir.

Bu tartışmanın, canlılığın oluşumu ve çeşitlenmesi sürecini anlamaya çalışırken bilinçli bir Tanrı'yı hesaba katmak ile deney ve gözlemin sınırları içinde kalmak arasındaki seçime sıkışıp kaldığını belirtmiştir.

Ülkemizde bir Müslümanın evrimci olup olamayacağı, Kur'ân-ı Kerîm ile evrimin çelişip çelişmeyeceği hakkında kitaplar yazılmakta, akademik çalışmalar yapılmaktadır (Çakmak, 2013; Taslaman, 2017). Türkiye'de özellikle sosyal medya üzerinden bu tartışmaların şiddetli şekilde devam ettiği görülmektedir. Tüm bu tartışmaların içerisinde ülkemizde, tespit edebildiğimiz kadarıyla, evrim teorisinin kabul edilme durumunun dindarlık ile ilişkili olup olmadığı araştırma konusu yapılmamıştır. Bu sebeple bu araştırmanın önemli olduğunu düşünmekteyiz.

a. Dindarlık

Din ve dindarlık kavramlarını birbirinden bağımsız olarak tanımlamak mümkün görünmemektedir. Dindarlık, din sözcüğünden türetilmiş olup hem gündelik dilde hem de bilim dilinde din ile dindarlık arasında anlam olarak direkt ilişki vardır (Kızılgöçer, 2016). Dindarlık, bir dinî inanç ve bu dinî inancın öğretilerinin birey, bireyler ve toplum tarafından yaşanması olarak tanımlanabilmektedir (Hökelekli, 2010). Din, yaşama düzen katan bir sistemken, bu sisteme katılan bireylerin de dindar olduğu ifade edilebilmektedir (Kayıklık, 2011). Din kavramından daha çok kutsal öğreti anlaşılırken, dindarlık kavramında bu kutsal öğretinin bireyin hayatında canlanması anlaşılmaktadır (Kayıklık, 2006).

Bireyin kişisel özelliklerine göre dindarlık biçimi ve seviyesi farklılaşmaktadır. Dindarlık standart bir olgu değildir. Dini yaşayış, dindarlıkta ve dindarlık derecesinde değişimlere yol açmaktadır (Hökelekli, 2010). Bir bütün olarak bakıldığında dinin, “insani” ve “ilahî” olarak iki farklı boyutunun olduğu ifade edilebilmektedir (Niekerk, 2018: 3-4). İlk olarak ilahî boyutunda, din kendisini doğaüstü, ilahî bir kaynağa takdim etmektedir (Beyers, 2010: 2). İlahî boyutunun bireyler tarafından içselleştirilmesi, kabullenmesi sonucu bireylerde dinî düşünce, davranış, duygu ortaya çıkmaktadır (Hökelekli, 2013: 64). Sonuç olarak dindarlık, insanın ilahî varlıkla teması, ilişkisi sonucunda oluşan duygu, düşünce, davranışlardır (Yapıcı, 2013).

Dindarlığı, bilişsel süreçler üzerinde anlam bulan dindarlık ve duygusal süreçlerle anlam bulan dindarlık olarak iki temel boyutta düşünmek mümkündür. Dindarlığın anlaşılması ve yorumlanması açısından iki temel boyut olarak duygusal ve bilişsel boyut ayrımının kolaylık sağlayacağı düşünülmektedir. İnançlı bireyde her iki boyut vardır fakat biri daha

etkindir ve birey bu boyut bağlamında dindarlığını yaşamaktadır (Kayıklık, 2006).

Dindarlığın birçok kaynakta farklı tanımları ve farklı boyutları ifade edilmektedir. Dindarlığı tanımlamak zordur. Her insanın kişiliği en az bir farkla diğer insanlardan farklı olduğu gibi her insanın dindarlığı da benzersizdir.

b. Evrim Teorisi

Biyolojik evrim, “değişerek üremek” olarak ifade edilebilmektedir (Şahin, 2011). Evrim teorisine göre dünya üzerindeki tüm canlılar ortak bir atadan türemiştir (Demirsoy, 2017; Şahin, 2011). Her canlı türü bir-biriyle akrabadır. Bazıları daha yakın akraba iken, bazıları arasındaki akrabalık daha uzaktır. Tüm canlılar birbirinin yakın ya da uzak kuzenleridir denilebilmektedir (Mayr, 2018; Şahin, 2011). Bir popülasyondaki bireyler arasında bulunan genetik farklılıkların bir sonraki nesle aktarılması canlılardaki evrimsel değişimin temel mantığıdır. Popülasyon içerisindeki genetik çeşitliliği etkileyen faktörler ise mutasyonlar, popülasyonlar arası göçler, genetik rekombinasyon ve genetik sürüklenme olarak ifade edilebilmektedir. Doğal seçim, cinsel seçim ve birlikte evrimleşme, bireyler arasında bulunan farklılıkların seçilmesini sağlayan temel mekanizmalardır (Şahin, 2011). Varyasyon ve seçimle şekillenen bireysel özelliklerin kalıtımla sonraki nesillere aktarılmasıyla ortaya çıkan evrim, türlerin değişebilir ya da dönüşebilir olmasını sağlamaktadır (Kaya, 2019: 11). Genetik malzemedeki sürekli ve durdurulamaz değişim, canlılardaki evrimsel değişimin ham maddesidir (Bakırcı, 2018: 53).

Darwin ve Wallace tarafından öne sürülen doğal seçim, evrimin çağdaş yorumunun itici gücüdür (Mayr, 2018). Doğal seçimi anlamak bu yüzden çok önemlidir. Doğal seçim kısaca şudur: Bir popülasyon içerisinde bulunan bireylerin hiçbiri bir diğeri ile aynı değildir. Bu farklılıklar bazı çevresel şartlarda bazı bireylerin, diğerlerine göre daha avantajlı olmasına yol açacaktır (Şahin, 2011). Bir popülasyondaki bireylerin hayatta kalma olasılığı birbirinden farklıdır. Bireyler arasındaki birçok fark kalıtsaldır (Mayr, 2018). Daha avantajlı, çevreyle daha uyumlu özelliklere sahip bireyler, daha fazla üreyerek daha fazla soy verme şansını elde etmektedir. Üreme şansına daha fazla sahip olan bireyler de genlerini yeni nesillere aktarabileceklerdir. Nesiller boyunca benzer seçiciliğin devam etmesiyle popülasyonda belirli özellikler silinerek, seçilen özellikler baskın hale gelmektedir.

Doğal seçim yoluyla seçilen bireyler, çevreye uyum (adaptasyon) sağlayacaktır (Giraud, 2012; Şahin, 2011). Bu durum nesiller boyu devam etmektedir ve nesiller boyu süren doğal seçilimin sonucu evrimdir (Mayr, 2018). Evrimsel değişim, seçim baskısı altında meydana gelmektedir. Seçim baskısı diğer canlılarla rekabet halinde ya da çevresel koşulların değişikliği ile oluşmaktadır. Başarılı uyum gösteren canlılar milyonlarca yıl hiç değişmeden kalabilmektedirler. Çevresel şartlar değiştiğinde, bu çevresel şartlara uyum sağlanması için ortaya çıkan seçim baskısı normal zamanlara göre çok daha güçlü olmakta ve evrimsel dönüşüm daha kısa bir zamanda gerçekleşmektedir (Kaya, 2019). Canlılar bilinçli olarak değişmemektedir. Hayatta kalma arzusu temel içgüdülerdendir. Canlılardan değişen çevre şartlarına en uyumlu olanlar hayatta kalmaya devam ederken, uyum sağlayamayan canlılar elenmektedir (Bakırcı, 2017: 39). Evrim süreci geleceği görememektedir ve olağandışı durumlarda planı yoktur. Soy yok oluşları bu duruma iyi bir örnektir (Kaya, 2019: 74). En güçlü olanın ya da en zeki olanın hayatta kaldığı ifadeleri doğru değildir, hayatta kalanlar her zaman değişime ve yaşam mücadelesine en uyumlu olanlardır (Bakırcı, 2018: 197).

Evrım teorisi araştırmalarındaki ilerlemeler sayesinde, canlı organizmaların evrimsel tarihindeki bilgi boşluklarının artık bulunmadığı ileri sürülmektedir. Bilim insanları tarafından moleküler biyoloji kullanılarak, bütün organizmaların atası olan ilk hayat biçimlerinden bugün yeryüzünde yaşayan bütün türlere varıncaya dek "evrensel hayat ağacı" yeniden inşa edilmiştir (Ayala, 2014: 20). Memelilerin sürüngenlerden, kara hayvanlarının balıklardan evrimleştiklerini kabul etmek daha kolay görünürken, insanın da diğer türler gibi oldukça farklı bir atadan evrimleştiğine ikna olmakta zorlanmaktayız. Bunun sebebi insanın her zaman kendisini doğanın geri kalanından ayrı görmesi ve özel olarak yaratıldığına inanması olabilmektedir (Coyne, 2016).

Evrım teorisinin çok sayıda kanıtla desteklenen, bilim dünyasının en geçerli teorilerinden biri olduğu ifade edilmektedir. Aralarında Ernst Mayr, Douglas Futuyma, Richard Dawkins, Kenneth Miller, Ali Demirsoy ve Stephen Jay Gould'unda bulunduğu birçok bilim insanı, evrimin bir olgu olduğunu, teori kısmının ise daha çok evrimin arkasındaki itici güç olan mekanizmalar olduğunu ifade etmektedirler. Evrim teorisinin öne sürülen mekanizmalarıyla birlikte sayısız sınımadan başarıyla çıktığı ve en geçerli teorilerden biri olduğu belirtilmektedir (Demirsoy, 2017; Mayr, 2018; Şahin, 2011).

Evrım teorisyenleri evrimi bir olgu olarak görmektedir. Evrim teorisyenlerinin, evrimin nasıl gerçekleştiği konusundaki çeşitli ihtilafları

günümüzde de sürmekle beraber evrimin gerçekliği konusunda şüpheleri bulunmamaktadır.

b. a. Evim Teorisi ve Yaratılış

Türkiye’de evrim teorisi hakkında bilgi edinmek istenildiğinde bilimsel bir konu olan evrim teorisi hakkındaki kitapların birçoğunun konusunun din-evrim çatışmasını içerdiği görülmektedir. Bu durum Türkiye’deki dindar bireylerde evrim teorisini kabul etmede zorluk yaşanmasına sebep olabilmektedir. Daha hassas dindarlığa sahip kişilerin evrim teorisini bilmek dahi istemeyebileceği düşünülmektedir. Bu bölümde Türkiye’de evrim teorisinin anlatıldığı Türkçe ya da çeviri kitaplarda konunun nasıl din-evrim çatışmasına dönüştüğü kısaca ele alınmıştır.

Giraud, Darwin’in teorisinin, Tanrı’yı bilimden dışladığını ve insanın konulduğu ayrıcalıklı yerden indirmesi sebebiyle devrimci olduğunu ifade etmektedir. Ona göre “Türlerin Kökeni”nde insan için skandal yaratan iki düşünce vardır. Bu düşüncelerden birincisine göre doğal seçim, ilahi müdahale olmaksızın gerçekleşmektedir. Tesadüfler insanı diğer canlılardan farksız kılan bir canlı haline getirmiştir. İkincisi, Tanrı’nın suretinden yaratılmayan insanın maymunla akraba olmasıdır (Giraud, 2012: 100).

Demirsoy’a göre canlıların evrimleşmesi bir plan dâhilinde değildir. Yani önceden hazırlanmış bir akıllı tasarım söz konusu değildir. Geniş bir zaman diliminde, rastgele birçok olayın ortaya çıkardığı mükemmel gibi görünen bir sonuçtur (Demirsoy, 2017). Demirsoy’a göre; “*Mutasyonların az bir kısmı yararlı olduğu için, organik evrim 4 milyar yıldan beri sürmektedir. Eğer Tanrı tasarımı olsaydı, 4 milyar yıl önce de gelişmiş canlıları görebilecektik*” (Demirsoy, 2017: 354).

Evans ve Selina’ya göre evrim teorisini destekleyen çok sayıda kanıt olmasına rağmen evrim teorisini kabul etmeyen çok sayıda insan vardır. Amerika Birleşik Devletleri’nde nüfusun dörtte biri evrimi kabul etmeyip Yaratılış kitabında anlatılan hikâyeye inanmaktadırlar. Evrim teorisinin insanı rahatsız etmesinin sebebi “Biz kimiz?” ve “Neden buradayız?” sorularına verilen geleneksel cevapları topyekûn sarmsmasıdır (Evans & Selina, 2018). Evans ve Selina’ya göre; “*Ağaçkakanın ağaçta delik açmasına yardım eden pek çok organı var. Böyle bir tasarım rastgele olmaz. Onları yaratan tabii ki Tanrıdır! Ağaçkakanların tasarım gibi görünen tüm özellikleri, doğal seçimle mümkün olabilir. İlla herhangi bir doğaüstü tasarımcıya gerek yoktur?*” (Evans & Selina, 2018: 38).

Zimmer'e göre evrim, dünyayı ve diğer tüm canlıları egemenliği altına alan iyiliksever bir tanrı tarafından kendi şekline benzer biçimde yaratıldığımızı dair tabii ve konforlu önyargımızı değiştirmiştir (Zimmer, 2014: 12). Ayala ise canlıların karmaşık örgütlenmesinin, bir yaratıcıya başvurmaya gerek kalmadan, doğal bir sürecin (doğal seçim) sonucu olarak açıklanabileceğini göstermesinin, Darwin'in en büyük başarısı olduğunu ifade etmektedir (Ayala, 2014: 16).

Mayr'e göre yaratılışçıların iddialarına karşı, evrim gerçeğinin güçlü kanıtları sunulurken, bu iddiaları inandırıcı şekilde çürüten yaklaşık bir düzine yayın çıkmıştır. Yaratılışçıların inanışları ile bilimin bulguları çelişmektedir ve bu, yaratılışçı ile evrimciler arasında uyuşmazlıkla sonuçlanmaktadır. Darwin, evrimin nasıl meydana geldiğiyle ilgili güçlü kanıtlar sunmakla kalmamış, evrimin gerçekleşmesi için doğaüstü güce bağlı olmayan bir açıklama da getirmiştir (Mayr, 2018).

Türkiye'de bu fikirleri okuyan dindarlar, evrim teorisinin tanrı ve dine karşıt bir görüş olarak sunulduğunu düşünüp, evrim teorisine karşı olumsuz bir tutum sergileyebilmektedir. Tüm bu tartışmaların, dindarların evrim teorisini kabul etmesini zorlaştırdığı ve evrim ile ilgili detaylı bilgi sahibi olmak istememelerine sebep olduğu düşünülebilmektedir.

b. b. Evrim Teorisine Eleştiriler

Evrime yönelik birçok eleştiri mevcuttur. Bu eleştiriler daha çok bilimsel ve teolojik temelli eleştirilerdir. Evrim teorisinde ara formlara yönelik eleştiriler hep devam etmiştir. Teoride bir türün diğer türe dönüştüğünün ispatı ara formların olmasıyla sağlanacaktır, görüşü ifade edilmektedir. Bu çeşit ara formların olmadığı düşünülmektedir (Tatlı, 1992: 70). Ara formlarla ilgili geçmiş dönemde bilimsel etikle bağdaşmayacak bir durumun olması eleştirileri artırmaktadır. 1912 yılında İngiltere'de Paleontolog Charles Dawson, insan kafatasına orangutana ait ağız üyelerini yerleştirmek suretiyle maymundan insana geçiş formu olarak, Piltdown fosilini öne sürmüştür (Giraud, 2012; Milton, 2003). Bu olay fosillerin inandırıcılığını tartışmaya açmıştır ve halen güven sorunu vardır.

Körelmiş organların evrimi destekleyen kanıtlar arasında olduğu ifade edilmektedir. İşlevi tam olarak henüz bilinmeyen organların işlevsiz olarak nitelendirilip evrim teorisine kanıt olarak sunulduğu düşünülmektedir (Tatlı, 1992: 76). Bilim ilerledikçe körelmiş organlara yeni açıklamaların getirileceği düşünülmektedir ve körelmiş organların evrim teorisine kanıt olarak sunulması eleştirilmiştir.

Behe “Darwin’in Kara Kutusu: Evrime Karşı Biyokimyasal Başkaldırı” kitabında canlı hücresinin Darwin zamanında içeriği bilinmeyen bir kara kutu olduğunu ifade etmiştir. Hücreyi detaylı şekilde incelediğimizde karmaşık bir tasarımın var olduğunu, canlılardaki karmaşık sistemlerin doğal seçimle ve mutasyonla, yani bilinçsiz şekilde ortaya çıkmasının imkânsız olduğunu, hücrenin bilinçli bir şekilde tasarlandığını belirtmiştir (Behe, 1998).

Evrim teorisinin ateist ve materyalist felsefelerin temel dayanağı haline getirildiği ifade edilmektedir (Özgökman, 2012). Darwin bu teoriden salt bir ateizm çıkarmayı amaçlamamıştır. Diğer taraftan bazı bilim adamları ve felsefeciler tarafından, ateizm ile evrim teorisi arasında güçlü bağlar olduğuna inandıkları ifade edilmektedir (Çakmak, 2013). Materyalist felsefe; maddenin sonsuzdan bu yana var olduğunu, varlığını devam ettiren her şeyin maddeden ibaret olduğunu iddia eden felsefi bir görüştür. Materyalizm bir yaratıcının varlığını reddetmektedir. Evrim teorisinin, canlıların bir yaratıcı tarafından var edildiğini yadsıdığı düşünüldüğünden dolayı materyalist felsefeyi desteklediği ifade edilmektedir (Yıldırım, 1998). Komay’a göre evrim düşüncesi, varoluşu açıklayabilmek adına yaratılış karşısında ideolojik amaçlar ortaya koymaktadır. Bugün için varoluşu açıklayabilmek üzere yaratılışçı düşünce karşısında evrim teorisi dışında yaklaşımlar da olmasına rağmen daha çok evrim teorisinin savunulduğunu ifade etmiştir (Komay, 2018).

Yapılan bir başka eleştiride evrimin eski çağlardan beri kullanılan bir kavram olmasına rağmen özellikle 19. yüzyılda evrim teorisinin yoğun olarak işlenmesinin bu yüzyıldaki politik atmosferin evrim yaklaşımına ihtiyaç duymasından kaynaklandığı ifade edilmektedir (Köprülü, 2008).

Bir diğer eleştiri konusu da Darwin’in güçlü olanın hayatta kalacağı fikrinin, insanlar arasında oldukça kanlı savaşların başlamasına ve binlerce masum insanın ölümüne sebep olduğu ifade edilmektedir (Rifkin, 2001: 53). Hitler’in güçlü olanın hayatta kalacağı fikrinden yola çıkarak, Alman ırkının en üstün ırk olarak varlığını sürdürdüğünü ispatlaması için kullandığı argümanların evrim teorisine ait olduğu belirtilmektedir. Mussolini’nin evrim teorisinden etkilenerek farklı ülkeleri işgal etmeye başladığı ifade edilmektedir (Köprülü, 2008).

Evrim teorisi sebebiyle insanlığın savaşa sürüklendiği iddiaları ya da evrim teorisi sebebiyle insanların ahlaken ve dinen zarar gördüğü ya da zarar göreceği iddiaları tartışmalıdır. Evrim teorisinden elde edilen fikirler tehlikeli ve zararlı olduğu gerekçesiyle eleştirilse de bu eleştiriler evrim teorisini bilimsel olarak çürütmüş olmamaktadır. Evrim teorisine

yönelik olumsuz eleştiriler çoğunlukla bilimsel temelde değildir. Bilimsel olarak yapılan olumsuz eleştirilere evrim teorisyenleri tarafından çeşitli açıklamalar yapılmaktadır. Tartışmalar hala devam etmektedir.

c. Evrim Teorisi ve İslam

Taslaman'ın "Bir Müslüman evrimci olabilir mi?" isimli kitabında Kur'an ve evrim ile ilgili görüşleri şu şekildedir; "*Kur'an'daki ayetlerde evrim teorisini inkâr etmemizi gerektiren hiçbir unsur olmadığı gibi Kur'an'da evrim teorisinin açıkça tarif edildiğini ve bu teoriye inanmanın İslam'ın bir şartı olduğunu da söyleyemeyiz. Kur'an metni, açık ifadeleriyle bu teorisinin ne kabulüne ne de reddine bizzi zorlamaktadır*" (Taslaman, 2017: 109).

Jalajel'e göre biyolojik evrim ile İslam arasında uyumsuzluk yoktur. Tanrı kendi yaratıklarını kendi iradesi ile nesilden nesile değiştirmektedir. Ona göre Müslümanların yaratılışçılığa bu kadar sıkı bir şekilde sarılmasının sebebi; İslam dünyasının Batılı değerler ve düşünme biçimlerinin giderek artan taarruzuna maruz kalması, neredeyse hiç sorgulamadan Batı kültürünün pek çok yönünü benimsemesi ve onların çoğu düşünsel varsayımlarını kabul etmeleridir. Yaratılışçılığın Batılı etkinin bir sonucu olması sebebiyle Müslüman yaratılışçılar, evrime karşı kendi argümanlarını doğrudan Batılı Hristiyan yaratılışçılarından, özellikle de ABD'den almıştır (Jalajel, 2009).

Taslaman'a göre evrim teorisini kabul edenlerin ateizmle, kabul etmeyenlerin ise teizmle ilişkilendirilmesi doğru değildir. Evrim teorisini kabul eden birçok teist bilimci, felsefeci, ilahiyatçı vardır. Botanikçi Asa Gray, Evrim Teorisini Theodosius Dobzhansky, Fosil Bilimci Simon Conway Morris gibi bilimcilerin, inançlarıyla evrim teorisi arasında bir uyumsuzluğun olmadığını ifade etmişlerdir (Taslaman, 2017: 29).

Darwin öncesinde yaşamış, İslam dünyasından önemli isimlerin evrim anlayışı üzerine ifadelerinin olduğu düşünülmektedir. Birçok kaynakta geçen ve Darwin'den önce İslam dünyasında canlılığın ortaya çıkışı ve çeşitlenmesi üzerine kaleme alınan fikirlerin olduğu iddia edilmektedir (Alpyağıl, 2013).

d. Hipotezler

Araştırmanın ana hipotezi, "Evrime teorisini kabul etme ve dindarlık arasında anlamlı bir ilişki vardır. Bu ilişki negatif yönlüdür." olarak belirlenmiştir.

Bu hipotez ile bağlantılı olarak alt hipotezler aşağıdaki gibidir:

1) Evrim teorisini kabul etme ve evrim içerik bilgisi arasında ilişki vardır. Bu ilişki pozitif yönlüdür.

2) Evrim içerik bilgisi ve dindarlık arasında ilişki vardır. Bu ilişki negatif yönlüdür.

3) Dindarlık düzeyi, katılımcıların eğitim durumlarına göre farklılaşacaktır. Buna göre; eğitim durumu yükseldikçe dindarlık düzeyi azalacaktır.

4) Evrim teorisini kabul düzeyi, eğitim durumuna göre farklılaşacaktır. Buna göre eğitim düzeyi yükseldikçe evrim teorisinin kabul düzeyi artacaktır.

5) Evrim içerik bilgisi, eğitim düzeyine göre farklılaşacaktır. Buna göre eğitim düzeyi arttıkça evrim içerik bilgisi düzeyi yükselecektir.

e. Yöntem

Araştırmada genç yetişkinlerde evrim teorisinin kabulü ile dindarlık düzeyi ve evrim içerik bilgisi testi ilişkisini incelemek amacıyla betimsel bir model olarak ilişkiisel araştırma modeli kullanılmıştır.

e. a. Örneklem

Katılımcılara çalışma hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Katılımcılara ölçekler tanıtıldıktan sonra araştırmaya gönüllü olarak katılım onamı alınmıştır. Daha sonra ölçekler uygulanarak veriler toplanmıştır. Çukurova Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği kurulundan 06.09.2021 tarihinde araştırmanın uygunluğuna dair etik izin alınmıştır. Çalışma grubuna ait demografik özellikler Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo-1:
Örneklem demografik özelliklerine ilişkin bulgular

		Ort+ss	
Yaş		26.5	
		Sayı (n)	Yüzde (%)
Cinsiyet	Erkek	224	40.7
	Kadın	327	59.3
Eğitim Düzeyi	İlköğretim	2	0.4
	Ortaöğretim	20	3.6
	Lisans	454	82.4
	Yüksek Lisans	56	10.2
	Doktora	19	3.6
Toplam		551	100.0

Tablo 1’e göre araştırmanın örneklemini 551 genç yetişkin katılımcı oluşturmaktadır. Katılımcıların 327’si kadın 224’ü erkektir. Katılımcıların yaş ortalaması 26,5 olarak tespit edilmiştir. Eğitim düzeyine

göre ilköğretim (2), ortaöğretim (20), lisans (454), yüksek lisans (56) ve doktora (19) olarak belirlenmiştir.

e. b. Veri Toplama Araçları

Evrım Teorisi Kabul Ölçeği: Rutledge ve Warden (1999) tarafından geliştirilen Evrim Teorisi Kabul Ölçeği (MATE) evrim teorisini kabul düzeylerini değerlendirmek için kullanılmıştır. Çok sayıdaki çalışmada kullanılan bu ölçek, doğrudan farklı gruplar arasında karşılaştırma yapmaya olanak tanımaktadır. Ölçeğin Türkçe'ye uyarlanması Akyol, Tekkaya ve Sungur (2012) tarafından yapılmış olup ölçeğin Cronbach alfa güvenirlik katsayısı .88'dir. Bu çalışma için ölçeğin güvenirlik katsayısı hesaplanmış olup .92 olarak bulunmuştur.

Ölçek katılımcılardan; evrimsel süreç, evrim teorisinin bilimsel geçerliliği, insanın ve diğer hayvanların evrimi, evrimin delilleri, evrim teorisinin bilim camiasındaki kabulü ve Dünya'nın yaşı konularındaki görüşlerini toplayarak evrim teorisini kabul düzeylerini ölçmektedir (Rutledge ve Warden, 2000). Ölçek 20 maddeden oluşmaktadır. Ölçek soruları (10'u olumlu, 10'u olumsuz) 5'li likert tipi olarak hazırlanmıştır. (1) kesinlikle katılmıyorum, (2) katılmıyorum, (3) kararsız, (4) katılıyorum ve (5) kesinlikle katılıyorum arasında değişen derecelendirmede, yüksek puan evrim teorisinin daha fazla oranda kabul gördüğü anlamına gelmektedir. Negatif maddeler (2, 4, 6, 7, 9, 10, 14, 15, 17, 19) ise (5) kesinlikle katılmıyorum, (4) katılmıyorum, (3) kararsız, (2) katılıyorum ve (1) kesinlikle katılıyorum şeklinde ters puanlandırılmıştır. Ölçekten alınabilecek en düşük puan 20, en yüksek puan ise 100'dür. Alınan puanların artması evrim teorisini kabulün arttığını göstermektedir.

Dindarlık Ölçeği-DÖ: Dindarlık ölçeği 14 maddeden oluşmaktadır. Bireylerin dindarlık düzeylerini belirlemek için Mutlu (1989) tarafından geliştirilmiştir. Katılımcıların ölçekte yer alan ifadelere ne derece katıldıklarını belirlemeye yönelik 5'li Likert tipi ölçektir (1= kesinlikle katılmıyorum; 5= kesinlikle katılıyorum). Yüksek puanlar dindarlık düzeyinin yüksek, düşük puanlar ise dindarlık düzeyinin düşük olduğunu göstermektedir. Mutlu (1989) ölçeğin güvenirlik değerini .94 olarak belirtmiştir. Bu çalışma için ölçeğin güvenirlik katsayısı .91 olarak bulunmuştur.

Evrım İçerik Bilgileri Testi: Testin orijinal formu Johnson'a (1985) aittir. Rutledge ve Warden (2000) tarafından geliştirilmiştir. Testte 21 soru vardır. Çoktan seçmeli bir testtir. Türkçe'ye uyarlanması Deniz, Donnelly ve Yılmaz (2008) tarafından yapılmıştır. Rutledge ve Warden (2000) güvenirlik katsayısını .78 bulmuştur. Deniz ve arkadaşları (2008)

.98 olarak bulmuştur. Bu çalışma için ölçeğin güvenilirlik katsayısı .51 olarak bulunmuştur. Özdamar'a (2002) göre .41-.60 arası ölçek düşük güvenilirlikteyken .00-.40 arasındaki ölçek güvenilir değildir. Evrim içerik bilgisinin düşük güvenilirliği vardır ancak bu, bir alanın içerik bilgisini ölçen testler için kabul edilebilirdir (bkz. Carlson vd, 2010, s. 136-138). Kullanılan test evrimle ilgili temel ilke, bulgu ve olguları anlatmaktadır. Katılımcıların yalnızca sorulara verdikleri doğru yanıtlar değerlendirilmektedir. Bireylerin evrim teorisine yönelik bilgilerini ölçen bu testin yanlış cevapları 0, doğru cevapları 1 olarak kabul edilir.

Kişisel Bilgi Formu: Kişisel bilgi formu katılımcıların yaş, cinsiyet ve eğitim düzeyi bilgilerine ilişkin veri toplamak amacıyla oluşturulmuştur.

e. c. Analiz

Yapılan araştırmadan elde edilen sonuçlar, bulgular bölümünde özetlenmiştir. Bu araştırmada kullanılan verilerin normal dağılım gösterdiği tespit edilmiştir. Öğrencilerin eğitim ve yaş düzeyi değişkenlerinin evrim teorisini kabul etme, dindarlık ve evrim içerik bilgisi ile farklılıkların incelenmesinde bağımsız gruplar t-testi analizi yöntemi kullanılmıştır. Toplanan veriler, SPSS istatistik analiz programına yüklenerek Pearson korelasyon ve Regresyon analizi sonuçlarına göre; evrim teorisini kabul, dindarlık ve evrim içerik bilgisi arasında istatistik olarak anlamlı bir ilişki olup olmadığı test edilerek raporlaştırılmıştır.

f. Bulgular

Çalışma grubuna uygulanan ölçeklere ait Pearson analiz bulguları Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo-2:
Ölçeklere ait Pearson korelasyon analizi bulguları

Değişkenler		Evrim Teorisinin Kabulü	Dindarlık	Evrim İçerik Bilgisi
Evrim Teorisinin Kabulü	r	1.000	-.503*	.361*
	p	-	.000**	.000**
Dindarlık	r	-.503*	1.000	-.215*
	p	.000**	-	.000**
Evrim İçerik Bilgisi	r	.361*	-.215*	1.000
	p	.000**	.000**	-

* p<0,05;

**p<0,01

Tablo-2'deki sonuçlara göre katılımcıların evrim teorisini kabul düzeyleri ile dindarlık düzeyleri arasında negatif yönlü, orta düzey, an-

lamli bir ilişki tespit edilmiştir ($r = -.503, p = .000$). İstatistiksel olarak dindarlık puanları arttıkça, evrim teorisini kabul puanları düşmektedir. Katılımcıların evrim teorisini kabul düzeyi ve evrim içerik bilgisi düzeyleri arasında pozitif yönlü, orta düzeyde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir ($r = .361, p = .000$). Evrim içerik bilgisi puanları arttıkça, evrim teorisini kabul puanları da artmaktadır. Katılımcıların dindarlık düzeyleri ile evrim içerik bilgisi düzeyleri arasında negatif yönlü, zayıf düzeyde anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir ($r = -.215, p = .000$). Dindarlık düzeyleri arttıkça, evrim içerik bilgisi azalmaktadır.

Ölçekler arasındaki basit doğrusal regresyon analizi sonuçları Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo-3:
Ölçekler arasındaki basit doğrusal regresyon analizi sonuçları

Bağımlı değişken	Bağımsız değişken	Standar-dize edilmiş beta katsayısı	Düzeltilmiş R Kare	Std hata	P değeri	t
Evrim Teorisinin Kabulü	Dindarlık	-.503	.251	.045	.000	-13.62
Evrim teorisinin Kabulü	Evrim İçerik Bilgisi	.361	.129	.188	.000	9.062
Evrim İçerik Bilgisi	Dindarlık	-.215	.044	.011	.000	-5.157

Tablo-3'teki Basit Doğrusal Regresyon Analizi sonuçlarına göre evrim teorisini kabul ile dindarlık düzeyleri arasında standardize edilmiş Beta katsayısı -.503 olarak tespit edilmiştir. Katılımcıların evrim teorisini kabul düzeylerinde meydana gelecek bir standart sapmalı artışın, dindarlık düzeyinde -.503'lük standart sapmalı bir azalışa neden olacağı söylenebilmektedir. Düzeltilmiş r kare değeri incelendiğinde .251 olduğu gözlenmiştir. Bu sonuca göre katılımcıların dindarlık düzeyleri, evrim teorisini kabul düzeylerindeki değişimin %25.1'lik kısmını açıklayabilmektedir.

Evrim teorisini kabul ile evrim içerik bilgisi düzeyleri arasında standardize edilmiş Beta katsayısı .361 olarak tespit edilmiştir. Evrim teorisini kabul düzeylerinde meydana gelecek bir standart sapmalı artışın, evrim içerik bilgisi düzeyinde .361'lik standart sapmalı bir artışa neden olacağı ifade edilebilmektedir. Düzeltilmiş r kare değeri incelendiğinde .129 olduğu bulunmuştur. Bu sonuca göre, katılımcıların evrim içerik

bilgisi düzeyleri, evrim teorisini kabul düzeylerindeki değişimin %12.9'luk kısmını açıklayabilmektedir.

Evrim içerik bilgisi ile dindarlık ölçeği düzeyleri arasında standardize edilmiş Beta katsayısı -.215 olarak tespit edilmiştir. Katılımcıların dindarlık düzeylerinde meydana gelecek bir standart sapmalı artışın, evrim içerik bilgisi düzeylerinde .215'lik standart sapmalı bir azalışa neden olacağı söylenebilmektedir. Düzeltilmiş r kare değeri incelendiğinde .044 olduğu bulunmuştur. Bu sonuca göre katılımcıların dindarlık düzeyleri, evrim içerik bilgisi düzeylerindeki değişimin %4.4'lük kısmını açıklayabilmektedir.

Eğitim düzeyine göre katılımcıların ölçekler ile arasındaki farklılıklara ait bulgular Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo-4:

Eğitim düzeyine göre katılımcıların ölçekler ile arasındaki farklılıklara ait bulgular

		n	Ort+Ss	t	F	p*
Eğitim Düzeyi						
Evrim Teorisini Kabul	Lisans	454	68,41+13,477	-	1,958	0,001*
	Lisansüstü	75	74,60+15,322			
Dindarlık	Lisans	454	52,00+11,082	2,247	8,314	0,027*
	Lisansüstü	75	48,51+12,689			
Evrim İçerik Bilgisi	Lisans	454	7,10+2,770	-	4,186	0,002*
	Lisansüstü	75	8,45+3,410			

* p<.05

Tablo-4'te katılımcıların eğitim düzeylerine göre evrim teorisini kabul etme, dindarlık ve evrim içerik bilgisi düzeyleri karşılaştırılmıştır. Katılımcıların eğitim düzeyleri ile evrim teorisini kabul düzeyleri (p=.001, p<.05), dindarlık düzeyleri (p=.027, p<.05) ve evrim içerik bilgisi düzeyleri (p=.002, p<.05) arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık belirlenmiştir.

S o n u ç

Araştırmada katılımcıların evrim teorisini kabul etme düzeyi ile dindarlık düzeyi arasında istatistiksel olarak anlamlı düzeyde bir ilişki çıkaracağı öngörülmüştü. Evrim teorisini kabul ile dindarlık arasında negatif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur. Yapılan regresyon analizi sonucuna göre dindarlık, evrim teorisini kabulü yordamaktadır (%25). Bu bulgu-

nun sonucuna baktığımızda dindarlık düzeyi arttıkça, evrim teorisini kabul düzeyleri azalmaktadır. Dindarlık düzeyi yüksek bireylerin evrim teorisinin yaratılışçı anlayışa ters düşen öğretileri olduğunu düşünmesi bu sonucun sebeplerinden biri olabilmektedir. Caldwell-Harris tarafından Türkiye’de üniversite öğrencileri ile yapılan çalışmada, dindarlık düzeyinin düşük çıkmasının birçok farklı sebebi varken, evrim teorisine dini öğreti arasında uyumsuzluk olduğu düşüncesinin düşük dindarlık düzeyi ile daha belirgin ilişkisi olduğu bulunmuştur (Caldwell-Harris, 2014).

Evrim teorisini kabul edenler açısından bakıldığında, evrim teorisini öğrenip kabul ettikten sonra dindarlık düzeylerinde azalma olması bir başka sebep olabilmektedir. Keysar’ın yaptığı çalışmada daha inançsız grup daha yüksek düzeyde evrim teorisini kabul ederken, en dindar grubun çoğunlukla evrimi reddettiği tespit edilmiştir (Keysar, 2014). Evrim teorisine ile tanışan bir bireyin entelektüel/bilişsel faaliyetler sonucunda dindarlık düzeylerinde azalma olması beklenilebilmektedir. Nitekim Dawkins evrim teorisinin ateizm için iyi bir entelektüel zemin hazırladığını ifade etmiştir (Dawkins, 2004). Sonuç olarak evrimi kabul eden katılımcıların dindarlık düzeyinin düşük olmasının sebeplerinden birinin evrim-teoloji tartışmalarının sonucu olabileceği düşünülmektedir.

Dindarlık seviyesi yüksek bireylerin evrim teorisini kabul düzeylerinin düşük olmasının bir diğer önemli sebebi de evrim teorisinin içeriğini bilmiyor olmaları ya da var olan evrim-teoloji tartışmalarından dolayı öğrenmek bile istemiyor olmaları olabilmektedir. Dindar bireyler evrim teorisini çok iyi şekilde biliyor olmalarına rağmen bilimsel olarak yetersiz buldukları için de kabul etmiyor olabilmeleri mümkündür.

Araştırmada katılımcıların dindarlık düzeyi ile evrim içerik bilgisi arasında istatistiksel olarak anlamlı düzeyde bir ilişki çıkacağı öngörülmüştü. Dindarlık düzeyi arttıkça evrim içerik bilgisinin düştüğü bulgusu elde edilmiştir. Regresyon analizi sonucuna göre ise dindarlık, evrim içerik bilgisinin bir yordayıcısıdır (%13). Bu sonuç, dindar bireylerin evrimi merak etmediği ya da evrim ile tanışacak şartların oluşmadığından dolayı olduğunu düşündürmektedir. Evrim-din arasında algılanan çatışma sebebiyle bilgi sahibi olmak istememeleri de beklenen bir durumdur. Evrim hakkında duydukları, izledikleri, okudukları yüzeysel bilgi ile evrimi reddedip, evrimin içeriği hakkında detaylı araştırma yapma ihtiyaçları hissetmemiş olabilmektedirler.

Evrim içerik bilgisi ile evrim teorisini kabul etme arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki çıkacağı öngörülmüştü. Evrim içerik bilgisinden yüksek puan alan bireylerin evrim teorisini daha kolay kabul ettikleri

sonucu çıkmıştır. Regresyon analizi sonucuna göre evrim içerik bilgisi, evrim teorisini kabul etmenin bir yordayıcısıdır (%4). Yapılan diğer çalışmalar tarafından bu sonuç desteklenmektedir (Deniz vd, 2008; Rudledge ve Warden, 2000). Evrim teorisinin içeriği hakkında daha çok bilgi sahibi olan katılımcıların, evrim teorisini daha kolay kabul ettiği sonucunun çikartılabilmesi mümkün görünmektedir.

Eğitim düzeyine göre evrim teorisini kabul düzeyinin farklılaşacağı öngörölmüştü. Elde edilen bulgulara göre yüksek lisans ve doktora öğrencilerinin evrim teorisini kabul düzeylerinin lisans öğrencilerinin kabul düzeylerinden daha yüksek olduğu bulgusu elde edilmiştir. Eğitim düzeyi arttıkça, bireylerin evrim teorisinin anlatıldığı kaynaklarla karşılaşmaları daha olasıdır. Yüksek lisans ve doktora eğitimi alan bireyler, teorilere bilimsel olarak baktıkları için bu ve benzer teorileri kabul etme eğilimlerinin daha yüksek olması beklenen sonuçlar arasındadır. Evrim teorisine yönelik eleştiriler çoğunlukla felsefi ve dinî bağlamdadır. Bilimsel olarak yapılan eleştirilere evrim teorisyenleri çok sayıda açıklama getirmektedir. Eğitim düzeyi yüksek bireylerin, evrim teorisine yönelik bilimsel eleştirilere yapılan açıklamalardan da haberdar olması mümkündür. Bilimsel yöntemi ve düşüncüyü daha çok benimsediği düşünölen yüksek lisans, doktora düzeyindeki bireylerin, evrim teorisini sadece bilimsel çerçevede değerlendirip daha yüksek düzeyde kabul etmeleri olağan bir durum olarak kabul edilebilmektedir.

Eğitim düzeyine göre evrim içerik bilgisi düzeyinin farklılaşacağı öngörölmüştü. Yüksek lisans ve doktora öğrencilerinin evrim içerik bilgisi düzeylerinin lisans düzeyinden daha yüksek olduğu bulgusu elde edilmiştir. Evrim teorisi birçok bilimsel disiplinle ilişkilidir. Doğa bilimleri alanından biyolojinin konusu olmaktan daha fazlası olarak sosyoloji, psikoloji, din bilimleri, tıp, mühendislik, antropoloji ve daha birçok alanı etkilemiş ve bu alanlardan etkilenmiş bir teoridir. Doğal olarak yüksek lisans ve doktora eğitim düzeyinden bireylerin evrim içerik bilgi testinden daha yüksek puan almaları beklenen bir sonuçtur.

Eğitim düzeylerine göre bakıldığında, dindarlık düzeylerinin farklılaşacağı öngörölmüştü. Eğitim düzeylerine göre dindarlık düzeylerinin farklılaştığı sonucu elde edilmiştir. Bu sonuca göre eğitim düzeyi arttıkça dindarlık düzeyi azalmaktadır. Bu araştırmanın beklenen bir sonucudur. Bu sonucu destekleyen başka çalışmalar da mevcuttur (Baynal, 2015; Arvas, 2017). Mehmedoğlu'nun (2004) araştırmasında dindarlık ve dindarlığın boyutlarında, genel olarak hiç okula gitmemiş olanlar en yüksek puanı, üniversite mezunları da en düşük puanları almışlardır. Göcen'in (2014) çalışmasında da benzer bir şekilde, dindarlık bakımından

en yüksek ortalamanın ilkökul mezunlarına ait olduğu, sadece ilkökul mezuniyetine sahip olan bireyler ile üniversite/yüksekökul mezuniyeti almış olan bireyler arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir.

Yurt dışında yapılan araştırmalar da incelendiğinde, eğitim düzeyi veya entelektüel gelişmişlik ile inançsızlık arasında pozitif korelasyon olduğu yönünde çok sayıda tespitin yapıldığı ifade edilmektedir (Beit-Hallahmi, 2007). Bilimsel faaliyetlerle ilgilenme, özelde evrim teorisi ile ilgili araştırma yapma bu konuda yazılmış kitapları okuma gibi faaliyetler entelektüel faaliyetlerdir. Bu ilgi sonucunda çıkarımlar yapmak bilişsel faaliyetlerdir. İnançsız olduğunu iddia eden bireylerle yapılmış bir çalışmada, bir tanrının olmadığına dair kanıt sunulması istenildiğinde “kötülük problemi birinci sırada yer alırken, “Bilim ve evrim teorisi” ikinci sırada yer almıştır. Aynı çalışmada katılımcılar, inançsızlık üzerine daha çok “*Evrım teorisi ateizmi temellendirir.*” diyen Dawkins’in kitaplarını okuduklarını ifade etmişlerdir (Sevinç, 2016: 253). Yani katılımcıların bir kısmının inançsız olma süreçlerinde evrim teorisinden etkilendikleri çıkarımı yapılabilmektedir.

Barash, bazı ateistlerin, evrim teorisi ile tanıştıktan sonra ateist olduklarını iddia etmektedir. Bu kişilere göre Kitab-ı Mukaddes veya Kur’an evrim teorisiyle uyumsuz bir içeriğe sahiptir (Barash, 2013: 414). Eğitim düzeyinin artması genel olarak entelektüel seviyenin arttığını göstermektedir. Buradan hareketle bu araştırmanın; eğitim düzeyi arttıkça evrim teorisini kabulün artması, eğitim düzeyi arttıkça dindarlık seviyesinin düşmesi, eğitim düzeyi arttıkça evrim bilgisi testinden alınan puanların artması bulguları entelektüel/bilişsel sebeplerle ilişkilidir. İnançsızlığın entelektüel sebeplerle de ilişkili olduğunu bu araştırmanın sonuçlarıyla birleştirdiğimizde, evrim teorisinin kabulü/reddi tartışmalarının dindarlık düzeyi ile ilişkili olduğunu ifade edilebilmek oldukça mümkün görünmektedir.

Sonuç olarak evrim sadece bilimsel bir teori olmaktan çok daha fazlasıdır. Bu çalışmada evrimin kabulünün/reddinin dindarlıkla ilişkili olduğu ifade edilmiştir ve çıkan sonuçlar hipotezleri doğrulamıştır.

Sınırlılıklar ve Öneriler

Bu çalışma Türkiye’de genç yetişkinlerle gerçekleştirilmiştir. Farklı gelişim dönemi, ülke, kültür ve dinlerden, farklı özelliklere sahip bireylerle benzer çalışmalar yapılarak sonuçların genellenebilirliğinin artırılabilmesi mümkündür. Araştırma evreninde yer alan bazı dindar bireylerin

evrim karşıtlığı sebebiyle araştırmaya katılmak istememesi sınırlılık yaratmıştır. Bireylerin evrim teorisi hakkında bilgi sahibi olmadıklarını ifade ederek araştırmaya katılmak istememesi bir başka sınırlılık oluşturmuştur.

Bu çalışmanın sonuçları hakkında bazı önerilerde bulunulabilmektedir. Çalışmamızda dindarlığın, evrim teorisini kabul etmemenin bir yordayıcısı olduğu sonucuna ulaşılmış; bu sonucun din-evrim arasında algılanan çatışmadan kaynaklandığı düşünülmüştür. Bu nedenle gelecekte yapılacak çalışmalarda din-evrim arasında algılanan çatışmaların hangi boyutlarının evrim teorisini kabul etme ile ilişkili olduğu araştırılabilir. Evrim teorisini reddetmenin dindarlık ve evrim teorisini bilmemenin yanında dini bağlılık, bilimin doğasına bakış, dini kimlik algısı ile de ilişkisi araştırılabilir. İnançsız bireyler, inançsızlığın sebebi olarak evrim teorisini sebep olarak gösterebilmektedir (Sevinç, 2016). Bu sebeple evrim teorisi ile dinsel değişim ilişkisi de araştırılabilir.

Kaynaklar

Akyol, G., Tekkaya, C., Sungur, S., & Traynor, A. (2012). Modeling the interrelationships among pre-service science teachers' understanding and acceptance of evolution, their views on nature of science and self-efficacy beliefs regarding teaching evolution. *Journal of Science Teacher Education*, 23(8), 937-957.

Alpyağıl, R. (2013). *Evrım ve tasarım, geleneksel ve çağdaş metinler seçkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Arvas, F. B. (2017). *Dindarlığın evlilik doyumu üzerindeki etkileri ve değerlerin, dindarlık ve evlilik doyumu ilişkisi üzerindeki arabulucu rolü* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ayala, F. J. (2014). *Evrım*. (Çev. E. Kılıç). İstanbul: Aylak Kitap.

Bakırcı, Ç. M. (2017). *Evrımın karanlığında evrımın ışığı*. İstanbul: Kor Kitap.

Bakırcı, Ç. M. (2018). *Evrım kuramı ve mekanizmaları*. İstanbul: Ginko Bilim.

Barash, D.P. (2013). Atheism and darwinizm. Stephen Bullivant ve Michael Ruse (Ed.). *The Oxford Handbook of Atheism* içinde. Oxford: Oxford University Press.

Baynal, F. (2015). Yetişkinlerde dindarlık ve ruh sağlığı ilişkisinin çeşitli değişkenlere göre incelenmesi. *SAÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 206-231.

Behe, M. J. (1998). *Darwin'in karakterusu*. (Çev. B. Çekmece). İstanbul: Aksoy Yayıncılık.

Beit-Hallahmi, B. (2007). Atheists: A psychological profile. [içinde] *The Cambridge Companion to Atheism*. Ed. M. Martin. New York: Cambridge University Press.

Beyers, J. (2010). "What is religion? An african understanding". *Teologise Studies*, 66(1), 2-8.

Caldwell-Harris, C. (2014). Examining low religiousness among university students in Istanbul. *Non religion and Secularity Research Network 3rd International Conference*, 19-20 November 2014, California, USA.

Carlson, M., Oehrtman, M. & Engelke, N. (2010). The precalculus concept assessment: A tool for assessing students' reasoning abilities and understandings. *Cognition and Instruction*, 28(2), 113-145.

Coyne, J.A. (2016). *Evrım neden gerçektir*. (Çev. H.H. Başbüyük). İstanbul: Palme Yayıncılık.

Çakmak, M. (2013). Evrim teorisi tanrının varlığı için gerçek bir tehdit midir?. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22(2), 55-81.

Dawkins, R. (2004). *Gen bencildir*. (Çev. A. Ü. Müftüoğlu). Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları.

Demirsoy, A. (2017). *Evrım, atom altı parçacıktan insana türlerin görkemli yolculuğu*. İstanbul: Asi Kitap.

Deniz, H., Donnelly, L.A. & Yılmaz, I. (2008), Exploring the factors related to acceptance of evolutionary theory among Turkish pre-service biology teachers: toward a more informative conceptual ecology for biological evolution. *J Res Sci Teach*, 45, 420-443.

Evans, D & Selina, H. (2018). *Evrım*. (Çev. M. Moralı). İstanbul: Say Yayınları.

Giraud, M. (2012). *Darwin ve evrim teorisi*. (Çev. Ö. Berksoy). İstanbul: Alfa Bilim.

Göcen, G. Ş. (2014). *Pozitif psikolojiden din psikolojisine köprü*. İstanbul: DEM yayınları.

Hökelekli, H. (2013). *Din psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Hökelekli, H. (Ed.) (2010). *Din psikolojisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Jalajel, D. S. (2009). *Islam and biological evolution: Exploring classical sources and methodologies*. Bellville: University of the Western Cape.

Johnson, R. L. (1985). *The acceptance of evolutionary theory by biology majors in colleges of the west north central states*. (Doctoral dissertation). University of Northern Colorado, Greeley.

Kaya, T. (2019). *Evrım*. İstanbul: Ginko Bilim.

Kayıklık, H. (2006). Bireysel dindarlığın boyutları ve inanç-davranış etkileşimi. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 19(3), 491-499.

Kayıklık, H. (2011). *Din psikolojisi*. Adana: Karahan Kitabevi.

Keysar, A. (2014). Shifts along the American religious-secular spectrum. *Secularism and Nonreligion*, 3(1), 1-16.

Kızılgeçit, M. (2016). Dindarlık üzerine meta-analitik bir çalışma Doğu Karadeniz örneği. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, 5(4), 1143-1163.

Komay, T. (2018). *Evrım teorisi ve kelam açısından değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Köprülü, T. (2008). *Günümüz Türkiye'sinde evrim tartışmaları üzerine bir değerlendirme*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Mayr, E. (2018). *Evrım nedir?*, (Çev, N. Soysal). İstanbul: Say Yayınları.

Mehmedoğlu, A. U. (2004). *Kişilik ve din*. İstanbul: Dem yayınları.

Milton, R. (2003). *Darwinizm'in mitleri*. (Çev. İ. Kapaklıkaya). İstanbul: Gelenek Yayıncılık.

Mutlu, K. (1989). Bir dindarlık ölçeği: Sosyoloji'de yöntem üzerine bir tartışma (Thereligiostyscale: thediscussion of methodology in sociology). *İslami Araştırmalar (Islamic Research)*, 3, 194-199.

Niekerk, B. V. (2018). "Religion and spirituality: What are the fundamental differences?". *HTS Teologiese Studies/Theological Studies*, 74(3), 2-13.

Özdamar, K. (2002). *Paket programlarla istatistiksel veri analizi-1*. Eskişehir: Kaan Kitabevi.

Özgökman, F. (2012). Evrim teorisi tanrı inancını dışlar mı?. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 41-60.

Rifkin, J. (2001). *Darwin'in çöküşü*, (Çev. A. Köse). İstanbul: Ufuk Kitapları.

Rutledge, M. L. & Warden, M. A. (2000). Science and high school biology teachers: Critical relationships. *American Biology Teacher*, 62, 23-31.

Rutledge, M.L. & Warden, M. A. (1999). Development and validation of the measure of acceptance of the theory of evolution instrument. *School Science and Mathematics*, 99, 13-18.

Sevinç, K. (2016). *Psikososyal açıdan inançsızlığın oluşum ve gelişimi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şahin, D. (2011). *50 soruda yaşamın tarihi*. Ankara: Bilim ve Gelecek.

Taslaman, C. (2017). *Bir Müslüman evrimci olabilir mi?*. İstanbul: Destek Yayınları.

Tatlı, A. (1992). *Evrım ve yaratılış*. Konya: Fırat Kitabevleri.

Yapıcı, A. (2013). *Ruh sağlığı ve din: Psiko-sosyal uyum ve dindarlık*. Adana: Karahan Yayınevi.

Yıldırım, C. (1998). *Evrin kuramı ve bağınazlık*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

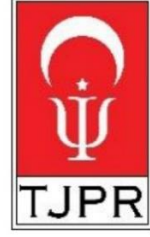
Zimmer, C. (2014). *Evrin (Bir fikrin zaferi)*. (Çev. H. E. Eroğlu). İstanbul: Alfa Yayıncılık.

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 6 • Aralık 2022 • 101-124
Issue: 6 • December 2022 • 101-124

Psiko-Fenomenolojik Açıdan Hıristiyanlıkta Arınma Ritüelleri

Purification Rituals in Christianity
from Psycho-Phenomenological Perspective

Mustafa Tural

Dr.Öğr.Üyesi
Kayseri Üniversitesi
Develi İslami İlimler Fakültesi
E-posta: musttr@gmail.com
Orcid: 0000-0002-8755-8319
Kayseri / Türkiye

Assistant Professor
Kayseri University
Develi Faculty of Islamic Sciences
E-mail: musttr@gmail.com
Orcid: 0000-0002-8755-8319
Kayseri / Turkey

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type   Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received   06 Temmuz 2022 • 06 July 2022
Kabul Tarihi • Accepted   19 Aralık 2022 • 19 December 2022

Ö z e t

Hristiyan inancında, maddi/manevi kir olarak kabul edilen veya suç olarak görülen unsurlardan arınmak maksadıyla gerçekleştirilen arınma ritüelleri ihtida merasimleri bünyesinde, ibadete başlamadan önce veya kutsal olana yakınlığa hazır hale gelebilmek için yapılmaktadır. Semitik bir din olan Hristiyanlığın Yahudilikten ayrılması ve evrensellik vasfı kazanması sürecinde maddi temizlik sadeleşerek önemini yitirmiştir. Âdem ile eşi tarafından işlenen aslı günah lekesinden arınmayı ifade eden manevi temizlik ise Hristiyanlığın amentüsü (credo) olarak inanç sisteminin merkezine yerleşmiştir. Hristiyanlık, Tevrat'ta anlatılan Âdem ile Havva'nın Cennet'ten kovulmasına neden olan bir hadiseden dolayı bütün insanların suçlu olduğunu kabul etmektedir. İnsanların işlediği bu suçun bağışlanabilmesi için kefarete kurbanının zorunlu olduğunu savunan Hristiyanlık, böylesine ağır bir suçun kefareti olarak keçi, koç veya boğa kurban etmenin yeterli olmayacağını savunmaktadır. Bu yüzden Tanrı, kendi oğlunun çarmıha gerilmesine müsaade etmek suretiyle kurban edilmesine izin vermiştir. Hristiyanlık inancına göre bu anlatıma inanan kişi varoluşsal suçundan arınmış olacaktır. Bu çalışmada Hristiyanlıkta var olan vaftiz, günah çıkarma, komünyon gibi ritüeller incelenerek arınma fenomeninin tahlil edilmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda, Hristiyanlığın kutsal metinlerinden belge tarama tekniğiyle elde edilen veriler doğrultusunda, arınma ritüellerinin amacı, şekli, yapılış zamanı ve arınma ritüellerinde kullanılan malzemeler ile ritüellerin nasıl gerçekleştirildiği gibi unsurlar dikkate alınarak Hristiyanlıktaki arınma ritüelleri anlaşılmasına çalışılmıştır. Hristiyan toplumunda zamanla ortaya çıkmış olan farklı mezhep veya dinî hareketlerin arınma ritüelleri konusundaki farklı yorum ve uygulama şekilleri dikkate alınmakla birlikte çalışma kapsamı dışında tutulmuştur. Elde edilen verilerin ve yapılan analizlerin Semitik din ailesi bünyesinde yapılacak herhangi bir karşılaştırmalı çalışmaya veri sağlama noktasında yararlı olabileceği umulmaktadır. Ayrıca Semitik din ailesi ile Asya din ailesi gibi din grupları arasında genel özellikler çerçevesinde arınma ritüelleri üzerine yapılacak herhangi bir mukayeseli çalışmaya da katkı sunabileceği varsayılmaktadır. Sonuç olarak Hristiyanlıktaki aslı günah öğretisinin arınma ritüellerinin esaslarını ve yapılış şekillerini belirlediği, ritüellerin özünün aslı günah lekesinden arınma amacına dayandığı ve ritüellerin bedensel arınmadan ziyade zihinsel ve duygusal arınmayı gerçekleştirmeye yönelik olduğu görülmüştür.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Dinler tarihi • Hristiyanlık
Fenomenoloji • Arınma ritüelleri

A b s t r a c t

According to Christianity, purification rituals are carried out to get rid of material/spiritual stain or sin. These rituals are performed within the body of conversion ceremonies, before starting the worship or in order to prepare to be closer to the holy one. The material cleansing in Christianity, which is a Semitic religion, has been simplified and lost its initial importance in the process of Christianity's separation from Judaism and reaching universality. The spiritual cleanliness, on the other hand, has become the credo of Christianity in the sense of realizing the purification of a person from a sin which is believed to have been committed before the person was even born. Christianity accepts that all people are guilty of an event (*original sin*) that caused Adam and Eve to be expelled from Paradise, which is described in the Torah, and argues that a sacrifice of atonement is necessary for this sin to be forgiven. According to Christianity, the sacrifice of a goat, ram or bull will not be sufficient as atonement for such a grave sin. That is why God allowed his own son to be sacrificed by allowing him to be crucified. According to the Christian belief, the person who believes this narrative will be free from existential guilt. In order to analyze the purification phenomenon of Christianity from a psycho-phenomenological point of view, rituals such as baptism, confession, and communion were examined, and in the light of the data obtained from the holy texts of Christianity via the document scanning technique, within the framework of elements such as the purpose, form, time of the purification rituals and how the purification rituals were carried out using which materials. Purification rituals in Christianity have been tried to be comprehended. Different interpretations and practices on the purification rituals of different sects or religious movements that have emerged over time in the Christian society are excluded from the scope of the study. It is assumed that the analyses can contribute to a comparative study within the Semitic family of religions or to comparative studies on purification rituals between Semitic religions and religious groups such as Asian religions. As a result, it has been seen that the original sin phenomenon in Christianity is in a decisive position in purification rituals and spiritual purification rituals rather than material purification rituals come to the fore.

K e y w o r d s

Psychology of religion • History of religion • Christianity
Phenomenology • Purification rituals

Giriş

Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam günümüzde varlığını sürdürmekte olan Semitik menşeli dinlerdendir. Mezopotamya’da ortaya çıkan bu Semitik dinler, diğer coğrafyalarda da yayılmayı başarmış ve evrensellik özelliği kazanmışlardır. Tevrat’ta (*Yaratılış 10. ve 11. bölümler*) Ârâmâ, İbrânî ve A’râbî toplulukların Nuh’un oğlu Sâm’ın soyundan türediğine dair bilgiler verilmektedir. Bu bilgiler esas alınmak suretiyle ilk defa A. L. Schlözer tarafından 1781 yılında kullanılmış olan ‘Semitik’ terimi, on sekizinci yüzyıldan itibaren Sâmi kökenli toplulukların tamamını ifade etmek için kullanılır olmuştur (Dalby, 2006, s. 546).

Hristiyanlık, Semitik bir ulus olan İsrailoğulları arasında doğmuş ve başlangıçta Semitik bir dil olan İbrânca lisanında vaz olmuş bir dindir. Ancak İsraililer tarafından pek de kabul görmeyen bu Mesiyanik din, Roma baskısı nedeniyle taraftarlarının yurtlarından çıkmak zorunda kalması ve Yahudi olmayan ulusların teveccühü gibi sebeplerle diğer uluslara taşınmış ve sonuçta Hristiyanlık kendine özgü ritüeller tesis eden müstakil ve evrensel bir din haline gelmeyi başarmıştır (Katar, 2000, ss. 23-25).

Hristiyanlık dini, Yahudi Hristiyanlar (*Ebionites*), Yahudi olmayanlar (*Gentile*) ve monoteik paganistler (*Theos Hypsistos*) aracılığıyla doğduğu toprakların dışına taşınmış, Akdeniz coğrafyasına ve Grek kültürüne ulaşmıştır (Demirci & Kurt, 2016, ss. 47-68). Anadolu toprakları üzerinden Avrupa kıtasına ve ardından da diğer uluslara uzanan seyahati esnasında, Hristiyanlığın hem kutsal metinlerinin dili hem de dinin ibadet dili, İbrânca kelimeleri de bünyesinde muhafaza ediyor olmakla birlikte Grekçe, Latince ve diğer ulusların dilleriyle ifade edilir olmuştur. Bu süreçte başladığı nokta olan coğrafyadaki ritüeller, taşındıkları ülkelerin inanç ve uygulamalarıyla sentezlenerek hem şekil değişikliğine uğramış hem de yeni anlamlar ve mahiyetler kazanmıştır. Hristiyanlığı kabul eden uluslarda görülen bazı sosyo-kültürel değişimlerle birlikte bu ulusların Hristiyanlaşması sürecinde kendi kültürlerinden kattıkları unsurlar sebebiyle Hristiyanlık üzerinde de benzer bir etkilenme süreci yaşanmıştır. Pavlus sonrası Hristiyanlığın yayılması sürecinde görülen Roma konsillerinin etkisi, Doğu-Batı (*Katolik-Ortodoks*) ayrışması ve Protestanlığın doğuşu sürecinde yaşanan güç mücadeleleri (Eroğlu, 2015, ss. 142-150) gibi saikler bu etkileşimin gerçekleşmesine neden olmuştur.

Güçlü olan kültürün belirleyici olduğu bu süreçte bir süre sonra Hristiyanlık, içerisinden çıktığı İbrânî kültüründen uzaklaşmıştır. Önce Grek kültürünün etkisine giren Hristiyanlığın kutsal metinlerindeki din dili Grekçe olmuştur. Bu durum, IV. Latran Konsili’nde (1215) alınan

dört kararla birlikte Latinlerin Grekler tarafından yeniden vaftiz edilmesinin yasaklanmasına kadar sürmüştür. Latinlerin hâkim unsur haline gelmesiyle birlikte Greklerin üstünlüğü son bulmuş ve ibadet dili Latince olmuştur. Ancak bu gelişme yeni sıkıntılar doğurmuş ve pek çok tartışmanın yaşanmasına neden olmuştur. Latince konuşmayan ulusların ibadet ederken Liturjinin sadece bazı kısımlarında kendi ana dillerini kullanmalarına izin verilmesine dair II. Vatikan Konsili'nde (1962-1965) alınan karar bu sorun için geçici bir çözüm olmuştur. (Aydın, 1991, ss. 31-71). Hristiyan dünyasında bu konuda yaşanan tartışmaları sona erdiremeyen bu karar, Liturjinin tamamını kendi ana dilinde yapmak isteyenler için bir nebze avuntu olmuştur (Taşpınar, 2016, ss. 149).

Hristiyanlığın yayılma sürecinde karşılaştığı siyasi, coğrafi veya kültürel farklılıklar gibi sebepler, ulaştığı ülkelerde Hristiyanlığın pek çok farklı dinsel anlayış ve uygulama şekilleri içermesine neden olmuştur. Bu sebeple mutlak surette yeknesak bir Hristiyan arınma fenomenolojisinden bahsetmek mümkün değildir. Hatta Hristiyanlık menşeli bazı dinî hareketlerin ortaya koyduğu yaklaşım şekilleri, mezhepten ziyade yeni bir din mahiyetindedir. Bu sebeple, çalışmada tek tek her mezhebin kendine özgü arınma yorumunu tespit etme çabasına girilmeksizin genel olarak Hristiyanlıkta var olan arınma anlayışı, kutsal metinler merkeze alınmak suretiyle tasvir edilerek incelenmeye çalışılmıştır.

Asli günah sebebiyle ortaya çıkan manevi kirlilik halinden arınmak amacıyla yapılan *vaftiz* uygulaması veya vaftiz olduktan sonra işlenen günahların kirinden arınmak amacıyla yapılan *günah çıkartma* uygulaması, mutlak bir arınmışlık haline ulaşmış olma algısı oluşturmasının yanı sıra kurtuluşa ermiş olma hissi vermekte ve kişiye muhafaza altına alınmış olma duygusunu hissettirmektedir. Bu sebeple belli bir inanç düzeyine ulaşmış ancak herhangi bir sebepten ötürü arınma ritüellerini henüz yerine getirmemiş olan kişilerin kendilerini kirli, uğursuz veya merhametten yoksun hissetmesine sebep olması ve kişiyi bu olumsuz duygulardan kurtarıyor olması bakımından arınma ritüellerinin bireyin psikolojisi üzerinde yadsınamayacak bir etkisi vardır. Zira suçluluk, yetersizlik ve yalnızlık gibi duyguların bireylerin dinî hayatları üzerinde etkili olduğu ifade edilmektedir (Kızılgeçit, 2018).

Hristiyanlıkta var olan arınma ritüellerinin teorik çerçevede, psiko-fenomenolojik açıdan incelenmesinin amaçlandığı bu çalışmada, nitel araştırmalardaki tarama modellerinden doküman incelemesi ile verilere ulaşılması ve 'arınma ritüellerinin' betimlenerek tasnif edilmesi hedeflenmektedir. Bulguların, diğer dinlerdeki arınma ritüelleri ile Hristiyanlıktaki uygulamalar üzerine yapılacak karşılaştırılmalı çalışmalara veri

sunacağı varsayılmaktadır.

Ulaşılan verilerin tasvirinde kullanılması düşünülen metot, dini tezahürleri derinlemesine inceleyerek dinin özünü kavramaya çalışan (Alıcı, 2005, s. 75), psikolojiyle de ilişkisi olan Din Fenomenolojisi (Ünal, 1999, ss. 98-104). Din Fenomenolojisi, dinsel tezahürlerin anlamlarını kavrama noktasında sunduğu imkânlarla deneysel psikolojinin tanımlama aşamasında da kullanılmaktadır (Allen, 2005, ss. 7087-7091). İnsan bilincinde var olan aşkın (Transcendant) tanımlanmasını gerçekleştirmeyi amaçlayan Din Fenomenolojisi, dini tecrübenin pek çok değişik ifade ediş şekli olduğunu savunmakta ve bunları tanımlamaya çalışmaktadır (Ries, 2000, ss. 8).

a. Dine Kabul Ritüeli ve Arınma

Hristiyanlığın insana sunduğu arınma algısının özünde, Hristiyanlığın kendisinden koştığı Yahudilikte var olan Tanrı'nın varlığına inanmak ve dinin kurallarına uygun davranmaktan çok daha ötesi bulunmaktadır. Hristiyanlıktaki arınma anlayışı, tarihsel bir hadiseye yüklenen anlamla şekillenmiştir. Çarmıh olayının yorumlanış şekli Hristiyan teolojisini hatta ontolojisini ve eskatolojisini biçimlendirmiştir.

Genel olarak dinlerin çoğu, dine kabul edeceği kişinin erginleşmiş olması şartını aramaktadır. Zira henüz rüştüne ermemiş olan bir kişinin dinsel ve hukuksal açıdan sorumluluk düzeyine ulaşmamış olduğu kabul edilmektedir. Dine giriş ise bir tür arınmayı ifade etmektedir. İhtida etmek isteyen kişi, yanlış kabul edilen başka bir dine inandığı veya hiçbir dine inanmadığı için yanlış yolda olup arınması gereken kişi olarak görülmüştür. Bu kişinin dini kabul etmesiyle birlikte doğru yolu bulup arındığına inanılmaktadır. Ancak Hristiyanlıkta durum tamamen farklıdır. Hristiyanlığa göre kişi yanlış inanç ve davranışlara yöneldiği için kirli ve suçlu olarak görülmemektedir. Hristiyanlık, bütün insanlığı doğduğu andan itibaren arınmaya muhtaç ve aklanması gereken bir suçlu olarak görmektedir. Zira Hristiyanlığa göre ilk insan ve ilk suçlu olan Âdem'den itibaren İsa Mesih'in çarmıha gerilmesine kadar geçen süreçte yaşayan peygamberler de dahil olmak üzere bütün insanlık *aslî günah* sebebiyle kirlenmiştir.

Hristiyanlık, bütün insanları tek bir nefis/ruh olarak kabul etmektedir. Bütün insanların kendilerine ait doğal nefsleri olduğunu kabul etmekle birlikte Âdem'in insanlığın ortak doğasını temsil ettiğine inanılmaktadır (Milne, 1995, ss. 100-104). Dolayısıyla da Âdem'in Cennet'te kendisine yasaklanan ağacın meyvesinden yiyerek günah işlemesiyle bir-

likte kadın erkek bütün insanlığın bu suça iştirak etmiş olduğuna inanılmaktadır.

Aslı günah (Original Sin) terimi ilk defa Saint Augustine (MS. 354-430) tarafından kullanılmış (Harent, 1913, ss. 312) olmakla birlikte öğretinin kurucusu MS. 67 yılında Roma'da idam edilen Pavlus'tur. Hristiyanlık, Âdem ile Havva tarafından işlenen *aslı günah* sebebiyle bütün insanların suçlu olarak doğduğuna dair Pavlus tarafından yapılan yorumu (Romalılara Mektup 5:12) temel almak suretiyle Yahudi kutsal metinlerini (Yaratılış 3:1-34) referans almış ve kendine yeni bir inanç sistemi geliştirmiştir. Bu öğretiye göre insanları *aslı günah* vasfından arındırmak için Tanrı, oğlu İsa Mesih'i insan suretinde dünyaya göndermiş, insanlar tarafından kurban edilmesine izin vermiş ve böylece insanlığın affedilebilmesi mümkün hale gelebilmiştir (Romalılara Mektup 3:21-26; 5:6-9; 8:1-4).

Galatyalılara yazdığı mektupta Pavlus, yaşadığı değişim süreci hakkında bazı bilgiler vermektedir. İlk başlarda fanatik bir Yahudi olduğunu söyleyen ve Yahudi inancını yozlaştırmakla suçladığı İsa Mesih'in taraftarlarına nasıl eziyet ettiğini anlatan Pavlus, yaşadığı değişim süreci hakkında ilginç bilgiler vermektedir. İsa Mesih'e tabi olacağını bilmediği için onun öğretisine ve öğrencilerine düşman olduğunu söyleyen Pavlus'un kendi ifadelerine göre kendisi henüz ana rahmindeyken seçilmiş ve insanları İsa Mesih'in *aslı günah* vasfını ortadan kaldırdığına inanmaya çağırarak vazifelendirilmiştir. Vakti zamanı geldiğinde bu görev kendisine tevdi edilmiş ve Pavlus da görevinin gereğini yerine getirmiştir (Galatyalılara Mektup 1:1-24).

Değişim geçirmeden önce Yahudi inanç ve geleneklerini İsa Mesih öğretisinden koruma konusunda oldukça gayretli olduğunu bizzat kendisi ifade eden Pavlus, değişim geçirip İsa Mesih'e inandıktan sonra da ironik bir şekilde Yahudiliği koruma misyonunu gerçekleştirmiştir. Zira Pavlus'un yorumlarıyla şekillenen Hristiyanlık, içerisinden doğduğu Yahudilikten tamamen farklı inanç ve uygulamalara sahip bir din haline gelmiştir.

Ayrıca, Galatyalılara yazdığı mektuptan anlaşıldığı kadarıyla Pavlus, İsa Mesih'in öğretisini dinleyip anlayıp makul bulduğu için inanmış değildir. Bilakis Pavlus'un yaşadığı değişim süreci onun yazgısının bir gereğidir. Tanrı tarafından seçildiğini iddia eden Pavlus'un savunduğu fikirler de dolayısıyla kendi görüşü olmayıp Tanrı tarafından insanlara ulaştırmakla görevli kılındığı buyruklar olmaktadır. Hristiyan inancını Roma topraklarına taşıyan Pavlus, böylece Hristiyan inancını belirleyebilecek bir konuma kavuşmuştur.

Pavlus tarafından şekillendirilen Hristiyan inancına göre günahkârın Tanrı ile bağları kopmuş olmakla birlikte bu kişinin pişmanlık duyması halinde Tanrı tarafından bağışlanması mümkündür. Ancak bu kişinin kişisel günahı özelinde gerçekleşecek olan bağışlanmanın ahlaki düzende herkesi etkilemiş olan bozulmayı tamir etmeye gücünün yetmeyeceği ifade edilmekte, lekelenen bütün insanlık adına bir arınma gereksiniminin hâsıl olduğu vurgulanmaktadır. Hristiyanlığa göre hem *aslı günah* için hem de sonradan işlenen ve ileride işlenecek olan bütün günahlar için İsa Mesih'in çarmıha gerilmesi hadisesi mutlak surette bir arınmayı ve onarımı sağlamıştır (Michel, 2012, ss. 83).

Hristiyan inancına göre *aslı günah* Âdem ve eşi tarafından işlenmiştir ancak bütün insanlık bu suçtan dolayı lekelenmiştir. Arınmaya muhtaç olan insanlık ise İsa Mesih'in fedakârlığı sayesinde lekeden arındırılmıştır. Ancak bu durum tam bir kurtuluş anlamı taşımamaktadır. Kefarete dayalı bu kurtuluş öğretisine göre İsa Mesih'in kurban olayı, bütün insanları kurtarmamış sadece onların günah lekesinden arınmasını sağlamış ve kurtulabilmeleri için insanlara bir fırsat sunmuştur (Romalılara Mektup 3:22).

Çarmıh olayı ile birlikte Hristiyan olsun veya olmasın bütün insanlık *aslı günah* lekesinden arınmış ve insanlığa kurtuluşa erebilmesi için bir fırsat sunulmuştur. Zira İsa Mesih insanlar tarafından kurban edildi diye bütün insanlık kurtulmayacaktır. Bu gerçek Yeni Ahit'te (Markos 16:16) İsa Mesih'in "*İman edip vaftiz olan kurtulacak; iman etmeyen ise büküm giyecektir*" sözüyle ifade edilmiştir. Kurtuluş, sadece İsa Mesih'in suça kefarete olarak çarmıha gerildiği anlatısına inanan Hristiyanlar için geçerli olmaktadır. Dolayısıyla Hristiyan olmayanlar için lekeden arınmak mümkündür ancak onlar için kurtuluşa kavuşmak gibi bir durum söz konusu olmamaktadır.

Hristiyanlıkta var olan *Aslı günah* öğretisinin zamansal sürekliliğine dair bir problem bulunmaktadır. İsa Mesih, bu günahı bağışlatmak için kefarete olmak üzere kurban edilmeden önce Âdem tarafından suçun işlendiği tarihten itibaren çarmıh olayına kadar geçen dönemde yaşayan insanların durumu ne olacaktır? Zira bu süreçte henüz kurban kefareti (*çarmıh*) gerçekleşmemiş ve insanlar suçlu olarak ölmüşlerdir. Pavlus'a göre çarmıh olayından önce ölenlerin tamamı günahkâr olarak ölmüşler ancak cezalandırılmamışlardır. Zira Tanrı çarmıh olayına kadar adaletli davranarak sabretmiş ve günahkârları cezalandırmamıştır (Romalılara Mektup 3:25-26). Yoksa hiç kimsenin ahlaklı dürüst bir hayat yaşamakla veya dinsel ritüelleri ifa etmekle Tanrı'nın rızasını kazanması mümkün değildir. Hristiyanlığın temel inanç esaslarına göre tam bir bağışlanma ve

kurtuluş durumu ancak İsa Mesih'in insanlığı kurtarmak için çarmıhta kurban edildiğine inanmakla gerçekleşebilmektedir (Forster & Marston, 2017, ss. 4).

Hristiyanlık, *aslî günah* konusunda olduğu gibi suçun bağışlanması için bir kurbanın gerekli olduğu konusunda da Yahudi metinlerini referans almıştır. Tapınak (*Bet Amikdaş*) yıkıldıktan sonra kurban kesilmesi ritüellerinin gerçekleştirilmesi imkânı kalmamış olmakla birlikte (Haleva vd., 2012, ss. 1000-1009) Yahudi kutsal metinlerine göre kazara yapılmış bir hataya kefarete olmak üzere veya kasıtlı olarak işlenen bir suçun affedilebilmesi için kurban kesilmesi gerekmektedir (Levililer 5:6-15; 6:5-6; 7:1-10; 14:1-32.).

Yahudi kutsal metinleri üzerine kendi akidesini kuran Hristiyanlık, Yahudi şeriatını günahkârlar için vaz olunmuş 'Eski Kanun' olarak tanımlarken Yahudileri de 'Tanrı katili' (*Deicide*) olarak yaftalamıştır (Çoban, 2018, ss. 62-63). Böylece Hristiyanlık hem kendi çıkışını Eski Kanun ile meşrulaştırmış hem de bu kanunu eski sayarak yürürlükten kaldırmak suretiyle Yahudilikle olan bağlarını koparmıştır.

Yeni Ahit'e göre Hristiyanlığın diğer uluslara anlatılması bağlamındaki evrenselleşme sürecinin başlaması ve bu faaliyetlerin yürütülmesi anlamındaki misyonerlik çalışmalarının başlangıç noktası, çarmıhtaki ölümünün ardından dirilen İsa Mesih'in, çağrısını diğer uluslara ulaştırma ve onları vaftiz etme vazifesini öğrencilerine tevdi etmesiyle gerçekleşmiştir (Matta 28:16-20; Markos 16:14-18; Luka 24:36-49; Yuhanna 20:19-23; Elçilerin İşleri 1:6-8). Ancak bu süreç Pavlus ile farklı bir ivme kazanmıştır. Zira Pavlus diğer uluslara ne anlatılması gerektiği ve diğer ulusların anlatılanlardan ne kadarıyla yükümlü olacakları konusunda da Hristiyan teolojisine yeni bir yön kazandırmıştır.

Hristiyanlığın evrenselleşmesinde önemli bir yeri olduğu ifade edilen misyonerlik uygulaması (Eliade, 2015, ss. 11), Pavlus'un Hristiyanlık yorumu ile birlikte yeni bir anlam kazanmıştır. *Aslî günah* öğretisi ve Musa şeriatının feshi, Hristiyanlığın Yahudilikten ayrılış noktası olmakla birlikte aynı zamanda evrensellik özelliği kazanma sürecini de hızlandırmıştır. Zira bu durum, kapısı bütün insanlığa açılan Hristiyanlığı Yahudilikte var olan ve uyulması zor olan kurallardan arındırmıştır.

Pavlus, Hristiyan misyonerliğinin hem teorisyeni hem de fiili uygulayıcısı olarak görülmektedir (Scobie, 2006, ss. 95). Zira ulusal karakterli Yahudi kültüründen doğan evrensel karakterli Hristiyanlık, sadece Yahudiler için değil Âdem ile Havva'nın işlediği suçtan dolayı günahkâr olmuş bütün insanlar için bir kurtuluş yolu sunmaktadır. Dolayısıyla

Pavlus'a göre insanların tamamının gınahtan arındırılması ve onların Tanrı'nın seçkin kulları arasına girmelerine katkı sunulması için insanlara İsa Mesih'in *aslî gınaha* kefarete olmak üzere kurban edildiğinin anlatılması gerekmektedir.

Hristiyan öğretisini benimsemiş ancak Yahudi ırkından olmayan diğer ulusların uyması gereken kuralların belirlenmesi konusunda Pavlus'un İsa Mesih'in öğrencileri ile yapmış olduğu konuşmalar hayli dikkat çekicidir. Yeni Ahit'in anlatımlarına göre İsa Mesih öğretisi diğer uluslara Pavlus'un dışında farklı kişiler tarafından da anlatılmaktadır. Pavlus'un öğretilerinden farklı bir Hristiyanlık anlatan bu kişiler, insanlara Musa şeriatını dayatmaktadırlar. Bu durum yeni dinin anlatıldığı kitle üzerinde bir kafa karışıklığının yaşanmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla diğer uluslardan Hristiyan öğretisini benimseyenlerin sünnet olup olmayacağı konusu veya Musa şeriatına ne kadar uyacakları gibi hususlarda Pavlus ve Barnaba ile Musa şeriatının mutlaka uygulanmasını isteyen bazı kişiler arasında hararetli bir tartışma yaşanmıştır. Sonuç olarak Pavlus ve Barnaba ikilisi yanlarına bazı kişileri de alarak Kudüs'e gitmeye ve bu konuyu Havariler ile konuşmaya karar vermişlerdir. Diğer uluslara dini anlatma görevi ilk olarak kendisine verilmiş olan Petrus (Elçilerin İşleri 10:1-48) ile Pavlus ve Barnaba'nın yönlendirmeleri neticesinde diğer ulusların sünnet olmaktan muaf tutulması kararlaştırılmıştır. Bu kişilere Musa şeriatından sadece putlara kurban edilen hayvanların etinin ve kanının tüketilmesi, boğularak öldürülen hayvanların etinin yenmesi ve fuhuştan sakınılması gerektiğinin anlatılmasına ve bu bilgilerin Pavlus ile Barnaba tarafından diğer uluslara ulaştırılmasına karar verilmiştir (Elçilerin İşleri 15:1-29). Yapmış olduğu bu müdahaleler sayesinde Pavlus, hem Hristiyan teolojisinin belirlenmesinde söz sahibi olmuş hem de bu teolojinin tebliğ misyonunu anlatma faaliyetlerini kendi uhdesinde tutmuştur.

Oluşturduğu inanç sistemi ve belirlediği dinsel ritüeller konusunda kendisini Yahudilikten tamamen ayırıştıran Hristiyanlık, temeli Yahudi inancına dayanan ve İbrahim Peygamberin Tanrı ile antlaşma yapmasını temsil eden sünnet derisinin kesilmesi uygulamasını (Yaratılış 17:7-14) da terk etmiştir. Onun yerine *vafitiz* ritüelinin yerleştirildiği Hristiyanlıkta ayırışma sürecinin son halinin tespiti Kilise Babaları tarafından yapılmış olmakla birlikte *vafitiz* ritüelinin Yahudilerdeki sünnet uygulamasının yerine geçirilmesi Pavlus'un gayretleriyle gerçekleşmiştir (Temiztürk, 2020, ss. 33).

Sünnet ritüelinin yerine ikame edilen *vafitiz* uygulamasının Hristiyanlık için bir nevi dine giriş kapısı mahiyetinde olduğu ve kişiyi

kutsiyete taşıma ritüeli anlamına geldiği ifade edilmektedir (Şeker, 2016, ss. 48). *Vaftiz* ritüeline geçilmeden önce *vaftiz* adayına yaklaşık dört hafta süren hazırlık kursunda, *vaftiz* uygulamasının anlamının ve Hristiyan cemaati açısından önemini anlatılıyor olması (Falk, 2004), *vaftiz* uygulamasının Hristiyanlığın temel ritüeli olduğunu ve geçiş ritüelinde teolojinin imgenmesi açısından ne kadar önemli bir konumda bulunduğunu göstermektedir.

Eski Ahit referanslarını kullanan Pavlus'un, insanı *aslı günah* vasfından arındırma ve Hristiyanlığı Yahudilikten ayırıştırma amacını güden Hristiyan akidesinin en belirgin ifadesinin Marcion (M.S. 85-160) tarafından M.S. 2. asırda yapıldığı ifade edilmektedir. Marcion'a göre Eski Ahit ve Yahudi kültürünün etkisi altına girmiş olan Roma Hristiyanlığı, İsa Mesih öğretisini en doğru şekilde anlamış olan Pavlus'un öğretisinden uzaklaşmıştır. Bu sebeple Hristiyanlığın Yahudi etkisinden arındırılması gerekmektedir (Durak, 2013, ss. 14). Yahudilik ile Hristiyanlığı radikal bir şekilde ayıran Marcion tarafından şekillendirilmiş olan İsa Mesih aracılığı ile açığa çıkan 'İyi Tanrı' tipolojisi ile Eski Ahit'in sorumluluk yükleyen 'İntikamcı Tanrı' tipolojisi ayrımı M.S. 7. yüzyıla kadar pek çok revizyona uğramakla birlikte vaftizci bir formda gelişimini sürdürmüştür (Richardson, 2006, ss. 22).

Hristiyanlık teolojisinin gelişimi sürecinde Pavlus'la başlayan yorumların etkisi öylesine belirleyicidir ki Hristiyanlığın anlaşılması ve hatta İsa Mesih'in konumunun tespiti için Pavlus'un yorumlarının referans alınması bir zorunluluk haline gelmiştir (Doğan, 2008, s. 69). Hristiyan inancı doğrultusunda insanı anlama, sorunlarını açığa çıkarma ve bu sorunların neden olacağı tehlikeleri ortadan kaldırma çabalarında Pavlus'un yorumlarının önemli bir yeri olduğuna dair pek çok yorum yapılmıştır (Chamblin, 2006, ss. 188).

Hristiyanlığı tercih noktasında suçtan arınma algısının etkili olduğu (Hökekleli & Çayır, 2006, ss. 41) ve *aslı günah* öğretisinin bir Hristiyan'a yüklediği suçluluk duygusunun, kişi için acı verici olmakla birlikte pişmanlık kapısını da aralıyor olmasından dolayı kişiye olumlu bir duygulanım süreci yaşattığı ifade edilmektedir (Berg, 2021). Bununla birlikte Hristiyan araştırmacılarca yapılan çalışmalarda genellikle ruh sağlığı ve benlik saygısı konularının suçluluk ve günahkârlık ekseninde yapıldığı ifade edilmektedir (Koç, 2008, ss. 1-2).

İnsanların tamamının *aslı günah* sebebiyle kirliliği olarak doğduğu önermesi, doğal olarak insanın arınması zorunluluğunu da bünyesinde taşımaktadır. Suçtan arındırılmak istenen kişinin suya daldırılması veya yıkanmasını ifade etmek için kullanılan *vaftiz* kelimesinin, köken olarak

Grekteden geldiği ve antik Yunanda kişinin su ile arındırılması ritüellerinin Hristiyanlık öncesi dönemlerde de uygulandığı ifade edilmektedir. Antik çağlarda Mezopotamya coğrafyasında pek çok topluluk tarafından uygulanmakta olan su ile arınma ritüelleri genellikle ölen kişinin yaşarken işlemiş olduğu suçlardan arındırılması maksadıyla yapılmıştır. Ayrıca diğer uluslarda var olan *vaftiz* benzeri ritüeller tek başına kişinin kendisi tarafından yapılabilmektedir. Hristiyanlıktaki *vaftiz* ritüeli ise doğmadan evvel işlenen bir suçtan arınmak için yapılmakta ve bu ritüelin dinsel bir otorite tarafından yapılması gerekmektedir (Isaak, 2004).

Vaftiz ritüeli ilk dönemlerde genellikle kutsal sayılan ve canlandırıcı özelliği olduğuna inanılan nehir sularıyla yapılmıştır (Meslin, 2005, ss. 779). *Vaftiz* edilecek kişinin deniz, ırmak, göl gibi suyun doğal kaynağında yıkanmasının M.S. 3. yüzyıla kadar devam ettiği daha sonraları bu ritüelin vaftizhanelerde gerçekleştirildiği ifade edilmektedir (Yazıcı, 2018, ss. 24). Uygulama şeklinde görülen bu değişimin kilisenin otoritesini pekiştirmeye yönelik bir müdahale olarak yorumlanması mümkündür. Zira dağda bayırda kendi kendine *vaftiz* olan bireyler üzerinde kilisenin hâkimiyet kurması ve cemaat kültürünün yerleşmesi bir hayli güç olacaktır.

Yeni Ahit'te, İsa Mesih'e *vaftiz* uygulamasının Vaftizci Yahya tarafından yapıldığı ifade edilmekte ve ikilinin arasında geçen konuşma nakledilirken İsa Mesih'in yüceliğine vurgu yapılarak olay anlatılmaktadır. Ritüelin sonunda da Tanrı'nın ruhunun gökten inerek İsa Mesih ile birleştiği ve semadan gelen bir sesin "*Sevgili Oğlum budur, Ondan hoşnudum.*" dediği ifade edilmektedir (Matta 3:11-17; Markos 1:9-11). Luka'da ise Kutsal Ruh'un bedensel suret ile inerek İsa Mesih ile birleştiği anlatılır (Luka 3:21-22). Bu anlatılara göre İsa Mesih hem tanrısal kimliğiyle hüküm verendir hem de hükmün nasıl uygulanması gerektiğini öğretendir. Zira Yeni Ahit'in anlatımına göre *vaftiz* uygulaması ile gerçekleşmesi beklenen erginleşme süreci İsa Mesih için de geçerlidir. İsa Mesih'in dahi *vaftiz* olmasının gerekli olduğunun anlatılıyor olması ve uygulamanın sonunda Onun bile bir değişim yaşadığına dikkat çekilmesi, kişinin eski karakterinden arınıp yeni bir kişi olmasını sağlaması bakımından bu ritüelin önemine yönelik bir vurgulamadır.

Vaftiz ritüeline birden çok anlamın yüklenebileceği söylenmektedir. Bu uygulama ile ölümün ve tekrar dirilmenin imgelendiği, bununla birlikte sağlık ve bereketi temsil eden ilkbahar yıkanışının temsil edildiği ifade edilmektedir. Ayrıca arınma vasıtası olan su ile yapılan bu ritüelin yaradılış zamanının tekrar tecrübe edilmesini simgelediği ve böylece eski

insanın sona erip yeni insanın belirmesinin gerçekleştiği ifade edilmektedir (Eliade, 1992, ss. 182-183).

Vaftiz olmayan bir kişi ne Hristiyan olabilir ne de *aslî günah* vasfından arınabilir durumdadır. Bu sebeple Hristiyanlara göre *vaftiz* sakramentlerin ilki ve kilisenin kapısı konumundadır (Fanning, 1913, ss. 258). Hristiyanlığa giriş merasiminde uygulanan *vaftiz* ve *son akşam yemeği* (*Evharistiya*) gibi ritüellerin amacının erginleşmeyi gerçekleştirmek olduğu ifade edilmiştir (Eliade, 2015, ss. 226-237). Ayrıca *vaftiz* ritüelinden önce kişinin belli bir süre dini eğitim almasının gerekli olması (Güre, 2015, ss. 107-110), bu ritüellerin uygulanmasıyla birlikte Hristiyanlığa giren kişinin kendisinde bir şeylerin değiştiği algısını oluşturmaktadır. Böylece Hristiyan toplumu, dine giren kişinin eski kimliğinin öldüğünü ve o kişinin yeni kimliğiyle Hristiyan toplumu içerisinde dirildiğini kabul ederek o kişiye yönelik tutumunu yeniden belirlemektedir.

b. Doğum ve Arınma

Âdem ile Havva'nın işlediği *Aslî günah* hadisesi bir Hristiyan için birçok anlama gelmektedir. Yılan (*serpent*) tarafından ayartılan eşine karşı zafiyet gösteren Âdem'in kendisine verilen özgür irade ile itaatsizliği seçmesinin temelinde, Âdem'in Tanrı'ya karşı olan güvensizliğinin yattığı savunulmaktadır. Bu sebeple Hristiyanlık, insanın yüreğinin kirlendiğini dolayısıyla da ilk kutsiyetini yitirdiğini iddia etmektedir (Özcan, 2013, ss. 38-39). *Aslî günah* olayına bu kadar çok anlamın yükleniyor olması sebebiyle erkek, kadın ve hatta bebeklerin bile konumu bu öğretinin çerçevesinde şekillenmektedir.

Hristiyan inancına göre doğum olayının arınma konusu bakımından hem anne hem de bebek açısından önemli yönleri vardır. Zira bir kadının *aslî günah* vasfından arınabilmesi için çocuk doğurması bir zorunluluktur. Eski Ahit'te Tanrının buyruğu dışına çıkıp yasak ağacın meyvesinden yemiş olmalarından dolayı Âdem ile eşinin cezası açıklanırken kadının cezası; doğum yaparken aşırı derecede sancı çekmek, kocasına ilgi duymak ve eşi tarafından yönetilmek olarak açıklanmıştır (Yaratılış 3:16).

Pavlus, Eski Ahit tarafından kadının konumuna yönelik yapılan ilk müdahaleyi biraz daha ileriye taşımıştır. Kadının öğrenmesine izin veren Pavlus, erkek üzerinde egemenlik kurma aracı olarak kullanabilir düşüncesiyle kadının erkeğe öğretmenlik yapmasını yasaklamıştır. Bu karara gerekçe olarak da erkeğin kadından önce yaratılmış olmasını göstermiştir. Yılan tarafından aldatılan ilk kişinin erkek değil de kadın olması da bir diğer sebeptir. Pavlus bu suçtan kurtulabilmesi için kadının hem

inançlı bir yaşam sürmesi gerektiğini söylemekte hem de kadının çocuk doğurması gerektiğine vurgu yapmaktadır (Timoteyus'a Birinci Mektup 2:11-15).

Pavlus'un yazmış olduğu mektuplar, dört İncil ile birlikte Yeni Ahit külliyatı bünyesinde yer almakta ve Tanrı buyruğu mahiyetinde kutsal metin olarak kabul edilmektedir. Hristiyan inancını şekillendiren en önemli kişiliklerden biri olan Pavlus'un Eski Ahit metinlerini yorumlama şekline göre kadın erkek herkes Tanrı'nın kendi oğlunu kurban ettiğine inanmak zorundadır. Doğuştan suçlu olan bütün insanlık ancak bu inançla günahından arınabilir durumdadır. Kadınların *aslî günah* vasfından arınabilmesi ise hem bu öğretiye inanması hem de çocuk doğurması halinde mümkün olabilecektir. Dinlerin bu tür aslî karakterlerinin dinî pratiklerdeki cinsiyet kategorizasyonunu etkilediği ifade edilmektedir (Çelik & Şahin, 2009, ss. 152).

Doğum olayının anne gibi bebek açısından da arınmayı gerekli kılan bir yönü vardır. Zira her bebek, henüz kendi iradesini kullanarak herhangi bir fiilde bulunmuş ve bir günah işlemiş olmasa bile Hristiyan inancına göre günahkâr olarak doğmaktadır. Bebeklerin günahkâr olarak doğması durumu, Âdem ile eşinin Yasak Ağaç' tan yedikten sonra kendilerine verilen ceza sebebiyle ölümlü hale gelmiş olması konusu (Yaratılış 2:17) ile ilişkilendirilmiştir. Bebeklerin ölümlü olması durumunun, Hristiyan teolog T. Aquinas (1225-1274) tarafından bebeklerin de tıpkı Âdem ile eşi gibi suçlu olduğuna dair bir kanıt olarak algılandığı ifade edilmiştir (Tarakçı, 2006, ss. 311).

Dolayısıyla Hristiyanlıkta beraatı zimmet esası bulunmamaktadır. Yeni doğan bebeklerin dahi Âdem'in işlediği suçtan dolayı günahkâr olarak doğduğuna inanılmaktadır. Hristiyanlık, Âdem'in Cennet'te iken ölümsüz olduğuna, suç işlediği için ölümlü hale geldiğine atıfta bulunarak yeni doğan bebeklerin de ölümlü oluşları sebebiyle *aslî günah* ile doğmuş olduklarını kabul etmekte ve ancak bebekler için yapılan *vafitiz* ritüeli ile bebeklerin bu günahattan arınabileceğine inanmaktadır.

Hristiyanlıkta altıncı asırdan itibaren kurumsallaşan *bebek vafitizi* uygulaması (Meslin, 2005, ss. 779, 782), doğumun hemen ardından *vafitiz* edilmeden önce vefat eden bebeklerin konumunun belirlenmesi açısından pek çok tartışmaya konu olmuştur. Günümüzde *vafitiz* edilmeden önce ölen bebeklerin durumu Vatikan'da, Uluslararası Teoloji Komisyonu tarafından tartışılmış ve *aslî günah* lekesinden arınmadan ölen bu bebekler için sadece Tanrı'nın merhametinin ümit edilebileceği kararına varılmıştır (*The Hope of Salvation For Infants Who Die Without Being Baptised*, 2007).

Vaftiz uygulaması bir nevi yeniden dirilme gibidir. Hristiyan inancına göre *vaftiz* olan kişi fiziksel olarak ölmese bile manevi olarak ölmeli ve yeniden dirilmelidir. Böylece suçlu olan ‘eski insan’ son bulmalı ve suçtan arınmış ‘yeni insan’ ortaya çıkmalıdır (Gross, 2005, ss. 953). Bu sebeple tıpkı dine giren kişinin *vaftiz* olarak ölüp de tekrar dirilmesinin sembolize edildiğinde olduğu gibi bebeklerin de *vaftiz* edilerek eski yaşamlarından kurtulup yeniden doğmaları gerekmektedir.

Vaftiz merasiminde bebeğe yeni bir isim (*vaftiz adı*) verilmekte ve bebek, kilisenin kütüğüne bu isim ile yazılmaktadır. Bu ritüelin belli bir zaman diliminde yapılması zorunluluğu olmamakla birlikte Ortodoks Hristiyanlıkta bu ritüel doğumun sekizinci gününde gerçekleştirilmektedir (Güre, 2015, ss. 113). Bu uygulamanın Yahudilikle olan benzerliği dikkat çekicidir. Zira Yahudilikte de doğumun sekizinci gününde erkek çocuğun sünnet edilmesi ve kız veya erkek bebeğe isim verilmesi (*Vijola*) merasimi düzenlenmektedir (Niyaz, 2019, ss. 87-93). Uygulamadaki bu benzerlik, Pavlus ve ardıllarının Hristiyanlığı Yahudilikten tamamen arındırma gayretlerinin tam anlamıyla başarıya ulaşmadığını göstermektedir.

Hristiyanlıktaki ad koyma ritüelinde Yahudilikten farklı olarak çocuğa ikinci bir isim verilmekte ve çocuk bu yeni isim ile kiliseye kabul edilmektedir. Çünkü *vaftiz* olan çocuğun ölüp dirildiğine ve arınmış olarak ikinci kez doğduğuna inanılmaktadır. Hristiyanlıktaki uygulama şeklinde *aslî günah* öğretisinin etkisi bariz şekilde görülmektedir. Yeni doğanın *vaftiz* edilmesi ile birlikte *aslî günah* lekesinden arındığına inanılıyor olmasının bir tecellisi olarak yeni insana yeni bir isim verilmektedir. Bu uygulama şekli aynı zamanda eski Âdem’den yeni İsa Mesih’e geçişin simgesel bir ifadesidir.

c. Hastalıklardan ve Cinlerden Arınma

Hristiyanlık teolojisinde *aslî günah* öğretisi öylesine güçlü bir motiftir ki neredeyse her konu bununla ilişkilendirilmiştir. Hristiyanlığa göre Cennet’te yaşamakta olan insan için daha önceden var olmayan ölüm olgusu, *aslî günah* neticesinde hasıl olmuştur (Yaratılış 2:17). Çarım olayına iman eden bir Hristiyan hem bu suçtan arınmıştır hem de bu kişi için artık ölüm bir ceza olmaktan çıkmıştır. Dolayısıyla Hristiyanlığa göre İsa Mesih’in bu suça kefarete olmak üzere kurban edildiğine inanan bir kişinin yüreği Kutsal Ruh ile dolacak ve Kutsal Ruh’u içinde barındıran kişinin ruhu da tıpkı Kutsal Ruh gibi ölümsüz olacaktır. Böylece Hristiyanlığa inanan bir kişinin sadece bedeni ölecek ancak ruhu ölümsüzleşecektir. Bedeni de ölecek olmakla birlikte tıpkı İsa Mesih’in bedeninin dirildiği gibi tekrar yaşama dönecektir (Romalılar’a Mektup

8:9-11).

Hristiyanlık inancına göre Tanrısal bir ceza olarak görülen ölüm ile İsa Mesih'in mücadelesinin diğer bir yansıması İsa Mesih'in şifacılığında görülmektedir. Âdem tarafından işlenen *aslı günah* sebebiyle insanlık ölüm ile tanışmıştır. Bu suçtan insanı arındıran İsa Mesih, *aslı günah* sebebiyle ortaya çıkmış olan 'ölüm' ile mücadele etmiş, kendi ölümüyle de ölüme karşı galip gelmiştir. Bu sebeple Yeni Ahit'te İsa Mesih'in şifacılık yönü pek çok örnek olay üzerinden ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Ayrıca bu konuya Kur'an-ı Kerim'de de vurgu yapılmış ve İsa Peygamberin hastaları tedavi edebildiği hatta Allah'ın izni ile ölüleri dahi diriltbildiği bildirilmiştir (Âl-i İmrân 3/49). Ancak Kur'an-ı Kerim'de diğer bütün Peygamberler gibi İsa Peygamberin de insanların mucize beklentilerine karşılık olarak böylesi bir mucizeyi ancak Allah'ın izni sayesinde gerçekleştirebildiği ifade edilmiştir.

Yeni Ahit'te sadece İsa Mesih'in değil öğrencilerinin de şifacılık yönünün olduğu, kişileri hastalıklardan arındırabildikleri anlatılmış ve hatta İsa Mesih gibi, ölüleri diriltilecek kadar bu konuda yetkin oldukları ifade edilmiştir (Matta 10:1-8; Markos 3:14-19; Luka 9:1-2). Ayrıca Yeni Ahit'te kendisi İsa Mesih'in öğrencisi olmayıp azılı bir Hristiyan düşmanı iken İsa Mesih'in vefatının ardından inanmayı kabul etmiş olan Pavlus'un da bu güce sahip olduğu anlatılmaktadır (Elçilerin İşleri 20/7-12). Bu durum, İsa Mesih'in şifacılık özelliğinin kişiye has bir özellik olmaktan ziyade inanç konusunda yetkin olan herkes tarafından gerçekleştirilebilecek bir teknik olduğu izlenimini vermektedir.

Hristiyan din görevlilerinin, İsa Mesih ve öğrencileri gibi ölüleri diriltilebilecek bir şifacılık özelliği bulunmamaktadır. Ancak Yeni Ahit'te İsa Mesih'in öğrencilerinin hastaları yağ ile mesh ederek onları hastalıktan arındırdıkları anlatılmaktadır (Markos 6:13). Bu yüzden Hristiyanlıkta ağır hasta veya ölüm döşeginde olan kişilerin yağ ile mesh edilerek onların bedenlerinin hastalıktan arındırılmaya çalışılması ritüeli uygulanmaktadır (Kızılabdullah, 2019, ss. 124-125)

Yağ sürme uygulaması hastalara şifa veya moral vermek amacıyla yapılmakla birlikte aynı zamanda İsa Mesih ve öğrencileri arasında gerçekleşen ve İsraililer tarafından uygulanmakta olan kutsalın tezahürünün (*hiyerofani*) tekrar tecrübe edilmesini simgeleyen bir ritüeldir. Kişinin üzerine yağ sürülmesi (*mesh*) uygulaması, Harun nesli arasından çıkan ve en üst seviyedeki ritüelleri yürütmekle görevli kişi (*Kohen*) olarak atanan şahsın mesh edilmesi (Çıkış 29:29; Levililer 4:3) veya bir kişinin bir peygamber tarafından üzerine yağ sürülmek suretiyle kral olarak ilan edil-

mesi (Birinci Samuel 9:16) gibi İsraililerin uygulamalarına dayanmaktadır. İsraililer tarafından 'Jeshua', 'Joshua' ve 'Jehoshua' şekillerinde telaffuz edilen, İbrâncada "*Tanrı Kurtarıcıdır*" anlamına gelen ve özel isim olan 'İsa' kelimesi, önce Grekçeye sonra da Latinceye taşınmış ve Batı dünyasına 'Jesus' formatında ulaşmıştır. Bir sıfat olan 'Mesih' kelimesi ise Batı dünyasına mesh edilmiş (*yağ sürülmüş*) kelimesinin Grekçe tercümesi olan 'Christ' şeklinde taşınmıştır (Maas, 1913, ss. 374).

Yeni Ahit'te insanlara musallat olan tinsel varlıklardan kişiyi arındırma ritüelinin bizzat İsa Mesih tarafından (Matta 4:24; 8:16; 9:32; 12:12; 17:18; Markos 1:29-34; 6:17-19; Luka 4:38-41) ve İsa Mesih'in öğrencileri tarafından (Matta 10:8; Markos 3:14-19) uygulandığı anlatılmaktadır. Ancak Yeni Ahit'te cin kovma ritüelinin Hristiyan olmayan hatta İsa Mesih'in öğretisiyle uzaktan yakından hiçbir ilgisi bulunmayan kişiler tarafından da yapıldığı anlatılmaktadır (Markos 9:38-41; Luka 9:49-50). Bu kişilerin cin kovma ritüelini İsa Mesih'in ismini kullanarak yapıyor olduklarının anlatılması ve sonuçta başarılı olduklarının vurgulanması hem İsa Mesih'in ismini yüceltici bir müdahale niteliği taşımakta hem de bu tekniğin uygulanması için inançtan ziyade yöntem bilgisinin belirleyici olduğu algısını oluşturmaktadır.

Hristiyanlığın başlangıç döneminde İsa Mesih ve öğrencileri tarafından bir nevi psikolojik arındırma işlemi olarak uygulanan cin çıkarma ritüelinin insanlara şifa sunma amacı ile yapıldığı anlaşılmaktadır. Hristiyanlığın başlangıç dönemindeki insan odaklı yaklaşım, kişiyi suçtan arındırmak suretiyle ölümle mücadele eden, şifa vermeye çalışıp rehabilite etmeyi esas alan kurtarıcı karakterli bir anlayıştır. Ancak zamanla bu yaklaşım tarzından uzaklaştığı görülmektedir. Hristiyanlıkta bir süre sonra suçlu, kirli veya zihinsel açıdan kusurlu olarak görülen insanların kurtarılması yerine onlardan kurtulmaya çalışılması, diğer insanlardan uzaklaştırılması hatta kusurlu görülen kişilerin ortadan kaldırılması uygulamasına gidilmiştir (Aksan, 2013, ss. 357-359).

Özellikle IX. yüzyıldan itibaren Hristiyanlık özelinde bütün inanç sistemlerine karşı olan bazı dinî hareketlerin ortaya çıkmaya başlamasının temelinde de bu tarz uygulamalara yönelik tepkilerin yattığı ifade edilmiştir (İpek, 2021, ss. 44). Ancak Hristiyanlıktaki cadı avı tarzı bu yaklaşımın pek de başarılı olmadığı ve Hristiyan toplumunda cinlere, cadılara ve büyücülere olan ilginin daha da arttığı görülmüştür (Şirin, 2006, ss. 30). Neticede büyücüler veya cadılar ile mücadele adı altında özellikle XV-XVII. yüzyıllar arasında engizisyon mahkemelerinde pek çok kişiye atfedilen ithamlar, yapılan yargılamalar ve acımasızca uygulanan idam

cezaları (Akkaya, 2020, ss. 58), Hristiyanlığın insanoğlunu suçtan arındırma ve onları cezadan kurtarma odaklı bakış açısının ne kadar değişime uğradığını açık şekilde göstermektedir.

d. Günah Çıkarma ve Günahın Arındırma

Yazdığı mektuplarla Hristiyan akidesinin temellerini atan Pavlus, Musa Şeriatı olarak da ifade edilen, Yahudilerin uyguladığı ritüelleri ve uymaları gereken kuralları ifade eden Kutsal Yasa (Easton, 1897, s. 443) ile günah olgusu arasındaki ilişkiyi farklı bir bakış açısıyla irdelemiştir. Pavlus, insanların Kutsal Yasa'nın emri olan 'göz dikmeyeceksin' sözünü duymuş olmalarından dolayı başkasının malına göz dikmenin ne demek olduğunu öğrendiklerini ve bu yüzden de başkalarının mallarına göz diktiklerini savunmaktadır. Dolayısıyla insanlar Kutsal Yasa'nın sözleri yüzünden günahın ne olduğunu öğrenmişler ve günah işlemişlerdir. Günahın ne olduğunu insanların öğrenmemiş olmaları durumunda onların suç işlemeyeceklerini savunan Pavlus'a göre insanlar İsa Mesih'in aracılığı ile Kutsal Yasa'dan muaf hale gelmişlerdir (Romalılar'a Mektup 7:1-25).

Pavlus'un yaklaşım tarzı, günah olgusunu bilgi-eylem ilişkisi temelinde ele aldığını göstermektedir. Kötülüğü yasaklayan Kutsal Yasa'nın sözleri sebebiyle insanların kötülüğü öğrenmesini insan türünün zihinsel açıdan kirlenmesi ile ilişkilendiren Pavlus, insanı doğuştan kötülüğe meyilli bir varlık olarak görmemektedir. Pavlus'a göre insan kötü davranışların ne olduğunu zamanla öğrenmekte ve öğrendikçe de bu davranışları gerçekleştirmektedir. Dolayısıyla *aslı günah* sebebiyle bebekler de dâhil bütün insanların suçlu olduğu inancıyla bu yaklaşım tarzı ilişkilendirildiğinde ortaya çıkan sonuç, bir insanın aynı zamanda hem suçlu hem de iyi olabileceği yönündedir.

Pavlus'a göre Kutsal Yasa'da öğretildiği için insanlar kötü davranışların ne olduğuna dair bilgi sahibi olmuş ve bu yüzden de manevi olarak kirlenmişlerdir. "*Eğer insanlar kötülüğün ne olduğunu bilmiyor olsaydı kötülük yapamazlardı.*" diyen Pavlus, İsa Mesih'in insanlığı kurtarmak için kurban olduğuna inanan ve *vafsi* olarak bunu ikrar eden insanların artık kötülüğü biliyor olmalarına rağmen manevi açıdan arınmış olmalarından dolayı suç işlemeyecek hale geldiklerini ve dolayısıyla da onların Kutsal Yasa'dan muaf tutulmaları gerektiğini savunmaktadır.

İsa Mesih'in *aslı günah* lekesinden insanları arındırmak için bu suça kefarete olmak üzere çarımha gerildiğine inanan bir Hristiyan manevi arınmasını tamamlamış kabul edilmektedir. Peki, bu arınmayı gerçekleştirdiği halde yine de günah işerse bu kişinin durumu ne olacaktır? Yeni

Ahit'e göre bir kişi Hristiyan inancını benimsediği takdirde günah işlemekten sakınmalıdır ancak ola ki bir suçu/günahı olur ise Tanrı huzurunda o kişinin savunucusu İsa Mesih olacaktır (Yuhanna'nın Birinci Mektubu 2:1). Hristiyanlık, günahkâr kişinin Tanrı huzurunda İsa Mesih tarafından savunulacağına dair Yeni Ahit'te ortaya konulan bu teoriyi bir ritüel aracılığı ile pratiğe dönüştürmüştür. *Aslı günah* doktrini, Hristiyanlığın bütün inanç esaslarını belirleme gücüne sahip bir motif olduğu için Hristiyanlık, *günah çıkartma* ritüelini de bu temele dayandırarak açıklamıştır.

Yeni Ahit'e göre tüm insanlığı günahattan arındırmak için İsa Mesih'in kurban olduğuna inanmak kişiyi hem *aslı günah* kirinden arındırmaktadır (Romalılar'a Mektup 3:21-26; 5:12-19; Pavlus'tan Titus'a Mektup 2:14) hem de kişinin ileride işleyeceği suçlardan dolayı bağışlanabilmesini mümkün kılmaktadır (Yuhanna'nın Birinci Mektubu 2:1). Ayrıca Pavlus'un ifadelerine göre bu inanca sahip olan Hristiyanların Tanrı'nın Musa Peygamber aracılığıyla bildirdiği ve Yahudiler için geçerli olan kurallar anlamına gelen Kutsal Yasa'ya tabi olmaktan muaf olmaları anlamına da gelmektedir (Romalılar'a Mektup 7:1-25; 8:1-4).

Hristiyan inancına göre günah sayılan bir eylemde bulunmak, Tanrı'ya karşı gelmek anlamına gelmekle birlikte yapılan davranış sebebiyle aynı zamanda tüm toplum da zarar görmüş olmaktadır. Dolayısıyla günahkâr olan kişinin Tanrı'dan bağışlanma dilemesi ritüeline, zarar gören toplumu temsil eden Kilisenin de *günah çıkarma* ritüelinde olduğu üzere iştirak etmesinin normal bir süreç olarak görülmesi gerektiği ifade edilmektedir (Michel, 2012, ss. 92).

Kilise, hem bizzat Tanrı adına suçluyu bağışlamaktadır hem de bireylerin birbirlerini bağışlamaları için onlara öncülük etmektedir. Pasakalya öncesinde gerçekleştirilen ritüellerden biri olan Bağışlama Pazarı (Forgiveness Sunday) uygulamasında, işlenen günahların Tanrı tarafından bağışlanması için dua edilmesi istenmekle birlikte suçun toplum tarafından da bağışlanabilmesi için kilise üyelerinin birbirlerinden af dilemesinin gerekliliği vurgulanmaktadır. Ritüele Âdem ve eşinin Aden'den (*cennet*) çıkarılışına dair Eski Ahit anlatımlarının okunması ile başlanmakta ve ardından da suçlu olsun veya olmasın toplumu oluşturan fertlerin tamamının birbirinden bağışlanma dilemesiyle ritüel tamamlanmaktadır (Gulevich, 2002, ss. 216-218). Bu uygulama ile Âdem ve İsa Mesih arasındaki suç-kefaretilişkinesine yönelik yapılan gönderme ile birlikte Hristiyan inancında var olan suçun hem Tanrı hem de toplum tarafından bağışlanması gerekliliğine yönelik bir vurgulama yapılmaktadır.

Hristiyan inancına göre *vafitiz* uygulaması ile *aslı günah* lekesinden

arınan bir Hristiyan, yaşamı boyunca gündelik hayatında ne günah işlerse işlesin tekrar *aslî günah* bataklığına düşmeyecektir. Ancak bu kişinin yaşamı boyunca işlemiş olduğu diğer günahların kirlerinden de arınması gerekmektedir. Bu sebeple Hristiyanlık, İsa Mesih'in öğrencilerine verdiği günahları bağışlama yetkisinin kiliseye taşındığını savunmakta ve bu yetkiyi papazlar vasıtasıyla *günah itirafı* ritüeli olarak uygulamaktadır (Gören, 2009, ss. 79). Kiliseye giderek kişinin yapmış olduğu kötülükleri papaza itiraf etmesi şeklinde gerçekleştirilen bu uygulama ile kişinin *vaftiz* olurken kazandığı inayeti tazelediği belirtilmektedir. Ayrıca Kutsal Ruh'a karşı işlenmiş bir günah (Matta 12:31-32) olmamak şartıyla işlenen suç ne kadar büyük olursa olsun bunun papaz aracılığıyla bağışlanmasının mümkün olduğu ifade edilmektedir (Akalın, 2014, s. 42).

S o n u ç

Hristiyan teolojisinin merkezinde Tanrı ve onun sıfatları veya Tanrı'ya içtenlikle bağlılık veya itaat gibi olgulardan ziyade insan türünün işlediği *aslî günah* hadisesi ve İsa Mesih'in bu suça kefarete olmak için çarpmıya gerilmesi olayı yer almıştır. Olguların önüne geçen olaylar silsilesi Hristiyanlığın inanç esaslarını ve ibadet şekillerini belirlemiştir.

Neyin daha önemli olduğunun belirlenmesi noktasında etkili olan ve insanların duygularına hitap ediyor oluşu sebebiyle diğer olgulardan daha baskın olan bazı durumlar vardır. Algısal açıdan *aslî günah* öğretisinde, İsa Mesih'in Âdem ve Havva tarafından işlenen suça kefarete olmak üzere kurban edilişi olayında da 'kurban' karakterinin kendisine kurban sunulan karakter kadar önem kazandığı izlenimi oluşmaktadır.

Hristiyanlık, insanın suçlu olarak doğduğunu kabul ettiği için insanın bu manevi kirden arınması konusunu ön plana çıkarmıştır. Bu sebeple de Hristiyanlıkta Yahudilikten farklı olarak maddi arınma ritüelleri önemini yitirmiştir. Hristiyanlıkta Yahudilikte olduğu gibi kılık kıyafet temizliği, yiyeceklerin temizliği veya yabancılardan alınan eşyaların temizliği gibi konulara fazla önem verilmemiştir.

İsa Mesih'in kadim insanın işlemiş olduğu suça kefarete olmak üzere kendisini kurban ettiğine inanan ve inancını vaftiz olmak suretiyle ikrar eden herkesin 'mutlak kurtulmuş' olma mertebesine ulaştığını savunan Hristiyanlık, insana oldukça geniş bir özgürlük kapısı aralamıştır. Aynı zamanda Hristiyanlık, Kutsal Ruh'a karşı suç işlememiş olmak kaydıyla işlenen her suçun bağışlanacağını (Matta 12:31-32), böylece hem geçmiş günahların hem de gelecekte işlenecek bütün günahların af olacağını (Yuhanna'nın Birinci Mektubu 2:1) savunmakla ve kilisenin

otoritesini kabul eden her suçluya *günah çıkarma* uygulaması ile bağışlandığı müjdesini vermekle, suçun var olduğu ancak suçlu için bir cezalandırmanın olmadığı bir sistem algısı sunmaktadır.

Sadece kefaret öğretisine inanmakla ve *vaftiz* olmakla erişilebilecek mutlak bir kurtuluş algısı sunulması halinde bireyin dinsel pratiklere katılmama konusunda veya davranışlarının dinsel kurallara uymaması noktasında kendisinde herhangi bir problem görmemesi sonucunun ortaya çıkması ihtimali bulunmaktadır. Böyle bir durumda hangi davranışta bulunursa bulunsun kişi inancı sayesinde en nihayetinde bağışlanacağına inanmakta ve bu kişi için tek yaptırım aracı sadece inancındaki samimiyet olmaktadır. Böyle bir algıya sahip olan bireyin elde ettiği başarıların Tanrı tarafından onaylanıyor olduğuna inanıyor olması, her ne yaparsa yapsın kendisini haklı görmesine neden olacaktır.

Sonuç olarak, kişinin bir suç veya günah işlediğinde asla affedilmeyeceğine inanması kadar sorunsal bir konu da ne yaparsa yapsın affedileceğine inanıyor olmasıdır. Zira böylesi bir algının doğuracağı en vahim sonuç kişinin işlediği suçtan dolayı vicdanında bir rahatsızlık duymaması olacaktır.

Kaynaklar

Akalın, K. H. (2014). Hristiyanlığa aktarılmış ritüeller olarak İsis kültündeki vaftiz ve günah çıkartma ayinleri. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42, 41-76.

Akkaya, Ü. H. (2020). *Büyük din ve toplum*. Kayseri: Kimlik Yayınları.

Aksan, Y. (2013). 1450-1750 yılları arasında Avrupa'da cadılık 1450-1750. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28(2), 355-368.

Alıcı, M. (2005). Kutsal'a giden yol: Dinler tarihinde bir metodolojik yaklaşım veya bir bilim olarak din fenomenolojisi. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V(3), Art. 3.

Allen, D. (2005). Phenomenology of religion. [içinde] *Encyclopedia of Religion* (C. 10, ss. 7087-7101). Ed. L. Jones. Michigan: Thomson Gale.

Aydın, M. (1991). *Hristiyan genel konsilleri ve II. Vatikan Konsili*. Selçuk Üniversitesi.

Berg, M. V. (2021, Haziran 1). *Shame, guilt, and the practice of repentance: An intersection of modern psychology with the wisdom of Calvin*. <https://christianscholars.com/shame-guilt-and-the-practice-of-repentance-an-intersection-of-modern-psychology-with-the-wisdom-of-calvin/>.

Chamblin, J. K. (2006). Pavlus psikolojisi. (çev. A. Albayrak). [içinde] *Pavlus'u Düşünmek Pavlus'un Teolojik Dünyası* (ss. 179-208). Ed. C. Batuk. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Çelik, C. & Şahin, İ. (2009). Kadın dindarlığı: Bir paradoksun söyledikleri. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 1(3), 141-166.

Çoban, B. Z. (2018). İkinci Vatikan Konsili ve Katolik Yahudi ilişkileri. *İkinci Vatikan Konsili ve Katolik Yahudi İlişkileri*, 2, 60-81.

Dalby, A. (2006). *Dictionary of languages* (2. bs). London: A & C Black.

Demirci, K. & Kurt, T. (2016). Theosebesler ve erken Hristiyanlık. *İslami İlimler Dergisi*, 11(2), 47-68.

Doğan, B. (2008). *Hristiyanlıkta asli günab doktrini (Pavlus – Pelagius örneği)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Durak, N. (2013). Sinoplu bir gnostik: Marcion. *Dergiabant*, 1(2), 1-18.

Easton, M. G. (1897). *Easton's Bible dictionary*. Christian classics etheareal library. <http://www.ccel.org/ccel/easton/ebd2.html>

Eliade, M. (1992). *İmgeler ve Simgeler*. (çev. M. A. Kılıçbay). Ankara: Gece Kitapları.

Eliade, M. (2015). *Doğuş ve yeniden doğuş insan kültüründe erginlenmenin dini anlamları*. (çev. F. Aydın). İstanbul: Kabalcı.

Eroğlu, A. H. (2015). Hıristiyanlık. [içinde] *Dinler Tarihi El Kitabı* (ss. 134-191). Ed. B. Adam. Ankara: Grafiker Yayınları.

Falk, D. (2004, Spring). *Baptism and membership: An alternative perspective*. <https://directionjournal.org/33/1/baptism-and-membership-alternative.html>.

Fanning, W. H. (1913). Baptism. [içinde] *The Catholic Encyclopedia* (2. bs, C. 2, ss. 258-274). Ed. C. G. Herbermann (Ed.). The Encyclopedia Press.

Forster, R., & Marston, P. (2017). *Tanrı'nın egemenliği ve insan seçimi* (çev. B. İşçi). <https://hristiyankitaplar.com>

Gören, E. (2009). *İnsanın arınma ihtiyacına dini ahlâkın katkısı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gross, R. M. (2005). Birth. [içinde] *Encyclopedia of Religion* (2. bs, C. 2, ss. 949-954). Ed. L. Jones. Michigan: Thomson Gale.

Gulevich, T. (2002). *Encyclopedia of Easter carnival and lent*. Michigan: Omnigraphics, Inc.

Güre, M. (2015). *Dinlerde geçiş dönemleriyle ilgili inanç ve uygulamalar* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Haleva, Y., Benveniste, M., Adoni, Y., & Haleva, N. (2012). *Türkçe çeviri ve açıklamalarıyla Tora ve Aftara 5. Kitap: Devarim* (çev. M. Farsi; 2. bs, C. 5). İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş.

Harent, S. (1913). [içinde] *The Catholic Encyclopedia* (2. bs, C. 11, ss. 312-315). Ed. C. G. Herbermann. The Encyclopedia Press.

Hökelekli, H., & Çayır, C. (2006). Gençlerin din değiştirip Hristiyan olmasında etkili olan psiko-sosyal etkenler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(1), 23-46.

Isaak, J. (2004, Spring). *Baptism Among the Early Christians*. <https://directionjournal.org/33/1/baptism-among-early-Christians.html>.

İpek, Y. (2021). *Yeni bir dini hareket olarak Satanizm ve Türkiye’de satanistler*. Kayseri: Kimlik Yayınları.

Katar, M. (2000). Hristiyanlık’ta Kilise takviminin (Kilise içerisindeki anma ve kutlama devrelerinin) oluşması. *Dini Araştırmalar*, 3(8), Art. 8.

Kızılabdullah, Ş. (2019). Pre and post-death rituals in Christianity: A phenomenological analysis. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları dergisi*, 3(1), 117-135.

Kızılgeçit, M. (2018). *Yeni dini hareketlerin psikolojisi*. Marmara Akademi Yayınları.

Koç, M. (2008). *Yetişkinlik döneminde dindarlık ile benlik kavramı değişkenleri arasındaki ilişki*. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Maas, A. J. (1913). Jesus Christ. [içinde] *The Catholic Encyclopedia* (C. 8, ss. 374-385). Ed. C. G. Herbermann. The Encyclopedia Press.

Meslin, M. (2005). Baptism. [içinde] *Encyclopedia of Religion* (2. bs, C. 2, ss. 779-783). Ed. L. Jones. Michigan: Thomson Gale.

Michel, T. (2012). *Hristiyan Tanrı bilimine giriş*. İstanbul: Sak Ofset.

Milne, B. (1995). *Tanrı öğretisi Hristiyan inancının el kitabı* (çev. L. Kınran). İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.

Niyaz, H. (2019). *İstanbul Yahudileri: Tarihçe, inanç, ibadet ve uygulamalar* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özcan, Ş. (2013). *Dinlerin insana verdiği değer (Yabudilik, Hristiyanlık ve İslam örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Richardson, C. C. (2006). *Early Christian fathers*. Kentucky: Westminster John Knox Press.

Ries, J. (2000). Dinler tarihi, fenomenoloji ve hermenötik Mircea Eliade’ın yapıtına bir bakış. (çev. H. Köser). [içinde] *Din ve Fenomenoloji* (ss. 7-20).Ed. C. Tacou. İstanbul: İz Yayıncılık.

Scobie, C. H. H. (2006). Hristiyanlık kilisesinin evrensel misyonunun kökeni İsa mı, Pavlus mu? (çev. S. Turan). [içinde] *Pavlus’u Düşünmek Pavlus’un Teolojik Dünyası* (ss. 95-112). Ed. C. Batuk. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Şeker, C. (2016). Hıristiyanlıkta Yahudiliğe tepki olarak gelişen kutsallık anlayışı. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 42-65.

Şirin, T. (2006). *Metafizik varlıklardan cinlere inancın psiko-sosyal boyutları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tarakçı, M. (2006). St. Thomas Aquinas'a göre aslı günah. *Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(1), 307-318.

Taşpınar, İ. (2016). II. Vatikan konsili ve Katolik ilahiyatına etkisi. *İslami İlimler Dergisi*, 11(2), 143-158.

Temiztürk, H. (2020). Hıristiyanlıkta bebek vaftizinin meşruiyeti üzerine tartışmalar. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 24(1), 27-46.

The Hope of Salvation For Infants Who Die Without Being Baptised. (2007, Nisan 19). https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_con_cfaith_doc_20070419_un-baptised-infants_en.html.

Ünal, M. (1999). *Din fenomenolojisi tarihçe yöntem ve uygulama*. Kayseri: Geçit.

Yazıcı, S. U. (2018). Geç antik çağ ve erken Hıristiyanlık dünyasında dinsel su inanışları. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 8(16), 21-31.

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 6 • Aralık 2022 • 125-163
Issue: 6 • December 2022 • 125-163

Dindarlık ile Sanatsal Tutum Arasındaki İlişki Üzerine Nicel Bir Araştırma

A Quantitative Study on the Relationship Between
Religiosity and Artistic Attitude

Mustafa Memiş

Dr.

Diyanet İşleri Başkanlığı
Manavgat İlçe Müftülüğü

E-posta: mustafamemis_69@hotmail.com

Orcid: 0000-0003-1811-5677

Antalya / Türkiye

Dr.

Presidency of Religious Affairs
Mufti Office of Manavgat

E-mail: mustafamemis_69@hotmail.com

Orcid: 0000-0003-1811-5677

Antalya / Turkey

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received 13 Mart 2022 • 13 March 2022
Kabul Tarihi • Accepted 14 Mayıs 2022 • 14 May 2022

Ö z e t

Bu makalenin amacı, yükseköğrenim görmüş bireylerin, dindarlık düzeylerinin sanatsal tutumları üzerindeki etkilerini saptamaktır. Araştırmanın örneklemini, Antalya ili ve ilçelerinde yaşayan yükseköğrenim mezunu, farklı unvan ve statülerde görev yapan bireyler ile yükseköğrenim kurumundan mezun olup henüz istihdam edilmemiş bireyler ve yükseköğrenim mezunu emekli bireyler (n=562) oluşturmaktadır. Bu ampirik çalışmada, ölçme aracı olarak ise söz konusu bireylerin dindarlık düzeylerini ölçmek amacıyla Münchner Motivasyonel Dindarlık Ölçeği, sanatsal tutumlarını ölçmek amacıyla da Sanata Karşı Tutum Ölçeği kullanılmıştır. Adı geçen ölçeklerden elde edilen ampirik veriler ile araştırmacı tarafından oluşturulan Kişisel Bilgi Formundan elde edilen sosyo-demografik verilerin analiz edildiği bu çalışmada, yükseköğrenim mezunu bireylere çevrimiçi platform üzerinden anket formu doldurtulmuştur. Elde edilen ham veriler ise SPSS 22 istatistik programıyla analiz edilmiştir. Araştırmada, katılımcıların cinsiyet değişkenine göre ölçek puanlarının analizinde bağımsız t testi tekniği kullanılmıştır. Yaş grubu, medenî durum, eğitim durumu, mezun olunan eğitim alanı, meslek, gelir durumu ve algılanan dindarlık değişkenlerine göre ölçek puanlarının analizinde ise tek-yönlü ANOVA tekniği kullanılmıştır. Söz konusu analizlere ek olarak, ölçeklerden elde edilen ortalama puanların belirlenmesinde, tanımlayıcı istatistiklerden aritmetik ortalama ve standart sapma değerlerine de bakılmıştır. Örneklemin demografik bilgilerine ilişkin yüzdeler dağılımlarının belirlenmesinde ise frekans analizi kullanılmıştır. Bu araştırmadan elde edilen sonuçlar; yükseköğrenim mezunlarının dindarlık düzeylerinin yüksek, sanatsal tutum düzeylerinin ise orta düzeyin üzerinde olduğunu göstermiştir. Katılımcıların sanatsal tutumları, yaş değişkenine göre anlamlı düzeyde farklılaşmamıştır. Ancak araştırmaya katılan bireylerin sanatsal tutumlarının; cinsiyet, medenî durum, yükseköğrenim düzeyi, yükseköğrenim alanı, gelir düzeyi, icra edilen meslek ve algılanan dindarlık değişkenlerine göre anlamlı düzeyde farklılaştığı görülmüştür. Araştırmada ayrıca yükseköğrenim görmüş bireylerin dindarlık düzeyleri ile sanatsal tutumları arasında negatif yönlü anlamlı ilişkinin var olduğu; yani bireylerin dindarlık düzeyleri yükseldikçe sanatsal tutum düzeylerinin düştüğü görülmüştür. Ayrıca bu ampirik araştırmada, teoloji lisans eğitimi alarak ilahiyat fakültesinden mezun olanların, din hizmetleri meslek grubunun, kendini dindar ve çok dindar olarak tanımlayan bireylerin en düşük sanatsal tutum düzeyine sahip oldukları görülmüştür.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Dindarlık • Tutum • Sanat • Sanatsal tutum

A b s t r a c t

The aim of this article is to determine the effects of the levels of religiosity of higher educated individuals on their artistic attitudes. The sample of the research consists of higher education graduates working in different titles and status living in Antalya and its districts, individuals who have graduated from a higher education institution but have not yet been employed, and retired individuals with higher education graduates (n=562). In this empirical study, the Münchner Motivational Religiosity Scale was used as a measurement tool to measure the religiosity levels of higher educated individuals, and the Attitude Scale Towards Art was used to measure their artistic attitudes. In this study, in which the empirical data obtained from these scales and the socio-demographic data obtained from the Personal Information Form created by the researcher were analyzed, and individuals with higher education graduates were given a questionnaire form via the online platform. The raw data obtained were analyzed with the SPSS 22 statistical program. In the study, independent sample t-test technique was used in the analysis of the scale scores of the participants according to the gender variable. One-way ANOVA technique was used in the analysis of scale scores according to age group, marital status, education level, field of education, occupation, income status and perceived religiosity. In addition to the aforementioned analyses, arithmetic mean and standard deviation values from descriptive statistics were also used to determine the mean scores obtained from the scales. Frequency analysis was used to determine the percentage distributions regarding the demographic information of the sample. The results obtained from this study showed that the level of religiosity of higher education graduates is high, and the level of artistic attitude is above the medium level. The artistic attitudes of the participants did not differ significantly according to the age variable. However, it was observed that the artistic attitudes of the individuals participating in the study differed significantly according to the variables of gender, marital status, higher education field, higher education field, income level, profession and perceived religiosity. The study also found a significant negative relationship between the levels of religiosity and artistic attitudes of higher-educated individuals. In other words, it was understood that as the level of religiosity of the individuals increased, the level of artistic attitude decreased. In addition, in this empirical study, it was observed that graduates of the faculty of theology with a bachelor's degree in theology, the religious services profession group, individuals who identify themselves as religious and very religious had the lowest artistic attitude level.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Religiosity • Attitude
Art • Artistic attitude

Giriş

Yaklaşık 2500 yıllık bir geçmişe sahip, değişim ve gelişime açık olan ve dolayısıyla böyle bir seyir gösteren (Eker, 2018: 42) sanat, insanların istek ve ihtiyaçlarını, duygu ve düşüncelerini (İrgin, 2018: 11) dile getiren, insanlığın da kendisiyle beraber değişime uğrayıp geliştiği bir olgudur. İnsanın kendini ve duygularını ifade etme aracı olup, belli kalıplar içerisine konamayan (Yolcu, 2015: 26), estetik ve güzel olana meyilli insanoğlunun vazgeçilmez uğraşı durumundaki sanatın; sanat tarihçilerine, tarihçilere, felsefecilere ve sanatla uğraşan kişilere göre farklılık gösteren tanımları mevcuttur.

Sanat, köklü bir geçmişe sahip, insan ile beraber süregelen kaim bir olgudur. Köken olarak Arapça bir terim olan sanat, ‘sana’a’ kökünden türemiş olup, “bir şey yapmak, üretmek, işlemek, düzenlemek, meydana getirmek, yaratmak” gibi anlamlara gelen bir mastardır. Buradaki yaratma, insan eliyle herhangi bir şeyi yapma, meydana getirme yani ‘insan işi’ anlamındadır. Ancak insan işi, insan yaratması da olsa sanat, insanın kendini ifade etme yollarından birisidir (Mülayim, 1994: 12).

Sanat, “bir işi ‘ehil’ gibi yapma çabası ve becerisi” (Balakoğlu, 2019: 39), “bir duygu veya düşüncenin en güzel ve en estetik haliyle görsel ve işitsel bir maddede vücut bulması” şeklinde ifade edilmektedir. Sanatın tarifi; sanat tarihçilerine, tarihçilere, felsefecilere ve sanatla uğraşan kişilere göre farklılık göstermektedir. Örneğin Eker (2018: 42) sanatı; yaklaşık 2500 yıllık bir geçmişe sahip, değişim ve gelişime açık bir olgu olarak görmektedir. İrgin’e (2018: 11) göre sanat; insanların istek ve ihtiyaçlarını, duygu ve düşüncelerini dile getirme ve kendini ifade etme aracıdır. Belli kalıplar içerisine konamayan sanat (Yolcu, 2015: 26), estetik ve güzel olana meyilli olan insanoğlunun vazgeçilmez uğraşısıdır. Ayrıca sanat, “bir duygunun, bir tasarımın, bir güzelliğin ortaya konulmasında kullanılan yöntemlerin tümü”dür (İslimyeli, 1976: 710). Bingöl’e (2011: 95) göre de sanat, “başkalarıyla paylaşılacak estetik nesnelere yaratılmasında yetenek ve düş gücünün kullanılması”dır. Read (1974: 18) ise sanatı kısa ve öz olarak, “hoşa giden biçimler yaratma gayreti” şeklinde tanımlamaktadır.

Tüm bu tanımlara bakarak sanat için, ‘bireylerde var olan duygu, düşünce ve heyecanların belli üsluplar ve biçimlendirmelerle, karşıdaki bireylerde estetik ve hoş duygular uyandırması düşüncesinden hareketle; hayal gücü, yaratıcılık ve ilhamın da etkisiyle kendileri dışındaki bireylere aktarılması çabası olarak anlamak mümkündür. İcrâ eden kişinin kendisi dışındakilerle irtibat kurabilmek için ortaya koyduğu görsel ve işitsel her mahsul, sanat şeklinde de tanımlanabilmektedir (Memiş, 2022: 87).

Sanatın temelini, insana has olan estetik olanı arama duygusu teşkil etmektedir (Balci, 2016: 6). Bu açıdan bakıldığında sanat, ‘güzel olanı yaratma, ortaya çıkarma çabasıdır’ da denilebilmektedir. Oysaki sanat denildiğinde ilk olarak görsel sanatlar akla gelse de kavram daha geniş bir anlam alanına sahiptir ve birey ve toplumun estetik duygularında karşılık bulan tüm alanlara şamildir (Memiş, 2022: 81). Edebiyat, resim, heykel, minyatür, grafik, mimari, tezhip, hat, musiki, tiyatro ve dansın yanı sıra günümüzde sanatsal alana eklenebilecek olan sinema ve fotoğrafçılık gibi uğraşlar da sanat kapsamında yerini almaktadır. Bu bağlamda sanat eseri olarak, insanların estetik zevklerine hitap edecek tarzda ortaya konulan görsel ve işitsel eserlerin tamamını ifade ettiği söylenebilmektedir (Albayrak, 2012: 206).

Sanata dair tüm düşünce, fikir ve yapıtların ortaya çıkışındaki temel nokta, sanatla iştiğal eden bireyin dışında yer alan gerçekliktir. Bu nedenle insan, duyu ve duygularına hitap eden her şeyi sanata konu teşkil edebilmektedir. Sanatçı, dış dünyadan duyu ve duygularına hitap eden unsurları alarak kendi iç dünyasına, fikir ve heyecanlarına göre yorumlayıp sanat eserine dönüştürmektedir.

Evrensel bir niteliğe ve dile sahip olan sanatın, özgünlük ve yeniliği içermesinin yanında, kültürel farklılıklar sebebiyle net tanımını yapmak zorlaşmaktadır. İnsanlık tarihiyle birlikte var olduğu kabul edilen sanat, toplumsal kültüre derinden bağlı, hatta bazı uzmanlara göre “sanat eşittir toplumdur, bu sebeple toplum ve sanat biri diğerinin yansımasıdır,” şeklinde tarif edildiği de görülmektedir (Gonzales, 2017: 5).

Görsel ve işitsel sanatlara yönelik eğitim; bireyin algılama, düşünme, uygulama boyutları ile beyin-el birlikteliği ve bu iki alan arasında bütünleşme sağlanmasında etkili bir eğitim metodu (Aslantaş, 2014: 187) olmasının yanında; bireylerin hayatları boyunca akledebilme, herhangi bir konuda karar alabilme, olay ve olgular arasında bağlantı kurabilme, olaylara eleştirel yaklaşabilme gibi yeteneklerini geliştirerek bunların sürdürülebilir olması açısından da önem arz etmektedir (Aslantaş, 2014: 187). Sanat eğitimi, sadece pratiğe dayalı sanatsal içerikleri hedefleyen bir eğitim değil, sanatsal ve estetik tutumlar da dâhil, kişiliğin tüm boyutlarını ve bireysel tutumlarını kapsayan, kişisel gelişime yönelik eğitimi hedefleyen bir yapıyı oluşturmaktadır.

Sanatsal ya da estetik tutum, “farklı ve yaratıcı düşünebilme, olay ve nesnelere güzel bakabilme, güzel ve estetik olanı aramaya yönelik duygu’ olarak da tarif edilebilmektedir, Sanatsal ya da estetik tutum, herhangi bir sanatsal obje, nesne, eser veya sanatçıyı, etik ya da dinî öğreti

ve değerlerle çelişip çelişmediğine bakmadan (Stolniz, 1986: 81), yalnızca taşıdığı sanatsal değer ve sunulan ahenk ve güzellik bakımından değerlendirmeyi gerektirmektedir. Estetik tutum, alınan sanat eğitimi veya mensup olunan sosyal sınıf ya da içerisinde yaşanılan sosyal ve kültürel çevreden etkilenerek şekillenmektedir (Memiş, 2022: 90).

Bireylere kazandırılacak olan estetik ve sanatsal tutumla sanat arasında pozitif yönlü bir döngünün varlığından da rahatlıkla söz edilebilmektedir. Bireylerin estetik tutumları sanat, sanat eğitimi ve sanatsal çevreden beslenirken, sanat ve sanata yönelik unsurlar da bireylerin sanata yönelik sahip oldukları pozitif tutumlardan beslenmekte ve gelişmektedir. Bu nedenle; eğitim, çevre ve deneyimlerin etkisiyle öğrenilip değiştirilebilen tutuma ait özellikler, sanata yönelik tutumlar için de geçerlidir (Memiş, 2022: 93).

Bireylerin sahip olmaları arzu edilen sanatsal ve estetik tutumların ona kazandırılması; sanat eğitimi, estetik duygu ve tutumları destekleyen sosyal bir çevrede daha olası ve kolaydır. Sanat ve sanat eğitimine dair görüşlerin bir kısmında, bireylerin sanat aracılığı ile eğitilmesi gerektiği; diğer kısmında, bireylerin sanat için eğitilmesinin gerektiği savunulurken; diğer bir uçta ise sanatın öğretilmeyeceği iddia edilerek temel sanat eğitimi reddedilmektedir (San, 2003: 28). Yani sanatın eğitim vasıtalarından biri olduğunu savunanların varlığı gibi sanata yakınlığı olanların sanat için eğitilebileceklerini savunanlar yanında, sanatın öğrenilmekten ziyade, fitri bir yetenek olabileceği görüşünü iddia edenler de mevcuttur. Bu anlamda sanat, doğuştan gelen bir yetenek olarak anlaşılmaktadır.

Bazı çalışmalarda sanatsal yeteneğin; zekâ, vicdan, içe dönüklük ve sanata olan ilgi ile yakından ilişkili olmasına ek olarak, son yıllarda ortaya atılan bazı teorilerde, yaratıcı sanat icraa etmek konusunda cinsiyet faktörünün de önemli bir etken (McManus ve Furnham, 2006: 557) olduğu iddia edilmiştir. Ayrıca yapılan saha çalışmalarında yine sanatsal tutum ve yetenek üzerinde, yaş ve sosyal sınıf gibi demografik değişkenlerin de güçlü etkilere sahip oldukları gözlemlenmiştir (Bourdieu, Darbel ve Schhapper, 1990: VIII-180).

Genel anlamda tutumlar üzerinde etkileyen öğelerden biri olan din ve dinin bireysel, aynı zamanda sübjektif boyutunu ifade eden dindarlık, sanat ve sanatsal tutumlar üzerinde de etkiye sahiptir. Genel anlamda inanç unsurlarından etkilenen sanat ve sanatsal yapıtlar, ortaya kondukları toplumun inanç değerlerinden izler taşımaktadır. İbadethanelerden, kabristanlara hatta kutsal kitaplardaki ayetlerin; ahenk, uyumuna ek olarak içerisinde barındırdığı edebî sanatlara kadar din, sanatla iç içedir;

estetik bir yapı arz etmektedir. Zira sanat; tabiatın ve kâinatın her noktasına yansıyan Allah'ın cemal sıfatının, sanatçı tarafından aranması, ortaya konma çabası olarak da tarif edilebilmektedir (Arvası, 1982:101).

Din ile sanatı birbirine zıt iki unsur gibi algılama ya da gösterme, bizatihi dinin kendisinden kaynaklanmamakta; bireysel din algısından, farklı dindarlık anlayışlarından ileri gelmektedir. Bu bağlamda; güzel olanın, estetik ve güzel olarak takdimi niteliğindeki gerçek sanat ve güzellik unsurlarını ilahi dinden bağımsız düşünmek ne kadar doğru değilse, dini de sanatsız düşünmek o derece yanlış olacaktır (Coşkun, 2000: 27-28). Hatta “sanatsız din, dinsiz sanat olmaz” şeklinde iddia etmek mümkündür. Sanat; dinî içeriğin objektifliğinden, somutluğundan ve temsilinden başka bir şey değildir. Bir bakıma sanat, dine götürücü bir köprü gibidir de denebilmektedir (Kök, 1997: 448). Zira din, her konuda güzel ve estetik olanı tercih edip emretmektedir.

Ancak özellikle İslam dünyasında bu anlayışın geri planda kaldığı gözlenmektedir. Sanat denildiğinde, yalnızca mücessem yapıtlar ya da dinin tasvip edemeyeceği uç nokta sanatsal yapıtlar algılanmış ve bu karşı duruş, sanatın tamamına genellenmiştir. Özellikle resim ve heykel gibi sanat dalları, Allah'ın yaratma sıfatına ters olarak algılanmış, hatta Tanrı'ya yaklaşma, benzeme çabası olarak görülmüş (Bayraktar, 2009: 112-113; Aydeniz, 2009: 36) ve dışlanmış. Ülkemizde bu durum değişim göstermeye başlamış olsa da halen İslam dünyasında bu anlamda sanata yönelik genel bir karşı duruş tavrının devam ettiği söylenebilmektedir. Aynı yaklaşım, edebî ve işitsel sanat dalları için de geçerlidir. Şehvi duygular içerdiği düşüncesiyle işitsel sanat eserleri, inanç ve itikat yönünden tehlike arz ettiği düşüncesiyle de yazılı sanat eserlerine yönelik ciddi karşı duruşlar gözlemlenebilmektedir.

Benzer tutumlar, sinema, tiyatro, dans vb. alanlar için de söz konusudur. Ancak değişen konjonktüre uyum sağlamanın bir gereklilik haline gelmesi nedeniyle inananlar, ister istemez bu sanatsal değerlerle içli dışlı olmak zorunda kalmakta; onlara özenmekte; hatta görsel sanat eserlerini müşahade etmekten, işitsel sanatsal yapıtları dinlemekten haz duyar hale gelmekte; istem dışı da olsa bir değişime uğradıkları gerçeği ile yüzleşmektedirler. Bu durumda ortaya çıkmasından endişe edilen zararları minimize etmek ve dindar bireyleri sanata uyarlanmış gibi gözükten içeriklerle bir araya getirmek maksadıyla zararsız ve inanç yönünden daha tehlikesiz olarak kabul edilen, dinden ilham alan değişik uygulamalar devreye sokulmakta ve ilgi çekilmeye çalışılmaktadır.

İlahî tarzında müzik, şiir, hat, tezhip, ebru sanatı, minyatür, çini işleme vb. uygulamalar teşvik edilmek suretiyle aslında sakıncalı kabul

edilen diğer sanat türleri dışlanmakta, üzeri adeta örtülmekte ve inanan bireyler, sakıncalı olmayan farklı sanatsal dallara yönlendirilmeye çalışılmaktadır. Dinî değerlerle örtüşmeyen görsel ve işitsel tarzdaki sanatsal yapıtlar, elbette ki inanan bireyler kadar genel itibarıyla toplum için de uygun görülmemekte ve sanatsal kabul edilmemektedir. Ancak sadece dinsel birer statü kazandırıldığı düşünülen ve dindar bireyler için oluşturulmuş sanatsal hale getirilen unsurlar dışında kalan alanların dışlanması, yerilmesi, haram sayılması ve yasaklanması; dindar bireylerin sanata, estetiğe ve güzel olana karşı bir tutum geliştirmelerine; kendinden olmayan, kendi düşünce dünyasındaki sanatsal çerçeveye sığmayan yapıtlara, dolayısıyla evrensel sanat değeri taşıyan eserlere karşı duran bir tutum takınmalarına neden olabilmektedir. Bu tür sığ yaklaşımlar sebebiyle, estetik ve sanatın evrensel olduğu gerçeği göz ardı edilebilmektedir.

Yapılan bu çalışmada, bireylerin sahip oldukları motivasyonel dindarlık düzeylerinin, aldıkları ilahiyat eğitiminin, icra etmekte oldukları dini içerikli görevlerin ve bireysel dindarlık algı düzeylerinin, sanatsal tutumları üzerinde nasıl ve ne düzeyde bir etkiye sahip olduğu araştırılmıştır. Son dönemde yeni kuşakla beraber her ne kadar değişime uğrasa da toplumda özellikle dindar kesimle sanat arasında sorun varmış izlenimi hâkimdir. Yapılan bu araştırma, sanatla dindarlık arasında var olduğu düşünülen karşı duruşun ve problemlili tutumun ortaya konması açısından önem arz etmekte olup yeterli çalışmanın bulunmadığı sanatla dindarlık arasındaki ilişkiyi konu alan öncü çalışmalardan birisidir ve alandaki önemli bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

a. Yöntem

Bu çalışmada; yüksek öğrenim mezunu bireylerin sahip olduğu dindarlık düzeylerinin, onların sanatsal tutumlarına etkisi olup olmadığı, eğer varsa bu etki yönünün nasıl olduğu gibi sorulardan hareket edilmiştir. Böylece dindarlık ile sanatsal tutum arasındaki ilişki incelenmiştir. Sanat ve dindarlık farklı araştırma alanlarını oluşturmaktadır. Bu durum, bireylerin dindarlık ve sanatsal tutumlarını içermesi açısından psikolojinin alanına girerek (Memiş, 2022: 50), din psikolojisinin çalışma alanlarına da dahil olmaktadır. Bu araştırma, bilimsel araştırma tekniklerinden nicel yöntemle gerçekleştirilmiştir.

Araştırmada, yükseköğrenim (önlisans, lisans ve lisansüstü) görmüş bireylerin sahip oldukları dindarlık düzeyleri ile sanatsal tutumları arasındaki ilişki ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırmada, “betimsel ve ilişkiisel tarama modeli” kullanılmıştır. Betimsel tarama modellerinde, gereken veriler, çalışmada hedef kitle olarak belirlenen çalışma evreni içerisindeki bireylerden değişik araçlar kullanılarak toplanmış, problemlile

alakalı hâlihazırdaki durum, var olduğu şekliyle, herhangi bir müdahale olmaksızın betimlenmeye çalışılmıştır. Başka bir deyişle araştırmaya konu edinilmiş olan olay, bireyler ya da nesnelere, kendi şartları içerisinde ve olduğu gibi tanımlanmıştır (Karasar, 2022: 109). İlişkisel tarama modelleri, iki veya daha fazla değişken arasındaki ilişkinin derece ve yönünün belirlenmesini amaçlayan tarama modelleri olarak tanımlanmaktadır (Karasar, 2022: 114-117).

a.a. Problem

Gerek birey gerekse toplum için vazgeçilmez olan din, insanlık tarihiyle birlikte var olan ve varlığını devam ettiren (Certel, 2000: 35), fitrî (Certel, 1998: 149), âlemşümul (evrensel) (Draz, 1978: 91) bir olgudur. Dindarlık ise dinin, bireysel yaşantıya akseden sübjektif boyutudur. Bireysel yaşantı için son derece önemli olan din, kendisine inanan bireylerin yani dindarların sahip oldukları tutumlarına doğrudan etki etmektedir. Bireylerin sanata yönelik tutumları da dinden ve dindarlıktan etkilendiği düşünülen davranışlar arasındadır.

Toplum için önem arz eden konulardan birisi de sanattır. Dolayısıyla dindar bir toplumda, bireylerin sanatsal tutum düzeyinin, sahip oldukları dindarlık düzeylerinden etkilenip etkilenmediği düşüncesi, araştırmanın hareket noktasını teşkil etmektedir. Araştırmanın temel problemi, dindarlıkla sanatsal tutum arasındaki ilişkidir. Bu çerçevede, aşağıdaki araştırma sorularına cevap aranmış ve bu sorular kapsamında üretilen hipotezler test edilmiştir.

- 1) Örneklem grubunun motivasyonel dindarlık düzeyleri nedir?
- 2) Örneklem grubunun sanatsal tutum düzeyleri nedir?
- 3) Örneklem grubunun demografik değişkenlere göre sanatsal tutum düzeyleri anlamlı bir şekilde farklılaşmakta mıdır?
- 4) Örneklem grubunun dindarlık düzeyleri ile sanatsal tutum düzeyleri arasında ilişki var mıdır? Eğer varsa bu ilişkinin yönü nedir?

a.b. Hipotezler

Araştırmanın ana probleminden hareketle test edilecek temel hipotez aşağıdaki şekilde belirlenmiştir:

“Dindarlık ile sanata yönelik tutum arasında negatif yönde anlamlı ilişki vardır. Bireyler dindarlaştıkça sanata yönelik olumsuz tutum düzeyleri yükselir.”

Araştırmanın alt hipotezleri ise şu şekildedir:

- (i) Katılımcıların sanata yönelik tutum düzeyleri yaş, cinsiyet, medenî durum, yükseköğrenim görülen bilim alanı, icrâ edilen meslek, gelir

düzeyi, algılanan dindarlık değişkenlerine göre anlamlılık düzeyinde farklılaşmaktadır.

(ii) Katılımcıların sanata yönelik tutum düzeyleri, yükseköğrenim düzeyi değişkenine göre anlamlılık düzeyinde farklılaşmamaktadır.

a.c. Örneklemin Sosyo-Demografik Özellikleri

Araştırmamızın evrenini; 31 Aralık 2019 tarihli TÜİK istatistikî verileri doğrultusunda tespit edilen, Antalya merkez ve ilçelerinde ikamet etmekte olan ve bir yükseköğretim kurumundan mezun olmuş bireyler oluşturmaktadır. Aşağıdaki tabloda, araştırmanın evrenini oluşturan kadın-erkek, ön lisans, lisans ve yüksek lisans mezunu toplam birey sayıları verilmiştir (bkz. Tablo-1).

Tablo-1:

Cinsiyet	Araştırma evrenini oluşturan yükseköğrenim mezunu sayısı			Toplam
	Önlisans ve Lisans Mezunu	Lisansüstü Mezun Master Mezunu	Doktora Mezunu	
Kadın	164.679	13.595	2.182	180.456
Erkek	176.612	15.929	3.144	195.685
Toplam	341.291	34.850		376.141

Tablo-1’de de görüldüğü üzere araştırmanın evrenini; Antalya il-merkezinde ve ilçelerinde ikamet etmekte olan, 341.291 ön lisans ve lisans mezunu, 34.850 lisansüstü mezunu olmak üzere, toplamda 376.141 yükseköğrenim mezunu kadın ve erkek bireyler oluşturmaktadır (TÜİK, 2019).

Araştırmanın örnekleminde; çeşitli kurumlarda çalışmakta olanlar yanında, emekli olmuş ve mezuniyet sonrası henüz istihdam edilememiş toplam 562 kadın ve erkek katılımcı da bulunmaktadır. Araştırmada kullanılan örnekleminin büyüklüğü, Sencer tarafından hazırlanmış olan “farklı büyüklüğe sahip evrenler için %95 güven düzeyi ve %5 göz yumulabilir yanılğı payına göre örneklem büyüklüğü” şeklindeki tablosuna göre belirlenmiştir (Sencer, 1989: 609). Buna göre evren büyüklüğü 1000 olan bir araştırmada %95 güven düzeyi dikkate alındığında, yapılacak olan araştırmalarda örneklem sayısı 384 olarak belirtilmiştir.

Örneklem grubunu oluşturan 562 katılımcıya ait sosyo-demografik özellikleri belirlemek maksadıyla katılımcılara uygulanmış olan Kişisel Bilgi Formunda yer alan sorulara, katılımcıların vermiş oldukları cevaplar doğrultusunda belirlenen ve katılımcılara ait demografik yapıyı

gösteren tablolar aşağıda verilmiştir (bkz. Tablo-2).

Tablo-2:
Katılımcıların demografik değişkenlere göre dağılımları

Değişken	Alt değişken	f	%
Cinsiyet	Kadın	251	44,7
	Erkek	311	55,3
Yaş	20-39 yaş	253	45,0
	40-59 yaş	261	46,5
	60 + yaş	48	8,5
Meseni durum	Bekâr	145	25,8
	Evli	379	67,4
	Boşanmış	19	3,4
	Dul	19	3,4
Yükseköğrenim düzeyi	Ön lisans	163	29,0
	Lisans	326	58,0
	Lisansüstü	73	13,0
Mezun olunan yükseköğrenim alanı	Sosyal bilimler	204	36,3
	Fen bilimleri	127	22,6
	Sağlık bilimleri	100	17,8
	İlahiyat	131	23,3
İcra edilen meslek	Çalışmıyor	38	6,8
	Serbest meslek	63	11,2
	Esnaf	28	5,0
	Memur	253	45,0
	Din hizmetleri	111	19,8
	İşçi	44	7,8
Gelir durumu	Emekli	25	4,4
	Çok iyi	23	4,1
	İyi	177	31,5
	Orta	305	54,2
	Düşük	43	7,7
Algılanan dindarlık düzeyi	Çok düşük	14	2,5
	Az dindarım	123	21,9
	Din darım	373	66,4
Toplam	Çok dindarım	66	11,7
		562	100,0

Tablo 2 incelendiğinde; araştırmaya katılan bireylerin %44,7'sinin (251 kişi) kadın, %55,3'ünün (311 kişi) erkek bireylerden oluştuğu; %45'inin (253 kişi) 20-39 yaş grubunda, %46,5'inin (261 kişi) 40-59 yaş grubunda, %8,5'inin (48 kişi) 60+ yaş grubundaki kişilerden oluştuğu; %25,8'inin (145 kişi) bekâr, %67,4'ünün (379 kişi) evli, %3,4'ünün (19

kişi) boşanmış, %3,4'ünün (19 kişi) dul (eşi vefat etmiş) kişilerden oluştuğu; %29'unun (163 kişi) ön lisans mezunu, %58'inin (326 kişi) lisans mezunu, %13'ünün (73 kişi) lisansüstü eğitim mezunu kişilerden oluştuğu görülmektedir.

Katılımcı bireylerin %36,3'ü (204 kişi) sosyal bilimler, %22,6'sı (127 kişi) fen bilimleri, %17,8'i (100 kişi) sağlık bilimleri, %23,3'ü (131 kişi) ilâhiyat alanlarına ait mezun kişilerden oluşmaktadır. Ayrıca araştırmaya katılan bireylerin %6,8'inin (38 kişi) çalışmıyor, %11,2'sinin (63 kişi) serbest meslek mensubu, %5'inin (28 kişi) esnaf, %45'inin (253 kişi) memur, %19,8'inin (111 kişi) din hizmetleri çalışanı, %7,8'inin (44 kişi) işçi, %4,4'ünün (25 kişi) emekli kişilerden oluştuğu gözlemlenmektedir.

Buna ek olarak katılımcıların %4,1'inin (23 kişi) gelir durumunun çok iyi, %31,5'inin (177 kişi) iyi, %54,2'sinin (305 kişi) orta düzeyde, %7,7'sinin (43 kişi) düşük, %2,5'inin ise (14 kişi) çok düşük kişilerden oluştuğu ve araştırmaya katılan bireylerin %21,9'unun (123 kişi) kendilerini az dindar, %66,4'ünün (373 kişi) dindar, %11,7'sinin (66 kişi) çok dindar olarak tanımladıkları görülmektedir.

a.d. Veri Toplama Araçları

Araştırmada, elde edilen verilere ulaşmak amacıyla tarama yöntemlerinden anket tekniği kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan anket formlarındaki sorular üç grupta incelenebilmektedir. İlk kategoride katılımcılara ait demografik değişkenlere, ikinci kategoride dindarlık düzeylerini belirlemeye, üçüncü kategoride ise katılımcıların sanatsal tutum düzeylerini belirlemeye yönelik sorular mevcuttur. Araştırmada kullanılan ölçme araçlarına ait açıklayıcı bilgiler aşağıda verilmiştir.

(i)-*Kişisel Bilgi Formu*: Araştırmacı tarafından hazırlanmış olan kişisel bilgi formuyla, araştırmaya katılan bireylerin demografik özelliklerine (yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim durumu, eğitim gördüğü alan, icra etmekte olduğu meslek, ekonomik gelir düzeyi ve kendini dindarlık açısından nasıl değerlendirdiği) dair bilgilerin toplanması amaçlanmıştır.

(ii)-*Münchener Motivasyonel Dindarlık Ölçeği*: Katılımcı bireylerin dindarlık düzeylerini ölçmek ve dindarlığın çok boyutlu motifsel yapısını belirlemek amacıyla; Almanya'da oluşturulan ve daha sonra Apaydın tarafından 2010 yılında Almanca'dan Türkçe'ye aktarılan, bu süreçte güvenilirlik ve geçerlilik testleri yapılmış "Münchener Motivasyonel Dindarlık Ölçeği" (Münchener Motivational Religiosity Inventory) uygulanmıştır (Grom, Madsen & Moosbrugger, 2010: 287-312). Türkiye'deki Müslümanlığın dindarlığını ölçme konusundaki yeteneği, Uysal ve Turan

(2014) tarafından denenmiştir. Toplamda 20 maddeden oluşan bu ölçekte, “Güç ve Güven Kaynağı Olarak Tanrı ile İlişki” (12 madde) ve “Prososyal Dini-Entelektüel Sorumluluk” (8 madde) olmak üzere iki faktörün bulunduğu gözlenmiştir.

Söz konusu ölçege yönelik Uysal ve Turan tarafından gerçekleştirilen güvenilirlik ve geçerlilik testlerinden elde edilen sonuçlar, Batı’daki uygulamalara paralel sonuçlar vermiş, motivasyonel dindarlığı ölçebilecek güçte ve güvene sahip olduğu ifade edilmiştir (Uysal ve Turan, 2014: 15-27). Çalışmamızda yapmış olduğumuz güvenilirlik testinde ise Motivasyonel Dindarlık Ölçeği’nin “Güç ve Güven Kaynağı Olarak Tanrı ile İlişki” alt boyutu Cronbach Alpha değeri ,940; “Prososyal ve Dini-Entelektüel Sorumluluk” alt boyutu Cronbach Alpha değeri ,900 ve toplam puana ait Cronbach Alpha değeri ,956 olarak bulunmuş, araştırmamızda kullanılan ölçeğin yüksek düzeyde güvenilir olduğu görülmüştür.

(iii)-*Sanata Yönelik Tutum Ölçeği*: Katılımcıların sanata yönelik tutum düzeylerini belirlemek amacıyla deneklere, Dede tarafından geliştirilen ve güvenilirlik-geçerlilik testleri yapılmış olan “Sanata Karşı Tutum Ölçeği” uygulanmıştır. Ölçeğe ilişkin Dede tarafından yapılan güvenilirlik testi sonucunda Cronbach Alpha değerleri, “Sanatın Gerekliliği” alt boyutunda ,886; “Sanat Eğitime Değer Verme” alt boyutunda ,686; “Kişisel Sanatsal Eğilim” alt boyutunda ,661; “Sanatsal Etkinliklere Katılım” alt boyutunda ,402 iken, ölçek toplam puanına ait Cronbach Alpha değeri ise 0,894 olarak bulunmuş, ölçeğin yüksek güvenilirlik düzeyine sahip olduğu ifade edilmiştir (Dede, 2016: 1572-1574).

Ölçeğe yönelik çalışmamızda yapmış olduğumuz güvenilirlik analizlerinde ise ölçek alt boyutlarından “Sanatın Gerekliliği” alt boyutuna ait Cronbach Alpha değeri ,945; “Sanat Eğitime Değer Verme” alt boyutuna ait Cronbach Alpha değeri ,806; “Kişisel Sanatsal Eğilim” alt boyutuna ait Cronbach Alpha değeri ,766; “Sanatsal etkinliklere katılım” alt boyutuna ait Cronbach Alpha değeri ,657 ve ölçek toplam puanına ait Cronbach Alpha değeri ,950 olarak bulunmuş, ölçeğin yüksek düzeyde güvenilir olduğu teyit edilmiştir.

a.e. Verilerin Toplanması ve Analizi

Yukarıdaki ölçeklerden oluşturulan araştırma anket formları, öncelikli olarak Süleyman Demirel Üniversitesi etik kuruluna sunulmuş; onay alınmasına müteakip 2020 Mayıs-Kasım ayları arasında, internet üzerinden yükseköğrenim (ön lisans, lisans ve lisansüstü) görmüş bireylere ulaştırılmıştır. Anketlerin tamamı katılımcılar tarafından doldurul-

muştur. Anket uygulaması sonucunda değerlendirmeye alınan ve seçkisiz örneklem metoduyla belirlenen katılımcılardan elde edilen 562 anket sonucu, SPSS 22 istatistik analiz programı ile analiz edilmiştir.

Ölçekler arası ilişki belirlenirken Pearson korelasyon analizi kullanılmış, çarpıklık ve basıklık değerlerinin normal dağılıma uygun olup olmadığı test edilmiş; değerlerin -1,5 ve +1,5 arasında yer aldığı, dolayısıyla verilerin normal dağılıma uygun olduğu görülmüştür (Tabachnik & Fidell, 2013: 86-89). Araştırma verilerinin analizinde parametrik testler kullanılmıştır. Katılımcıların cinsiyet değişkenine göre ölçek puanlarının karşılaştırılmasında bağımsız örneklem t testi tekniği kullanılmış; yaş grubu, medenî durum, eğitim durumu, mezun olunan eğitim alanı, meslek, gelir durumu ve algılanan dindarlık değişkenlerine göre ölçek puanlarının karşılaştırılmasında ise tek yönlü ANOVA tekniği uygulanmıştır.

Çalışmada söz konusu analizlere ek olarak, katılımcılara dair ölçeklerden elde edilmiş olan ortalama puanların belirlenmesinde tanımlayıcı istatistiklerden, aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri kullanılmıştır. Katılımcıların demografik bilgileri ile alakalı verilerin yüzdelik dağılımlarının belirlenmesinde ise frekans analizi kullanılmıştır. Ölçeklerin güvenilirlik analiz çalışmasında Cronbach's Alpha iç tutarlılık ve güvenilirlik analizleri yapılmış ve ölçümlerle ilgili değerler yukarıda veri toplama araçları başlığı altındaki ilgili ölçekler kısmında ifade edilmiştir.

b. Bulgular

Elde edilen verilerin analizi ile araştırmaya dair oluşturulan sorular çerçevesinde aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır.

b.a. Örneklemin Motivasyonel Dindarlık Tutumları

Aşağıdaki tabloda, araştırmaya katılan yükseköğrenim mezunu bireylere dair dindarlık ölçeğinden elde edilen Motivasyonel Dindarlık Ölçeğine ilişkin puanların genel görünümü verilmiştir (bkz. Tablo-3).

Tablo-3:
Motivasyonel Dindarlık Ölçeği puanları

Alt boyut	n	X	Ss
Güç ve güven kaynağı olarak Tanrı'yla ilişki	562	4,53	,534
Pro-sosyal ve dini-entelektüel sorumluluk	562	4,49	,605
Toplam	562	4,51	,539

Tablo 3'te "Motivasyonel Dindarlık Ölçeği"ne ait puanların ortalamaları yer almaktadır. Bu değerlere bakıldığında; "Güç ve Güven Kaynağı Tanrı ile İlişki", "Prososyal Dini-Entelektüel Sorumluluk" alt düzeylerinin ve toplam olarak motivasyonel dindarlık düzeylerinin yüksek seviyede olduğu görülmektedir.

b.b. Örneklemin Sanata Yönelik Tutumları

Aşağıdaki tabloda, araştırmaya katılan bireylere uygulanmış olan Sanata Yönelik Tutum Ölçeği'ne dair puanların genel görünümü verilmiştir (bkz. Tablo-4).

Tablo-4:
Sanata Yönelik Tutum Ölçeği puanları

Alt boyut	n	X	Ss
Sanatın gerekliliği	562	3,80	,843
Sanat eğitimine değer verme	562	3,31	,925
Kişisel sanatsal eğilim	562	3,02	,945
Sanatsal etkinliklere katılım	562	3,80	1,073
Toplam	562	3,60	,789

Tablo 4 incelendiğinde, sanata yönelik tutum ölçeği puanlarının 1 ile 5 arasında değişiklik gösterdiği görülmektedir. Araştırmaya katılanların sanat eğitimine değer verme ve kişisel sanatsal eğilim tutum düzeyleri orta seviyede; sanatın gerekliliği, sanatsal etkinliklere katılım ve sanata yönelik toplam tutum düzeyleri ise orta seviyenin üzerindedir.

b.c. Sosyo-Demografik Değişkenlere Göre Sanata Yönelik Tutumlar

Araştırmanın bu bölümünde katılımcıların; yaş, cinsiyet, medenî durum, yükseköğrenim düzeyi, yükseköğrenim alanı, meslek, gelir düzeyi ve algılanan dindarlık değişkenlerine göre sanata yönelik tutum düzeyleri incelenecek ve araştırma öncesi öngörülen hipotezlerin doğrulanıp doğrulanmadığı test edilecek ve açıklanacaktır.

b.c.a. Yaş Grubuna Göre Sanata Yönelik Tutumlar

Araştırma verileri, yaş değişkeninin; örneklem grubunun sanata yönelik tutum düzeyleri sanatın gerekliliği ($F=1,942$; $p=,144$; $p>0,05$), sanat eğitimine değer verme ($F=,348$; $p=,706$; $p>0,05$), kişisel sanatsal eğilim ($F=1,126$; $p=,325$; $p>0,05$), sanatsal etkinliklere katılım ($F=2,285$; $P=,103$; $p>0,05$) alt boyutlarında ve toplam puanda ($F=1,619$; $p=,199$; $p>0,05$) anlamlı bir farklılaşmaya neden olmadığını göstermektedir. Diğer bir deyişle, farklı yaş gruplarıdaki bireylerin, sanata

yönelik tutum düzeyleri birbiriyle benzerlik arz etmektedir.

Araştırmadan elde edilen sonuçlar, yaş değişkeninin katılımcıların sanata yönelik tutumları üzerinde etkili bir faktör olmadığını göstermektedir. Yine elde edilen sonuçlara göre, araştırma öncesi öngörülen “Katılımcıların sanata yönelik tutum düzeyleri, yaş değişkenine göre anlamlılık düzeyinde farklılaşmaktadır” hipotezimiz doğrulanmamıştır. Bununla birlikte puan ortalamalarına göre sanata yönelik tutum düzeyinin en yüksek olduğu grup, 60 ve üzeri yaş grubundaki ileri yaş grubu bireylerdir ($X=3,74$).

b.c.b. Cinsiyete Göre Sanata Yönelik Tutumlar

Aşağıdaki tabloda, araştırmaya katılan yükseköğrenim görmüş bireylerin sahip oldukları sanata yönelik tutum ölçümü puanlarının, cinsiyet değişkeni ile karşılaştırılmasına dair elde edilen istatistik bulgular verilmiştir (bkz. Tablo-5).

Tablo-5:
Cinsiyete göre sanata yönelik tutumlar
(bağımsız t testi)

Alt Boyut	Cinsiyet	n	X	Ss	t	p
Sanatın Gerekliliği	Kadın	251	4,07	0,77	7,055	,000
	Erkek	311	3,59	0,84		
Sanat Eğitime Değer Verme	Kadın	251	3,59	0,88	6,792	,000
	Erkek	311	3,08	0,90		
Kişisel Sanatsal Eğilim	Kadın	251	3,18	0,91	3,548	,000
	Erkek	311	2,89	0,96		
Sanatsal Etkinliklere Katılım	Kadın	251	4,20	1,00	8,374	,000
	Erkek	311	3,48	1,02		
Toplam	Kadın	251	3,86	0,72	7,572	,000
	Erkek	311	3,38	0,78		

Tablo 5 incelendiğinde; araştırmaya katılanların cinsiyetlerine göre sanatın gerekliği ($p<0,05$), sanat eğitime değer verme ($p<0,05$), kişisel sanatsal eğilim ($p<0,05$), sanatsal etkinliklere katılım ($p<0,05$) ve sanata yönelik toplam tutum ($p<0,05$) düzeylerinin istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaştığı; tüm alt boyutlarda ve toplam puanda kadın katılımcıların tutum düzeyinin erkek katılımcılardan daha yüksek olduğu görülmektedir.

Elde edilen sonuçlara göre, araştırma öncesi öngörülen “Katılım-

cıların sanata yönelik tutum düzeyleri, cinsiyet değişkenine göre anlamlılık düzeyinde farklılaşmaktadır” hipotezimiz doğrulanmıştır. Araştırma verilerine göre, “Katılımcıların sanatsal tutumlarının cinsiyet değişkenine göre anlamlı düzeyde farklılaştığı, kadın katılımcıların sanatsal tutumlarının erkek katılımcılardan daha yüksek olduğu” sonucuna varılmıştır.

b.c.c. Medeni Durum Değişkenine Göre Sanata Yönelik Tutumlar

Aşağıdaki tabloda, araştırmaya katılan yükseköğrenim görmüş bireylerin sahip oldukları sanata yönelik tutum ölçümü puanlarının medeni durum değişkeni ile karşılaştırılmasına dair elde edilen istatistiki bulgular verilmiştir (bkz. Tablo-6).

Tablo-6:
Medeni duruma göre sanata yönelik tutumlar
(tek-yönlü ANOVA)

Alt Boyut	Medeni Durum	n	X	Ss	F	p	Farklar
Sanatın Gerekliliği	Bekâr	145	3,97	0,80	6,095	,000	1>2,
	Evli	379	3,70	0,85			2<4
	Boşanmış	19	4,01	0,66			
	Dul	19	4,26	0,83			
Sanat Eğitime Değer Verme	Bekâr	145	3,35	0,84	2,448	,063	-
	Evli	379	3,26	0,94			
	Boşanmış	19	3,38	1,01			
	Dul	19	3,83	1,07			
Kişisel Sanatsal Eğilim	Bekâr	145	3,22	1,02	3,055	,028	1>2
	Evli	379	2,94	0,93			
	Boşanmış	19	2,95	0,85			
	Dul	19	3,11	0,50			
Sanatsal Etkinliklere Katılım	Bekâr	145	3,98	1,04	3,916	,009	1>2
	Evli	379	3,69	1,08			
	Boşanmış	19	4,18	0,85			
	Dul	19	4,11	1,11			
Toplam	Bekâr	145	3,74	0,72	5,244	,001	1>2,
	Evli	379	3,51	0,81			2<4
	Boşanmış	19	3,76	0,70			
	Dul	19	4,00	0,78			

Tablo 6 incelendiğinde, araştırmaya katılanların medeni durumlarına göre sanat eğitime değer verme tutum düzeylerinin anlamlı düzeyde farklılaşmadığı ($p>0,05$); sanatın gerekliği ($p<0,05$), kişisel sanat-

sal eğilim ($p<0,05$), sanatsal etkinliklere katılım ($p<0,05$) ve sanata yönelik toplam tutum ($p<0,05$) düzeylerinin ise medenî duruma göre istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaştığı görülmektedir.

Sanatın gerekliliğinde ve sanata yönelik toplam tutumda, bekâr veya dul olan katılımcıların tutum düzeyi, evli olan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksektir ($p<0,05$). Kişisel sanatsal eğilimde ve sanatsal etkinliklere katılımı, bekâr olan katılımcıların tutum düzeyi, evli olan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksektir ($p<0,05$). Sanatsal etkinliklere katılımı, bekâr veya boşanmış olan katılımcıların tutum düzeyi evli olan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksektir ($p<0,05$).

Elde edilen sonuçlara göre, araştırma öncesi öngörülen “Katılımcıların sanata yönelik tutum düzeyleri, medeni durum değişkenine göre anlamlılık düzeyinde farklılaşmaktadır” hipotezimiz doğrulanmıştır. Araştırma verilerine göre, “Katılımcıların medeni durumuna göre sanata eğer verme düzeyleri anlamlı düzeyde farklılaşmasa da diğer alt boyutlarda ve toplamda en yüksek sanatsal tutuma sahip bireylerin dul bireyler, ardından boşanmış bireyler olduğu, en düşük sanatsal tutuma sahip bireylerin ise evli bireyler olduğu görülmüştür. Verilerden elde edilen bilgilere göre bireylerin medenî durum değişkenlerinin, sanata yönelik tutum düzeylerini farklılaştırdığı” sonucuna varılmıştır.

b.c.d. Yükseköğrenim Düzeyi Değişkenine Göre Sanata Yönelik Tutumlar

Aşağıdaki tabloda, araştırmaya katılan yükseköğrenim görmüş bireylerin sahip oldukları sanata yönelik tutum ölçümü puanlarının, yükseköğrenim düzeyi değişkeni ile karşılaştırılmasına dair elde edilen istatistiksel bulgular verilmiştir.

Tablo-7:
Yükseköğrenim düzeyine göre sanata yönelik tutumlar
(tek-yönlü ANOVA)

Alt boyut	Yükseköğrenim Düzeyi	n	X	Ss	F	p	Farklar
Sanatın Gerekliliği	Ön lisans	163	3,53	0,82	17,784	,000	1<2,
	Lisans	326	3,86	0,82			1<3,
	Lisansüstü	73	4,18	0,82			2<3
Sanat Eğitimine Değer Verme	Ön lisans	163	2,99	0,95	18,037	,000	1<2,
	Lisans	326	3,38	0,85			1<3,
	Lisansüstü	73	3,69	1,00			2<3
Kişisel Sanatsal Eğilim	Ön lisans	163	2,85	0,98	3,902	,021	1<2,
	Lisans	326	3,07	0,93			1<3
	Lisansüstü	73	3,17	0,89			

Sanatsal Etkinliklere Katılım	Ön lisans	163	3,58	1,14	10,386	,000	1<3,
	Lisans	326	3,81	1,04			2<3
	Lisansüstü	73	4,25	0,91			
Toplam	Ön lisans	163	3,33	0,79	18,220	,000	1<2,
	Lisans	326	3,65	0,75			1<3,
	Lisansüstü	73	3,95	0,79			2<3

Tablo 7 incelendiğinde; araştırmaya katılanların eğitim durumlarına göre sanatın gerekliliği ($p<0,05$), sanat eğitimine değer verme ($p<0,05$), kişisel sanatsal eğilim ($p<0,05$), sanatsal etkinliklere katılım ($p<0,05$) ve sanata yönelik toplam tutum ($p<0,05$) düzeylerinin istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaştığı görülmektedir.

Sanatın gerekliliği, sanat eğitimine değer verme ve sanata yönelik toplam tutumda; lisans ve lisansüstü eğitim mezunu olan katılımcıların tutum düzeyi, ön lisans mezunu olan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksek ($p<0,05$); ayrıca lisansüstü eğitim mezunu katılımcıların tutum düzeyi, lisans mezunlarından anlamlı düzeyde daha yüksektir ($p<0,05$).

Kişisel sanatsal eğilimde, lisans ve lisansüstü eğitim mezunu olan katılımcıların tutum düzeyi, ön lisans mezunu olan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksektir ($p<0,05$).

Sanatsal etkinliklere katılımında, lisansüstü eğitim mezunu olan katılımcıların tutum düzeyi, ön lisans mezunu ve lisans mezunu olan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksektir ($p<0,05$).

Elde edilen sonuçlara göre, araştırma öncesi öngörülen “Katılımcıların sanata yönelik tutum düzeyleri, yükseköğrenim düzeyi değişkenine göre anlamlılık düzeyinde farklılaşmamaktadır” hipotezimiz doğrulanmamıştır. Araştırma verilerine göre, “Katılımcı bireylerin yükseköğrenim düzeyleri yükselmesine paralel olarak, sanata yönelik tutum ölçüğü puanlarının da anlamlı düzeyde farklılaştığı ve yükseldiği, dolayısıyla katılımcı bireylerin yükseköğrenim düzeylerinin, sanata yönelik tutumları üzerinde pozitif yönde etki yarattığı” sonucuna varılmıştır.

b.c.e. Yükseköğrenim Alan Değişkenine Göre Sanata Yönelik Tutumlar

Aşağıdaki tabloda, araştırmaya katılan yükseköğrenim görmüş bireylerin sahip oldukları sanata yönelik tutum ölçümü puanlarının, yükseköğrenim alanı değişkeni ile karşılaştırılmasına dair elde edilen istatistiksel bulgular verilmiştir (bkz. Tablo-8).

Tablo-8:

Yükseköğrenim alanına göre sanata yönelik tutumlar
(tek-yönlü ANOVA)

Alt Boyut	Yükseköğrenim Alanı	n	X	Ss	F	p	Farklar
Sanatın Gerekliliği	Sosyal Bilimler	204	3,86	0,83	24,012	,000	1<3,
	Fen Bilimleri	127	3,88	0,76			1>4,
	Sağlık Bilimleri	100	4,20	0,71			2<3,
	İlahiyat Bilimleri	131	3,34	0,84			2>4,
Sanat Eğitimine Değer Verme	Sosyal Bilimler	204	3,29	0,89	5,297	,001	1<3,
	Fen Bilimleri	127	3,25	0,98			2<3,
	Sağlık Bilimleri	100	3,62	0,93			3>4
	İlahiyat Bilimleri	131	3,16	0,86			
Kişisel Sanatsal Eğilim	Sosyal Bilimler	204	3,17	0,99	6,446	,000	1>4,
	Fen Bilimleri	127	2,93	0,93			3>4
	Sağlık Bilimleri	100	3,17	0,82			
	İlahiyat Bilimleri	131	2,76	0,92			
Sanatsal Etkinliklere Katılım	Sosyal Bilimler	204	3,82	0,98	65,942	,000	1<3,
	Fen Bilimleri	127	4,04	0,90			1>4,
	Sağlık Bilimleri	100	4,58	0,68			2<3,
	İlahiyat Bilimleri	131	2,92	1,02			2>4,3
Toplam	Sosyal Bilimler	204	3,65	0,76	22,706	,000	1<3,
	Fen Bilimleri	127	3,64	0,73			1>4,
	Sağlık Bilimleri	100	3,98	0,68			2<3,
	İlahiyat Bilimleri	131	3,18	0,80			2>4

Tablo 8 incelendiğinde; araştırmaya katılanların mezun oldukları bilim alanlarına göre sanatın gerekliiği ($p<0,05$), sanat eğitime değer verme ($p<0,05$), kişisel sanatsal eğilim ($p<0,05$), sanatsal etkinliklere katılım ($p<0,05$) ve sanata yönelik toplam tutum ($p<0,05$) düzeylerinin istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaştığı görülmektedir.

Sanatın gerekliiği ve sanata yönelik toplam tutumda, sağlık bilimleri alanlarından mezun olan katılımcıların tutum düzeyinin; sosyal bilimler, fen bilimleri, ilahiyat bilimleri alanlarından mezun olanlardan anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu ($p<0,05$); ayrıca sosyal bilimler ve fen bilimleri alanlarından mezun olan katılımcıların tutum düzeyinin ilahiyat bilimleri alanlarından mezun olan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu ($p<0,05$) görülmektedir.

Sanat eğitime değer vermede, sağlık bilimleri alanlarından mezun olan katılımcıların tutum düzeyi; sosyal bilimler, fen bilimleri, ilahiyat bilimleri alanlarından mezun olanlardan anlamlı düzeyde daha yüksektir ($p<0,05$).

Kişisel sanatsal eğilimde, sosyal bilimler ve sağlık bilimleri alanla-

rından mezun olan katılımcıların tutum düzeyinin, ilahiyat bilimleri alanlarından mezun olanlardan anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu görülmektedir ($p<0,05$).

Sanatsal etkinliklere katılımında; sosyal bilimler, fen bilimleri ve sağlık bilimleri alanlarından mezun olan katılımcıların tutum düzeyinin, ilahiyat bilimleri alanlarından mezun olanlardan anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu ($p<0,05$); ayrıca sağlık bilimleri alanlarından mezun olan katılımcıların tutum düzeyinin, sosyal bilimler ve fen bilimleri alanlarından mezun olan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu ($p<0,05$) tespit edilmiştir.

Elde edilen sonuçlara göre, araştırma öncesi öngörülen “Katılımcıların sanata yönelik tutum düzeyleri, yükseköğrenim görülen bilim alanı değişkenine göre anlamlılık düzeyinde farklılaşmaktadır” hipotezimiz doğrulanmıştır. Araştırma verilerine göre, “Araştırmaya katılan bireylerin yükseköğrenim gördükleri bilim alanlarının farklılaşmasına bağlı olarak sanata yönelik tutum düzeylerinin anlamlı düzeyde farklılaştığı; sağlık bilimleri alanından mezun bireylerin, sanata yönelik tutum puanları tüm alt boyutlarda ve toplamda en yüksek düzeyde çıkarken; ilahiyat bilimleri mezunu bireylerin, ölçeğe ait tüm alt boyutlarda ve toplamda sanata yönelik tutum puanlarının diğer tüm alan mezunu bireylerden düşük olduğu; dolayısıyla bireylerin eğitim gördükleri bilim alanı değişkeninin, onların sanata yönelik tutumlarını önemli ölçüde etkilediği” sonucuna varılmıştır.

b.c.f. Meslek Türü Değişkenine Göre Sanata Yönelik Tutumlar

Aşağıdaki tabloda, araştırmaya katılan yükseköğrenim görmüş bireylerin sahip oldukları sanata yönelik tutum ölçümü puanlarının, icrâ edilmekte olan meslek türü değişkeni ile karşılaştırılmasına dair elde edilen istatistikî bulgular verilmiştir (bkz. Tablo-9).

Tablo-9:
Meslek türüne göre sanata yönelik tutumlar
(tek-yönlü ANOVA)

Alt Boyut	Meslek Türü	n	X	Ss	F	p	Farklar
Sanatın Gerekliliği	Çalışmıyor	38	3,80	0,81	9,613	,000	1>5,
	Serbest meslek	63	3,96	0,82			2>5,
	Esnaf	28	3,98	0,75			2>6,
	Memur	253	3,96	0,82			3>5,
	Din hizmetleri	111	3,32	0,74			4>5,
	İşçi	44	3,63	0,83			5<6, 5<7
	Emekli	25	4,09	0,89			
	Çalışmıyor	38	3,22	0,77	3,108	,005	2>5,
	Serbest meslek	63	3,37	0,91			3>5,

Sanat Eğitime Değer Verme	Esnaf	28	3,19	1,20			4>5,
	Memur	253	3,44	0,92			4>6, 5<7
	Din hizmetleri	111	3,11	0,76			
	İşçi	44	2,98	1,09			
	Emekli	25	3,54	1,03			
Kişisel Sanatsal Eğilim	Çalışmıyor	38	2,96	1,13	2,188	,043	2>5,
	Serbest meslek	63	3,13	1,13			3>5,
	Esnaf	28	3,04	0,97			4>5,
	Memur	253	3,13	0,90			4>6, 5<7
	Din hizmetleri	111	2,80	0,89			
	İşçi	44	2,79	0,85			
Sanatsal Etkinliklere Katılım	Emekli	25	3,13	0,84			
	Çalışmıyor	38	3,64	1,06	19,768	,000	1<2,
	Serbest meslek	63	4,13	0,83			1<3,
	Esnaf	28	4,27	0,88			1<4,
	Memur	253	4,04	0,96			1>5,
	Din hizmetleri	111	2,93	1,04			1<6,
	İşçi	44	3,93	0,95			2>5,
Toplam	Emekli	25	3,82	1,22			3>5,4>5,
	Çalışmıyor	38	3,55	0,71	8,883	,000	5<6, 5<7
	Serbest meslek	63	3,74	0,78			2>5,
	Esnaf	28	3,72	0,76			3>5,
	Memur	253	3,75	0,76			4>5,
	Din hizmetleri	111	3,17	0,71			5<6, 5<7
	İşçi	44	3,42	0,78			
	Emekli	25	3,82	0,87			

Tablo 9 incelendiğinde; araştırmaya katılanların icra etmekte oldukları meslek değişkenine göre sanatın gerekliliği ($p<0,05$), sanat eğitime değer verme ($p<0,05$), kişisel sanatsal eğilim ($p<0,05$), sanatsal etkinliklere katılım ($p<0,05$) ve sanata yönelik toplam tutum ($p<0,05$) düzeylerinin istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaştığı görülmektedir.

Sanatın gerekliliği alt boyutunda; çalışmayan, serbest meslek mensubu, esnaf, memur, işçi ve emekli olan katılımcıların tutum düzeyinin din hizmetlerinde çalışan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu ($p<0,05$); ayrıca serbest meslek mensubu olan katılımcıların tutum düzeyinin, işçi olan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu ($p<0,05$) gözlemlenmektedir.

Sanat eğitime değer verme ve kişisel sanatsal eğilimde; serbest meslek mensubu, esnaf, memur ve emekli olan katılımcıların tutum düzeyinin, din hizmetlerinde çalışan katılımcılardan anlamlılık düzeyinde daha yüksek olduğu ($p<0,05$); ayrıca memur olan katılımcıların tutum düzeyinin işçi olan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu ($p<0,05$) tespit edilmiştir.

Sanatsal etkinliklere katılımda; çalışmayan, serbest meslek mensubu, esnaf, memur, işçi ve emekli olan katılımcıların tutum düzeyinin din hizmetlerinde çalışan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu ($p<0,05$); ayrıca serbest meslek mensubu, esnaf, memur ve işçi olan katılımcıların tutum düzeyinin, çalışmayan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu ($p<0,05$) görülmektedir.

Sanata yönelik toplam tutumda; serbest meslek mensubu, esnaf, memur, işçi ve emekli olan katılımcıların tutum düzeyinin, din hizmetlerinde çalışan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu ($p<0,05$) dikkatleri çekmektedir.

Elde edilen sonuçlara göre, araştırma öncesi öngörülen “Katılımcıların sanata yönelik tutum düzeyleri, icrâ edilmekte olan meslek değişikliğine göre anlamlılık düzeyinde farklılaşmaktadır” hipotezimiz doğrulanmıştır. Araştırma verilerine göre, “İcra etmekte olunan mesleklerin farklılaşmasıyla birlikte araştırmaya katılan bireylerin sanata yönelik tutumlarının da anlamlı düzeyde farklılaştığı” sonucuna ulaşılmıştır.

b.c.g. Gelir Durumu Değişkenine Göre Sanata Yönelik Tutumlar

Aşağıdaki tabloda, araştırmaya katılan yükseköğrenim görmüş bireylerin sahip oldukları sanata yönelik tutum ölçümü puanlarının, gelir durumu değişkeni ile karşılaştırılmasına dair elde edilen istatistiksel bulgular verilmiştir (bkz. Tablo-10).

Tablo-10:
Gelir durumuna göre sanata yönelik tutumlar
(tek-yönlü ANOVA)

Alt Boyut	Gelir Durumu	n	X	Ss	F	p	Farklar
Sanatın Gerekliliği	Çok iyi	23	4,29	0,74	13,875	,000	1>3,
	İyi	177	4,10	0,76			1>4,
	Orta	305	3,60	0,83			2>3,
	Düşük	43	3,66	0,92			2>4
	Çok düşük	14	4,07	0,58			
Sanat Eğitime Değer Verme	Çok iyi	23	3,72	1,10	7,296	,000	1>3,
	İyi	177	3,56	0,98			2>3
	Orta	305	3,14	0,84			
	Düşük	43	3,19	1,01			
	Çok düşük	14	3,41	0,50			
Kişisel Sanatsal Eğilim	Çok iyi	23	3,38	1,02	4,101	,003	1>3,
	İyi	177	3,15	0,87			1>4
	Orta	305	2,91	0,94			2>3,
	Düşük	43	2,90	1,08			3<5
	Çok düşük	14	3,57	0,85			
	Çok iyi	23	4,13	1,12	5,650	,000	

Sanatsal Etkinliklere Katılım	İyi	177	4,07	1,00		2>3,	
	Orta	305	3,63	1,08		3<4	
	Düşük	43	3,77	1,14			
	Çok düşük	14	3,46	0,87			
Toplam	Çok iyi	23	4,04	0,74	12,092	,000	1>3,
	İyi	177	3,86	0,74			1>4,
	Orta	305	3,42	0,76			2>3,
	Düşük	43	3,47	0,87			2>4
	Çok düşük	14	3,82	0,44			

Tablo 10 incelendiğinde; araştırmaya katılanların gelir durumlarına göre sanatın gerekliliği ($p<0,05$), sanat eğitimine değer verme ($p<0,05$), kişisel sanatsal eğilim ($p<0,05$), sanatsal etkinliklere katılım ($p<0,05$) ve sanata yönelik toplam tutum ($p<0,05$) düzeylerinin istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaştığı görülmektedir.

Sanatın gerekliliği ve sanata yönelik toplam tutumda, gelir durumu çok iyi ve iyi olan katılımcıların tutum düzeyi, gelir durumu orta ve düşük olanlardan anlamlı düzeyde daha yüksektir ($p<0,05$).

Sanat eğitimine değer vermede; gelir durumu çok iyi ve iyi olan katılımcıların tutum düzeyinin, gelir durumu orta düzeyde olanlardan anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu ($p<0,05$) görülmektedir.

Kişisel sanatsal eğilimde; gelir durumu çok iyi, iyi veya çok düşük olan katılımcıların tutum düzeyinin, gelir durumu orta düzeyde olanlardan anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu ($p<0,05$); ayrıca gelir durumu çok iyi olan katılımcıların tutum düzeyinin, gelir durumu düşük olan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu ($p<0,05$) tespit edilmiştir.

Sanatsal etkinliklere katılımı, gelir durumu iyi ve düşük olan katılımcıların tutum düzeyinin, gelir durumu orta düzeyde olanlardan anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu ($p<0,05$) görülmektedir.

Elde edilen sonuçlara göre, araştırma öncesi öngörülen “Katılımcıların sanata yönelik tutum düzeyleri, gelir düzeyi değişkenine göre anlamlılık düzeyinde farklılaşmaktadır.” hipotezimiz doğrulanmıştır. Araştırma verilerine göre, “Katılımcı bireylerden gelir durumu iyi ve çok iyi olan bireylerin sanata yönelik tutum ölçeği puanlarının yüksek olduğu, dolayısıyla katılımcı bireylerin gelir düzeylerinin, sanata yönelik tutumları üzerinde anlamlı düzeyde farklılaşmaya neden olduğu” sonucuna varılmıştır.

b.c.h. Algılanan Dindarlık Düzeyine Göre Sanata Yönelik Tutumlar

Aşağıdaki tabloda, araştırmaya katılan yükseköğrenim görmüş bireylerin sahip oldukları sanata yönelik tutum ölçümü puanlarının, algılanan dindarlık değişkeni ile karşılaştırılmasına dair elde edilen istatistikî bulgular verilmiştir (bkz. Tablo-11).

Tablo-11:
Algılanan dindarlık düzeyine göre sanata yönelik tutumlar
(tek-yönlü ANOVA)

Alt Boyut	Algılanan Dindarlık Değişkeni	n	X	Ss	F	p	Farklar
Sanatın Gerekliliği	Az dindarım	123	4,11	0,78	16,930	,000	1>2,
	Dindarım	373	3,77	0,79			1>3,
	Çok dindarım	66	3,40	1,02			2>3
Sanat Eğitimine Değer Verme	Az dindarım	123	3,48	0,97	4,183	,016	1>3
	Dindarım	373	3,29	0,89			
	Çok dindarım	66	3,08	0,97			
Kişisel Sanatsal Eğilim	Az dindarım	123	3,23	0,95	6,166	,002	1>2,
	Dindarım	373	3,00	0,90			1>3
	Çok dindarım	66	2,74	1,09			
Sanatsal Etkinliklere Katılım	Az dindarım	123	4,30	0,81	55,767	,000	1>2,
	Dindarım	373	3,82	1,00			1>3,
	Çok dindarım	66	2,73	1,15			2>3
Toplam	Az dindarım	123	3,88	0,74	18,557	,000	1>2,
	Dindarım	373	3,58	0,74			1>3,
	Çok dindarım	66	3,18	0,95			2>3

Tablo 11 incelendiğinde; araştırmaya katılanların dindarlık algılarına göre sanatın gerekliği ($p<0,05$), sanat eğitimine değer verme ($p<0,05$), kişisel sanatsal eğilim ($p<0,05$), sanatsal etkinliklere katılım ($p<0,05$) ve sanata yönelik toplam tutum ($p<0,05$) düzeylerinin istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaştığı görülmektedir.

Sanatın gerekliği, sanatsal etkinliklere katılım ve sanata yönelik toplam tutumda; kendini az dindar olarak tanımlayan katılımcıların tutum düzeyinin, kendisini dindar veya çok dindar olarak tanımlayan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu ($p<0,05$); ayrıca kendisini dindar olarak tanımlayan katılımcıların tutum düzeyinin, kendisini çok dindar olarak tanımlayan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu ($p<0,05$) tespit edilmiştir.

Sanat eğitimine değer vermede; kendini dindar değil veya az dindar olarak tanımlayan katılımcıların tutum düzeyinin, kendisini dindar veya çok dindar olarak tanımlayan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu ($p<0,05$) görülmektedir.

Sanat eğitimine değer vermede; kendini az dindar olarak tanımlayanların tutum düzeyinin, kendini çok dindar olarak tanımlayan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu ($p<0,05$) gözlemlenmektedir.

Kişisel sanatsal eğilim ve sanatsal etkinliklere katılımında, kendini az dindar olarak tanımlayan katılımcıların tutum düzeyinin, kendisini dindar veya çok dindar olarak tanımlayan katılımcılardan anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu ($p<0,05$) görülmektedir.

Elde edilen sonuçlara göre, araştırma öncesi öngörülen “Katılımcıların sanata yönelik tutum düzeyleri, algılanan dindarlık düzeyi değişkenine göre anlamlılık düzeyinde farklılaşmaktadır.” hipotezimiz doğrulanmıştır. Araştırma verilerine göre, “Araştırmaya katılan bireylerin algılanan dindarlık düzeyleri yükseldikçe, sanata yönelik tutum ölçeği puanlarının düştüğü; dolayısıyla algılanan dindarlık düzeyi değişkeninin, sanata yönelik tutum üzerinde negatif yönde ve anlamlı düzeyde farklılaşmaya neden olduğu” sonucuna varılmıştır. Elde edilen verilere göre az dindar olduklarını ifade eden bireylerin sanata yönelik tutumları yüksek seviyededir. Buna karşın çok dindar olduklarını ifade eden bireylerin sanata yönelik tutum düzeylerinin ise en düşük seviyede olduğu gözlenmiştir.

b.d. Motivasyonel Dindarlık ile Sanata Yönelik Tutum Arasındaki İlişki

Aşağıdaki tabloda, araştırmada kullanılan Motivasyonel Dindarlık Ölçeği ile Sanata Yönelik Tutum Ölçeği arasındaki ilişkinin incelenmesi ve elde edilen ölçek puanlarının karşılaştırılmasına dair istatistikî veriler ve analizleri verilmiştir (bkz. Tablo-12).

Tablo-12:

Motivasyonel dindarlık ile sanata yönelik tutum arasındaki ilişki
(Pearson Korelasyon Analizi)

		1	2	3	4	5	6	7	8
1. Güç ve güven kaynağı olarak Tanrı ile ilişki	r p n	1							
2. Prososyal ve dini-entelektüel sorumluluk	r p n	,832**	1						
3. Motivasyonel dindarlık (Toplam)	r p n	,969**	,944**	1					
4. Sanatın gerekliliği	r p n	-,174**	-,206**	-,196**	1				
5. Sanat eğitimine değer verme	r p n	-,110**	-,156**	-,135**	,729**	1			

6. Kişisel	r	-,088*	-,141**	-,116**	,693**	,610**	1	
sanatsal eğilim	p	,037	,001	,006	,000	,000		
	n	562	562	562	562	562		
7. Sanatsal	r	-,272**	-,257**	-,277**	,615**	,461**	,364**	1
Etkinliklere	p	,000	,000	,000	,000	,000	,000	
katılım	n	562	562	562	562	562	562	
8. Sanata yönelik	r	-,181**	-,218**	-,206**	,972**	,833**	,778**	,670**
tutum	p	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000
(Toplam)	n	562	562	562	562	562	562	562

**p<0,01; *p<0,05

Tablo 12 incelendiğinde, güç ve güven kaynağı olarak Tanrı ile ilişki motivasyon düzeyi; sanatın gerekliliği ($r=-,174$; $p<0,01$), sanat eğitime değer verme ($r=-,110$; $p<0,01$), kişisel sanatsal eğitim ($r=-,088$; $p<0,05$), sanatsal etkinliklere katılım ($r=-,272$; $p<0,01$), sanata yönelik toplam tutum ($r=-,181$; $p<0,01$) arasında negatif ve düşük düzeyde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

Prososyal ve dini-entelektüel sorumluluk motivasyon düzeyi ile sanatın gerekliliği ($r=-,206$; $p<0,01$), sanat eğitime değer verme ($r=-,156$; $p<0,01$), kişisel sanatsal eğitim ($r=-,141$; $p<0,01$), sanatsal etkinliklere katılım ($r=-,257$; $p<0,01$), sanata yönelik toplam tutum ($r=-,218$; $p<0,01$) arasında negatif ve düşük düzeyde anlamlı ilişki olduğu görülmektedir.

Toplam motivasyonel dindarlık düzeyi ile sanatın gerekliliği ($r=-,196$; $p<0,01$), sanat eğitime değer verme ($r=-,135$; $p<0,01$), kişisel sanatsal eğitim ($r=-,116$; $p<0,01$), sanatsal etkinliklere katılım ($r=-,277$; $p<0,01$), sanata yönelik toplam tutum ($r=-,206$; $p<0,01$) arasında negatif ve düşük düzeyde anlamlı ilişki olduğu görülmektedir.

Elde edilen sonuçlara göre, araştırma öncesi öngörülen “Dindarlıkla sanata yönelik tutum arasında negatif yönde anlamlı ilişki vardır. Bireyler dindarlaştıkça sanata yönelik olumsuz tutum düzeyleri yükselir” temel hipotezimiz doğrulanmıştır. Araştırma verilerine göre, “Dindarlıkla sanata yönelik tutum arasında negatif yönlü olumsuz ilişkinin var olduğu, dindarlık düzeyleri yükseldikçe sanata yönelik tutum puanlarının düşüş eğiliminde olduğu” görülmüştür.

Araştırmadan elde edilen verilere göre araştırmanın temel problemlerinden birisi olan “Dindarlıkla sanata yönelik tutum arasında ilişki var mıdır?” Sorularına cevap aranmış, elde edilen veriler doğrultusunda “Dindarlıkla sanata yönelik tutum arasında tüm alt boyutlarda negatif ve düşük düzeyde anlamlı ilişki olduğu” sonucuna varılmıştır.

Sonuç

Araştırmada ölçme araçlarından elde edilen veriler incelendiğinde,

araştırmaya katılan bireylerin motivasyonel dindarlık düzeylerinin yüksek olduğu görülmüştür. Literatürde yer alan konuyla alakalı Türkiye’de yapılan çalışmalara ait bulgular değerlendirildiği zaman, motivasyonel dindarlık üzerine yapılan çalışma bulguları sınırlı olmakla beraber, elde edilen bulgular genellikle toplumda motivasyonel dindarlık düzeyinin yüksek olduğunu göstermekte ve çalışmamızdan elde edilen verileri desteklemektedir (Yılmaz, 2016: 99; Yıldırım, 2020: 57; İnce, 2019: 58; Yakut, 2016: 107; Kulu, 2019: 58; Karadağ, 2019: 64-65; Çelik, 2019: 59; Akgül, 2019: 73; Memiş, 2022: 127).

Dindarlıkla alakalı yapılan benzer çalışmalarda dindarlık düzeyinin yüksek olmasının temelinde, katılımcıların benzer sosyo-kültürel çevrelerde yetişmiş olmalarının etkili olduğu belirtilmiştir. Bu konuda yapılan çalışmalarda da dini tutumların ve bireylerin dindarlık düzeylerinin, büyük oranda yaşanan toplumun yapısal özellikleri ile ilişkili olduğu sonucuna varılmıştır (Coştu, 2009: 1; Doğan, 2007: 1; Gürhan, 2010: 3; Karabağ, 2019: 561; Nevruzova, 2012: 3). Ayrıca araştırmaya katılan bireylerin sanata yönelik tutumları incelendiği zaman, sanat eğitime değer verme ve kişisel sanatsal eğilim ölçek alt boyutlarına ait tutum düzeylerinin orta seviyede; sanatın gerekliliği, sanatsal etkinliklere katılım alt boyutları ve sanata yönelik toplam tutum düzeylerinin orta seviyenin üzerinde olduğu bulunmuştur.

Demografik değişkenlere göre katılımcıların sanata yönelik tutum düzeyleri incelendiği zaman katılımcıların, sanata yönelik tutumlarının yaş grubu değişkenine göre anlamlı farklılık göstermediği sonucu elde edilmiş, bu nedenle yaş grubuna ait veriler tabloya aktarılmamıştır. Katılımcılarının sanata yönelik tutum puanlarının yaş değişkenine göre farklılaşmaması, yetişkin birey olarak onların bütün öğretim basamaklarından geçip yükseköğretimden mezun oluncaya kadar olan süreçte edindikleri ve zaten orta düzeyde olan sanata yönelik tutumlarını değiştirmelerini gerektirecek tecrübeler yaşamadıkları şeklinde izah getirilebilmektedir.

Konuyla alakalı literatür incelendiğinde; farklı değişkenlerin, bireylerin sanatsal tutumları üzerindeki etkilerini araştıran öğretmen adayları üzerinde yapılan ve katılımcıların sanatsal tutum düzeylerinin yüksek olduğu tespit edilen bir çalışmada, yaş değişkeninin, katılımcıların sanatsal tutumları üzerinde anlamlı farklılaşmaya neden olmadığı gözlenmiştir (Baysal & Dıvrak, 2020: 49). Bu anlamda, ilgili çalışma sonuçları ile çalışmamızdan elde ettiğimiz sonuçlar paralellik arz etmektedir.

Öğretim elemanlarının sanata karşı tutum düzeylerinin araştırıldığı benzer bir çalışmada yaş değişkeninin, katılımcıların sanatsal tutumları

üzerinde anlamlı farklılaşmaya neden olan bir unsur olmadığına dair verilere ulaşılmıştır (Ayaydın, vd., 2018: 7). Yaş değişkeni ile görsel kültür, sanat ve estetik algı ilişkisini inceleyen bir diğer çalışmada da yaş değişkeninin sanatsal tutumlar üzerinde anlamlı farklılaşmaya neden olan bir unsur olmadığı sonucu elde edilmiştir (Temizel, 2012: 102).

İlkokul öğrencilerinin görsel sanat derslerine ilişkin tutumlarının incelendiği farklı bir çalışmada benzer şekilde; yaş değişkeninin, öğrencilerin sanatsal tutumları üzerinde etkili bir unsur olmadığı sonucuna ulaşılmıştır (Akarca, 2018: 40). Literatürde yer alan ilgili çalışmalar, yaş değişkeninin sanatsal tutum üzerindeki etkisi hususunda çalışmamızla paralellik içermekte, araştırmamızdan elde edilen sonuçları desteklemektedir.

Araştırma sonuçlarımız cinsiyet değişkenine göre gruplar arasında, kadınlar lehine anlamlı düzeyde farklılaşmanın olduğunu göstermektedir. Araştırmadan elde edilen bulgularda kadınların sanata yönelik tutum puanlarının daha yüksek olması, onların fıtraten estetik duyarlılıklarının daha yüksek olması sebebiyle sanata daha duyarlı, ilgili ve kabiliyetli olmalarıyla açıklanabilmektedir (Certel, 2000: 46). Ayrıca kadınların sanatsal etkinliklere katılım hususunda erkeklerden daha istekli olmaları da bu sonuçların elde edilmesinde etkilidir. Literatürde çalışmamızla paralellik arz eden, cinsiyet değişkenine bağlı olarak sanatsal tutum düzeylerinin kadınlar lehine anlamlı farklılık gösterdiği çalışmalar da mevcuttur (Bay-sal & Dıvrak 2020: 48; Akarca, 2018: 39; Göktaş, 2019: 87).

Bununla birlikte mevcut araştırmada cinsiyet değişkenine göre sanata yönelik tutumlara ilişkin elde edilen bulgularımızın aksine yapılan bazı çalışmalarda, kadın ve erkeklerin sanata yönelik tutumlarının anlamlı farklılık göstermediğine ulaşan araştırmalar da mevcuttur (Hızal, 2017: 82; Ayaydın, vd., 2018: 7; Temizel, 2012: 93). Araştırma bulguları arasında paralellik olmamasının temelinde, diğer araştırmalardan farklı olarak örneklemimizin yükseköğrenim görmüş olması ve çalışmaların farklı sosyo-kültürel çevrelerde yaşayan ve çalışan bireyler üzerinde gerçekleştirilmiş olmasının yattığı düşünülebilmektedir.

Yapılan mevcut araştırmada, sanatsal tutum düzeyleri üzerine etkisi araştırılan bir diğer değişken katılımcıların medeni durumlarıdır. Elde edilen veriler; medeni durum değişkeninin, katılımcıların sanatsal tutum düzeyleri üzerinde etkili unsurlardan birisi olduğunu göstermiştir. Araştırma verilerine göre, katılımcıların medeni durumuna göre sanata değer verme düzeyleri anlamlı düzeyde farklılaşmasa da diğer alt boyutlarda ve toplamda en yüksek sanatsal tutuma sahip bireylerin dul bireyler, ardından boşanmış bireyler olduğu; en düşük sanatsal tutuma sahip

bireylerin ise evli bireyler olduğu görülmüştür.

Araştırmada elde edilen bulgular değerlendirildiği zaman; evli, bekâr, boşanmış ve dul bireylerin sanata yönelik tutumları arasında farklılıklar olduğu göze çarpmaktadır. Medeni durum değişkenine göre yetişkin bireylerin sanata yönelik tutumlarının, bu tarz farklılık göstermesinin temelinde yatan nedenlerin başında, evli ve bekâr bireylerin serbest zamanlarında sanatsal etkinliklere yönelme düzeylerinin birbirinden farklı olmasının yattığı düşünülebilmektedir. Ayrıca evli bireylerin ailevi sorumluluklarına ve çalışmaya vakit ayırma zorunluluklarının, sanatsal etkinliklere vakit ayırma ihtimallerini zayıflatmasının yattığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Dul ve boşanmış bireylerde, sanata yönelik tutum ölçeği puanının çok daha yüksek çıkması, evli olmanın beraberinde getirdiği sorumluluk ve meşguliyetlerden uzaklaşmış olmalarıyla hayatlarında oluşan boşluğu doldurmak üzere sanata daha çok ilgi duymaları ile açıklanabilmektedir (Memiş, 2022: 197). Literatürde, bireylerin medeni durum değişkenlerine bağlı olarak sanatsal tutum düzeylerini inceleyen araştırmaya rastlanmamıştır. Bu nedenle araştırmamızda yer alan veriler ve sonuçlar öncü veriler niteliğindedir.

Demografik değişkenlere göre katılımcıların sanata yönelik tutum düzeyleri incelendiğinde, bireylerin sanata yönelik tutumlarının yükseköğrenim düzeyi değişkenine göre anlamlı düzeyde farklılaştığı gözlenmiştir. Araştırma verilerine göre katılımcı bireylerin yükseköğrenim düzeyleri yükseldikçe, sanata yönelik tutum ölçeği puanlarının da anlamlı düzeyde farklılaştığı ve yükseldiği; dolayısıyla katılımcı bireylerin yükseköğrenim düzeylerinin, sanata yönelik tutumları üzerinde pozitif yönde etki yarattığı sonucuna varılmıştır.

Elde edilen sonuçlar değerlendirildiği zaman genel olarak sanata yönelik tutum alt boyutlarında, eğitim düzeyi yüksek bireyler lehine anlamlı farklılık bulunduğu görülmektedir. Bu durum beklentileri karşılamaktadır. Zira eğitim-öğretimden beklenen; bireylerin bilim, sanat, demokrasi gibi değerler konusunda olumlu tutumlar geliştirmesi ve özellikle yükseköğretimde öğretim basamaklarında ilerledikçe bu tutumların daha da güçlenmesidir. Dolayısıyla lisans eğitimi sonrası lisansüstü eğitime vakit ayırma, bireylerin sanata yönelik tutum düzeylerini destekleyen ve artıran bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Literatürde yer alan çalışmalarda eğitim düzeyine göre sanata yönelik tutumun ele alındığı araştırmaların sınırlı olduğu görülmekle beraber, eğitim ve sanat ilişkisinin ele alındığı çalışmalarda genellikle sanata

yönelik tutumun bu alanda eğitim alma ile yakından ilişkili olduğu vurgulanmıştır (Azkın, 2019: 1; Hızal, 2017: 82; Memiş, 2022: 199). Öğrenciler üzerinde yapılan bir araştırmada ise anne-baba eğitim düzeyinin, öğrencilerin sanatsal tutumları üzerine etkisi araştırılmış; ebeveynlerin öğrenim düzeylerinin farklılaşmasının, öğrencilerin sanatsal tutum düzeyleri üzerinde etkili unsur olmadığı görülmüştür (Akarca, 2018: 43).

Yapılan araştırmada, katılımcıların sanatsal tutumlarına etkisi araştırılan bir diğer demografik değişken, yükseköğrenim alanı değişkenidir. Araştırma verilerine göre, araştırmaya katılan bireylerin yükseköğrenim gördükleri bilim alanlarının farklılaşmasına bağlı olarak sanata yönelik tutum düzeylerinin anlamlı düzeyde farklılaştığı; sağlık bilimleri alanından mezun bireylerin sanata yönelik tutum puanları tüm alt boyutlarda ve toplamda en yüksek düzeyde çıkarken; ilahiyat bilimleri mezunu bireylerin, ölçüğe ait tüm alt boyutlarda ve toplamda sanata yönelik tutum puanlarının, diğer tüm alan mezunu bireylerden düşük olduğu gözlenmiş; dolayısıyla bireylerin eğitim gördükleri bilim alanı değişkeninin, onların sanata yönelik tutumlarını önemli ölçüde etkilediği sonucuna varılmıştır (Memiş, 2022: 204).

Araştırmaya katılan bireylerin sanat eğitimine yönelik tutumlarının, mezun oldukları alanlara göre farklılık göstermesinin temelinde; sağlık ve fen bilimleri alanlarından mezun olan bireylerin çoğunlukla prestijli ve gelir düzeyi yüksek meslekler olması nedeniyle, bu alanlardan mezun bireylerin boş zamanlarını sanatsal faaliyetlere ayırma hususunda maddi problem yaşamamaları, mesleğin seçkinliğine bağlı olarak tâbi olunan sosyal sınıfın sanatsal faaliyetlere katılımı önemsemesi ve desteklemesi, bu alanlarda eğitim gören bireylerin sanata ve sanatsal faaliyetlere önem ve değer atfetmeleri, faaliyetlere sık katılım sağlamaları yanında, araştırmanın gerçekleştirildiği bölgenin sanatsal faaliyet açısından zengin oluşu neden olarak gösterilebilmektedir. Ayrıca, bireylerin yükseköğrenim gördükleri dönemde sanatsal faaliyetlere katılım düzeylerinin de sanata yönelik tutumlarının farklılık göstermesinde etkili olduğu varsayılmaktadır.

İlahiyat mezunlarının sanata yönelik tutum ölçüğüne ait tüm alt boyutlarda ve toplam sanata yönelik tutum puanında en düşük puanlara sahip olmaları şöyle açıklanabilmektedir: Bu durumun; alınan yanlış, eksik veya önyargılı din eğitimden beslenen dindarlık algısından, mensup olunan dinî gruplar ve zihniyetten kaynaklandığı düşünülmektedir.

Geçmişten günümüze genelde kendini sıkı dindar zanneden, özelde formel yahut informel kurumlardan din eğitimi alan kesimler içe-

risinde bilim, felsefe ve san'ata soğuk bakan, hatta karşı olanların bulunduğu; son yıllarda ilahiyat fakültelerinde Felsefe ve Din Bilimleri alanına giren derslerin azaltılmasına paralel olarak bu zihniyetin giderek güçlendiği önemle üzerinde durulması gereken bir durumdur. Resim, heykel, minyatür gibi sanatsal unsurların hoşgörülmemesi ve dışlanması; sinema ve tiyatroya karşı mesafeli olunması; müziğin dinlenebilir olması için geçerli belirli kuralların var olduğuna dair düşünce ve öğretilerin, din eğitimi almış olan ilahiyat bilimleri mezunu bireyler üzerindeki sanatsal tutumlarına menfi etki ettiği düşünülmektedir.

Kısaca izah etmek gerekirse; ilahiyat alanı ve diğer alan mezunu bireylerin sanata yönelik tutumlarındaki farklılaşmanın altında, farklı alan mezunlarının sanata ve sanatsal etkinliklere bakış açılarındaki farklılaşmanın yattığı söylenebilmektedir. İlahiyat alanı mezunu bireylerin çok düşük sanata yönelik tutuma sahip olmalarında etkili olduğu düşünülen bir başka husus ise alan mezuniyeti sonrası görev almış oldukları kurumların ve meslekleri gereği genelden farklı davranış beklentileri olan aile ve sosyal çevrenin etkisiyle sanatsal faaliyetlere mesafeli duruyor olmaları varsayımdır.

Konuyla alakalı literatürde yer alan araştırma bulguları da mezun olunan alan türünün, sanata yönelik tutum üzerinde belirleyici olduğunu göstermektedir. Okul öncesi öğretmenleri üzerinde bu konuda yapılan bir çalışmada, en yüksek sanata yönelik tutum düzeyine çocuk gelişimi bölümü mezunlarının sahip olduğu, en düşük sanata yönelik tutum düzeyine ise okul öncesi öğretmenliği bölümü mezunlarının sahip olduğu bulunmuştur. Aynı çalışmada sanat etkinliklerine yönelik tutumların da mezun olunan alan değişkenine göre farklılaştığı tespit edilmiştir (Hızal, 2017: 8).

Demografik değişkenlere göre katılımcıların sanata yönelik tutum düzeyleri incelendiği zaman, katılımcıların sanata yönelik tutumlarının icra edilen meslek değişkenine göre tüm alt boyutlarda ve toplam puana göre anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir.

Araştırma verileri incelendiğinde; ölçek alt boyutlarından “Sanatın Gerekliliği”, “Sanat Eğitimine Değer Verme” ve ölçek toplam puanında emeklilerin en yüksek sanatsal tutuma sahip oldukları; “Kişisel Sanatsal Eğilim” alt boyutunda serbest meslek, memur ve emeklilerin eşit puanla en yüksek tutum düzeyine sahip oldukları; sanatsal etkinliklere katılım alt boyutunda esnaf meslek grubunun en yüksek tutum puanına sahip oldukları gözlenirken; din görevlilerinin “Sanatın Gerekliliği”, “Kişisel Sanatsal Eğilim”, “Sanatsal Etkinliklere Katılım” ve ölçek toplam puanında en düşük tutum düzeyine sahip meslek grubunu oluşturdukları

sonucu elde edilmiştir. Bu verilere göre, meslek değişkeninin katılımcı bireylerin sanata yönelik tutumları üzerinde anlamlı düzeyde farklılaşmaya neden olduğu sonucuna varılmıştır.

Araştırmaya katılan bireylerin meslek dallarına göre sanata yönelik tutumlarının anlamlı farklılık göstermesi, katılımcıların meslek dallarına göre serbest zamanlarında sanat etkinliklerine yönelme sıklıklarının birbirinden farklı olması, eğitim gördükleri yükseköğretim alanının farklı oluşundan kaynaklanan sanata yönelik bakış açılarının bazı farklılıklar göstermesi, eğitim aşamaları boyunca sanatsal etkinliklere katılma oranlarının farklılık arz etmesi, meslek gruplarına göre farklılaşan boş zamanlarının birbirinden farklı olması ve bu zamanları değerlendirmeye yönelik düşünce ve uygulamaların farklılık göstermesiyle açıklanabilmektedir.

Ayrıca görev icra edilen kurumların sanata ve sanatsal etkinliklere bakış açısı ve yaklaşımları da bireylerin sanatsal tutumları üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir. Nitekim din hizmetleri sınıfında çalışanların sanata yönelik tutumlarının düşük olması bunu desteklemektedir. Literatür incelendiğinde, icra edilen meslek değişkeninin bireylerin sanatsal tutumları üzerindeki etkisini araştıran çalışmanın mevcut olmadığı görülmüştür. Bu anlamda yapılan çalışma ilgili veriler açısından öncü olma özelliğine sahiptir.

Bireylerin sanatsal tutumları üzerinde anlamlı farklılaşmaya neden olup olmadığı araştırılan bir diğer değişken, gelir düzeyi değişkenidir. Yapılan araştırmada; bireylerin gelir düzeyi değişkeninin tüm alt boyutta ve toplam puanda, katılımcıların sanatsal tutumları üzerinde anlamlı farklılaşmaya neden olduğu görülmüştür. Araştırmaya katılan bireylerin gelir düzeylerine göre sanata yönelik tutumları incelendiği zaman gruplar arasında anlamlı farklılıklar bulunduğu, genellikle ölçek alt boyutlarındaki farklılıkların, gelir durumu yüksek olan katılımcılar lehine anlamlı farklılık gösterdiği görülmektedir.

Bu durumun temelinde yatan nedenlerin başında gelir düzeyi yüksek olan bireylerin serbest zamanlarında sanat etkinliklerine daha fazla zaman ayırmalarının ve maddî imkân gerektiren birçok sanatsal etkinliğe katılım hususunda maddi açıdan sıkıntı yaşamamalarının yattığı düşünülebilmektedir. Literatür incelendiğinde; çalışmamızda elde edilen verilerin aksine, gelir durumu değişkeninin, bireylerin sanatsal tutum düzeyleri üzerinde anlamlı farklılaşmaya neden olmadığına dair verilere ulaşılan çalışmaların var olduğunu da görebilmek mümkündür (Baysal & Dıvrak, 2020: 51).

Yapılan mevcut araştırmada; algılanan dindarlık değişkeninin, katılımcıların sanata yönelik tutum düzeyleri üzerinde anlamlı farklılık oluşturup oluşturmadığı da incelenen bir diğer konu başlığıdır. Araştırmada, bireylerin algılanan dindarlık düzeylerinin, ölçeğe ait tüm alt boyutlarda ve toplam ölçek puanına göre sanatsal tutum düzeyleri üzerinde belirleyici bir faktör olduğu sonucu elde edilmiştir.

Araştırma verilerine göre, katılımcı bireylerin algılanan dindarlık düzeyleri yükseldikçe sanata yönelik tutum ölçeği puanlarının düştüğü, dolayısıyla algılanan dindarlık düzeyi değişkeninin sanata yönelik tutum üzerinde negatif yönde ve anlamlı düzeyde farklılaşmaya neden olduğu sonucuna varılmıştır. Elde edilen verilere göre az dindar olduklarını ifade eden bireylerin sanata yönelik tutumları yüksek seviyededir. Buna karşın çok dindar olduklarını ifade eden bireylerin sanata yönelik tutum düzeylerinin ise en düşük seviyede olduğu gözlenmiştir (Memiş, 2022: 211-212).

Araştırmaya katılan bireylerin sanata yönelik tutumlarının, algılanan dindarlık değişkenine göre farklılık göstermesinin temelinde, sanat ve sanatsal unsurlarla dinî inançların aynı potada buluşamayacağına dair inanca sahip dindarlık algısının oluşumunu tetikleyen geleneksel dinî öğretiler ve geleneksel dindarlık anlayışının, sanata mesafeli duruşun, önyargılı, hatalı din eğitimi kaynaklanan dindarlık anlayışının yattığı düşünülebilmektedir. Alanda yapılan çalışmalar incelendiğinde, dindarlık algı düzeyiyle sanata yönelik tutum arasındaki ilişkiye dair herhangi bir çalışmanın mevcut olmadığı görülmektedir. Bu açıdan yapılan çalışmamızın konuyla alakalı olarak daha sonraki dönemlerde alanda yapılacak çalışmalara kaynak teşkil edecektir.

Katılımcıların motivasyonel dindarlık düzeyleri ile sanata yönelik tutumları arasında anlamlılık düzeyinde ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmaya katılan bireylerin motivasyonel dindarlık düzeyleri yükseldikçe sanata yönelik tutum düzeylerinde düşüş gözlenmiştir. Bu durum bizatihi dinin kendinden kaynaklanmayıp, dinin sübjektif boyutunu teşkil eden ve bireyden bireye değişiklik gösteren dindarlık düzeyi ve tipleri ile alakalıdır. Ön yargılı ve hatalı din eğitimi neticesinde gelişen sanata ve sanatsal olana karşı duruş, sanki dinin bir emri, öğretisi gibi algılanmakta; dolayısıyla söz konusu tutumlara şahit olan dinî bilgiler yönünden yeterliliğe sahip olmayan diğer bireylerin, dine karşı ön yargılı ve saldırgan tavır takınmalarına kapı aralanmaktadır. Hâlbuki dinin bizzat kendisi estetik ve güzel olanı tavsiye etmektedir.

Günlük hayata akseden dinî içerikli birçok unsur sanatla iç içedir. Bu anlamda, estetik ve güzel olanı arama ve ortaya koyma çabası olan

sanatın, amaç olarak din ile örtüştüğü söylenebilmektedir. Sanat anlayışı hususunda problemin bizatihi dinden değil, din anlayışından yani dindarlıktan kaynaklandığını söyleyebilmek mümkündür. Literatürde, bireylerin algılanan dindarlık düzeylerinin sanatsal tutumları üzerinde etkili bir unsur olduğu, algılanan dindarlık düzeyi yükseldikçe sanatsal tutum düzeyinin düştüğü, bir başka deyişle algılanan dindarlık düzeyi ile sanatsal tutum düzeyi arasında negatif yönlü anlamlı düzeyde ilişkinin var olduğu yönünde çalışmalar mevcuttur (Memiş, 2022: 124).

Öneriler

Araştırma kapsamında elde edilen bulgular ışığında aşağıdaki önerilerde bulunulabilir:

1) Literatür incelendiğinde, dindarlıkla sanat ve sanatsal tutum ilişkisini inceleyen çalışmaların sınırlı hatta yok denecek kadar az olduğu gözlenmiştir. Bu bağlamda, sanat ve dindarlık ilişkisini farklı bakış açılarıyla ele alan değişik tez, makale hatta kitap tarzında çalışmalar yapılarak alana kazandırılması önerilmektedir.

2) Dindarlık-sanat ilişkisi incelendiğinde, dindarlık düzeyinin yükselmesine paralel olarak sanatsal tutum düzeyinde belirgin düşüş gözlenmiştir. Bizatihi dinden kaynaklanmayan bu hatalı bakış açısının düzeltilmesi adına, ülkemizde din eğitimi verilen kurumlarda sanata, sanatsal olana ve sanatçıya bakış açısını değiştirecek faaliyetlerde bulunulması, bu kurumlarda sanatsal faaliyetlere daha fazla ağırlık verilmesi, mümkünse müfredat içerisine sanatsal faaliyetlerin eklenmesi tavsiye edilmektedir.

3) Araştırmaya katılan bireylerin yükseköğrenim mezunu oldukları düşünüldüğünde, en düşük sanatsal tutuma sahip bireylerin ilahiyat alanından mezun bireyler olması düşündürücü ve üzerinde önemle durulması gereken bir diğer konudur. Yükseköğrenim döneminde bireylerin daha fazla sanatsal faaliyete iştirak etmeleri temin edilmesi önerilmektedir. İlahiyat müfredatında güzel sanatlara yönelik ders içeriklerinin eklenmesi ya da artırılmasının faydalı olacağı öngörülmektedir.

Sanatsal tutumun din hizmetleri meslek grubunda çok düşük düzeyde olması; az dindar olan ya da dindar olmayan bireylerin, bu mesleklere ve bu meslekler üzerinden dine bakış açılarının daha da olumsuz etkilendiği düşünülmektedir. Din hizmetlerinin icrasında aracı kurumların; sanata ve sanatsal yapıtlara bakış açılarının, yaklaşımlarının değişmesi, personelinin sanatsal faaliyetlere katılımını teşvik etmesi, din hizmeti icra eden söz konusu kurumlar ve personeli için sanatsal anlamda pozitif bir tutum olacaktır. Ayrıca din hizmeti icra eden kurumların,

imkânları dâhilinde sanatsal faaliyetler icra etmesi; sanat icra eden personelinin yadırgama, dışlama, cezalandırma gibi yollara tevessül etmesi; ilgili kurumlara ve çalışanlarına karşı önyargıların ve suçlayıcı tavırların önüne geçecek, din ve dindarlara karşı daha ılımlı yaklaşımlara kapı aralayacaktır.

Kaynaklar

Akarca, A. (2018). *İlkokul öğrencilerinin görsel sanatlar dersine ilişkin tutumları: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti örneği*. (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Lefkoşa: Yakın Doğu Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Akgül, M. (2019). *Profesyonel futbolcuların dinî inançlarının incelenmesi ve dinin motivasyona etkisi*. (Yayınlanmış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi, Beden Eğitimi ve Spor Anabilim Dalı.

Albayrak, M. (2012). *Estetik'in serüveni sanat felsefesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Arvası, S. A. (1982). *Diyalektiğimiz ve estetiğimiz*. İstanbul: Türkmen Yayıncılık.

Aslantaş, S. (2014). Görsel sanatlar dersine yönelik tutum ölçeği geliştirilmesi. *Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2 (2), 185-196.

Ayaydın, A., Kurtuldu, M. K. & Akyol Dayı, B. (2018). Öğretim elemanlarının sanata karşı tutumlarının ölçülmesi ve değerlendirilmesi: Karadeniz Teknik Üniversitesi Örneği. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 41 (1), 1-10.

Aydeniz, H. (2009). Din-sanat ilişkisi ve bunun somut bir yansıması olarak mevlevî semâ âyini. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32, 35-51.

Azkın, Z. (2019). *Steam (Fen, teknoloji, mühendislik, sanat, matematik) uygulamalarının öğrencilerin sanata yönelik tutumlarına, steam anlayışlarına ve mesleki ilgilerine etkisinin incelenmesi*. (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Karaman: Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Balakoğlu, M. Ö. (2019). *Sanat eğitiminde duyuşsal algı ve estetik*. İstanbul: Aralık Kitap/Roman Yayınları.

Balcı, Y. B. (2016). *Kurumsal estetik*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Bayraktar, F. (2009). Sanatçının yaratıcılığı ya da yaratılışa tanıklığı üzerine bir değerlendirme. *Felsefe Dünyası*, 50, 111-120.

Baysal, Z. N. & Dıvrak, M. (2020). Sınıf öğretmeni adaylarının sanata yönelik tutumlarının çeşitli değişkenlere göre incelenmesi. *Bilim Eğitim Sanat ve Teknoloji Dergisi (BEST Dergi)*, 4(2), 44-55.

Bingöl, B. (2011). Sanat özgürlüğü. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1 (2), 92-139.

Bourdieu, P. & Darbel, A. & Schhapper D. (1990). *The love of art:*

European art museums and their public. Stanford CA: Stanford University Press.

Certel, H. (1998). İslamî ibadetlerin psiko-sosyal işlevleri. *Ekev Akademi Dergisi*, 1 (3), 149-156.

Certel, H. *Kur'an'da insan.* (2000). Isparta: Tuğra Matbaası.

Coşkun, İ. (2000). İslâm düşüncesi açısından inanç-sanat ilişkisi üzerine bir deneme. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 1-38.

Çelik, R. B. (2019). *Rüya temaları-dindarlık ilişkisi.* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Coştu, Y. (2009). *Toplumsallaşma sürecinde dindarlığı etkileyen faktörler: Samsun örneği.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dede, H. (2016). Öğrencilerin sanata bakış açılarını ortaya koymaya yönelik bir tutum ölçüğü. *İdil Dergisi*, 5 (25), 1559-1576.

Doğan, Ş. (2007). *İlköğretim okullarında görev yapan öğretmenlerin dini tutumları: Ankara örneği.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Draz, M. A. (1978). *Din ve Allah inancı.* (çev. B. Karlıağa). İstanbul: Çığır Yayınları.

Eker, C. (2018). Grafik tasarım alanının toplumsal ve teknolojik gelişmeler bağlamında dönüşümü. *Uluslararası Sanat ve Estetik Dergisi*, 1 (1), 29-43.

Gonzales, A., E. (2017). *What is art? A research on the concept and perception of art in the 21. Century.* Viana: Vose Sociology of the Arts.

Göktaş, N., G. (2019). *Sanat galerisi ziyaretçilerinin algı tutum ve tavsiye etme niyetine yönelik bir araştırma: Sakarya örneği.* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi, İşletme Enstitüsü.

Grom, C., Z., B. & Madsen, K., S., R. & Moosbrugger, E., S., H. (2010). Münchner motivasyonel dindarlık envanteri: Boyutsal kontrol ve denetim / Das münchner motivations psychologische religiositäts-inventar: Dimensions analytische prüfung und revision. (çev. H. Apaydın). *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10 (2), 287-312.

Gürhan, N. (2010). *Kadın akademisyenlerin din algılarının sosyolojik tablili: Dicle Üniversitesi ve Mardin Artuklu Üniversitesi örneği.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hızal, A. Y. (2017). *Okul öncesi öğretmenlerinin görsel sanatlara ve sanat etkinliğine yönelik tutumlarının incelenmesi.* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

İnce, N. (2019). *Dindarlık ve psikolojik dayanıklılık ilişkisi: Burdur örneği*. (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İrgin, S. (2018). Yoksul sanat ve anlatısı. *Uluslararası Sanat ve Estetik Dergisi*, 1 (1), 11-28.

İslimyeli, N. (1976). *Sanat terimleri ansiklopedisi-2*. Ankara: Sanat Yayınları.

Karabağ, R. (2019). Öğretmenlerin dinî tutumlarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47, 531-565.

Karadağ, M. (2019). *Anne-baba ayrılığının 10-14 yaş aralığındaki çocukların dinî hayatları üzerindeki etkisi: Kastamonu/Tosya örneği*. (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karasar, N. (2022). *Bilimsel araştırma yöntemi*. (37. Baskı). Ankara: Nobel Yayınları.

Kök, M. (1997). Nureddin Topçu'da mistik imanın estetik ve felsefi temelleri. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13, 439-462.

Kulu, F. (2019). *Ergenlik döneminde dinî başa çıkma ve anlam arayışı*. (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

McManus, I. & Furnham, A. (2006). Aesthetic activities and aesthetic attitudes: Influences of education, background and personality on interest and involvement in the arts. *British Journal of Psychology*, 97, 555-587.

Memiş, M. (2022). *Yükseköğrenim görmüş bireylerde dindarlıkla demokratik bilimsel ve sanata yönelik tutum arasındaki ilişki üzerine bir araştırma: Antalya örneği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Mülayım, S. (1994). *Sanata giriş*. (2. Baskı). İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi.

Nevruzova, G. (2012). *Halk dindarlığı üzerine bir din sosyolojisi araştırması: Derbent (Dağıstan) örneği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Read, H. (1974). *Sanatın anlamı*. (2. Baskı). (çev. G. İnal & N. Asgari). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

San, İ. (2003). *Sanat eğitimi kuramları*. Ankara: Utopya Yayınları.

Sencer, M. (1989). *Toplum bilimlerinde yöntem*. (3. Baskı). İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.

Stolniz, J. (1986). A contested term: What is aesthetic? *The aesthetic attitude*. 78-83.

Tabachnik, B. G. & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics*.

(6. Baskı). Batson: Pearson.

Temizel, Ö. G. (2012). *Sanat eğitimi alan öğrencilerin sanat ve estetik tutumlarına görsel kültürün etkisi*. (Yayınlanmış Doktora Tezi). Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Türkiye İstatistik Kurumu. (2019). *Eğitim durumuna göre nüfus (15 Yaş ve Üzeri), Antalya ili Aralık 2019 verileri*. Erişim adresi: <https://biruni.tuik.gov.tr>.

Uysal, V. & Turan, Ş. (2014). Motivasyonel dindarlık ölçeği (MMRI) üzerine bir değerlendirme / An evaluation on motivational religiosity scale (MMRI). *Journal of Islamic Research*, 25 (1), 15-27.

Yakut, S. (2016). *Öğretmenlerde yabancılaşma yalnızlık ve dindarlık ilişkisi: Polatlı örneği*. (Yayınlanmış Doktora Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yıldırım, S. (2020). *Yetişkinlerde dindarlık ve psikolojik dayanıklılık ilişkisi: Antalya kamu çalışanları örneği* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yılmaz, S. (2016). *Ortaöğretim öğrencilerinin dindarlık düzeyi ile problemli internet kullanım arasındaki ilişkisinin incelenmesi*. (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yolcu, A. (2015). Sanat nedir? Sanatçı kimdir? Kime sanatçı denir?. *TMMOB EMO Ankara Şubesi Haber Bülteni*, 1, 26-27.

---

* Bu makale, yazarın *Yükseköğrenim görmüş bireylerde dindarlıkla demokratik bilimsel ve sanata yönelik tutum arasındaki ilişki üzerine bir araştırma: Antalya örneği* (2022) başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 6 • Aralık 2022 • 165-233
Issue: 6 • December 2022 • 165-233

**Türk Din Psikolojisinde
Akademisyen Bir Din Psikoloğu:
Hasan Arslan Üzerine Biyografik Bir Araştırma**

An Academical Psychologist of Religion in Turkish Psychology of Religion: A Biographic Research on Hasan Arslan

Mustafa Koç

Prof. Dr.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
Din Psikolojisi Ana Bilim Dalı
E-posta: mustafa.koc@ogu.edu.tr
Orcid: 0000-0003-1299-7963
Eskişehir / Türkiye

Professor

Eskişehir Osmangazi University
Faculty of Theology
Department of Psychology of Religion
E-mail: mustafa.koc@ogu.edu.tr
Orcid: 0000-0003-1299-7963
Eskişehir / Turkey

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type   Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received   15 Kasım 2022 • 15 November 2022
Kabul Tarihi • Accepted   01 Aralık 2022 • 01 December 2022

Ö z e t

Din psikolojisi alanında bilimsel araştırma yapan ve akademik metin üreten alan aktörüne ‘din psikoloğu’ denir. Bu makalede, Türkiye’de din psikolojisi alanında yapılan bilimsel çalışmalara önemli katkıları olan akademisyen din psikoloğu Hasan Arslan’ın (a) akademik hayatı, (b) özel ilgi alanları, (c) akademik çalışmaları, (d) lisans ve lisansüstü dersleri, (e) yönettiği lisansüstü tezleri ve (f) Türk din psikolojisi çalışmaları üzerine kişisel düşüncelerine yer verilmiştir. Sonuç olarak makalede; (i)-akademik hayatına ilişkin Arslan’ın 13 yaşında ilköğrenimini tamamladığı; 19 yaşında Mersin Tevfik Sırrı Gür Lisesinden mezun olarak ortaöğrenimini bitirdiği; 26 yaşında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun olarak yükseköğrenimini tamamlayıp 37 yaşına kadar ticaret yaptığı; 40 yaşına kadar Şanlıurfa ve Mersin’de öğretmenlik yaptığı; 42 yaşında Ondokuz Mayıs Üniversitesinde din psikolojisi ‘bilim uzmanı’ olduğu; 53 yaşında Dokuz Eylül Üniversitesinde din psikolojisi ‘bilim doktoru’ olduğu; 40 yaşında İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde din psikolojisi alanında akademik çalışma yaşamına başladığı; adı geçen bu üniversitede 55 yaşında ‘yardımcı doçent’ unvanını aldığı ve ‘doktor öğretim üyesi’ unvanıyla çalışırken 67 yaşında yaş sınırlamasından emekli olduğu; dolayısıyla toplamda 27 yıl bu üniversitede akademisyenlik yaptığı; (ii)-‘(a) dinsel tutumlar, (b) dindarlık ve ekonomik kalkınma, (c) müzik terapi ve dindarlık, (d) milli/dini kişilik tiyolojileri, (e) dindarlık ve trafik, (f) din ve yorum, (g) din ve güven, (h) din ve yaratıcı düşünce, (i) dindarlık ve üretim’ gibi özel ilgi alanları (n=9) olduğu; (iii)-Türk din psikolojisi tarihindeki bağlamsal konumu olarak Arslan’ın ikinci nesil din psikologlarının yer aldığı orijinal literatürün anlaşılması sürecini kapsayan ikinci dönem [1980-1999] ile literatüre yerel katkıların başlaması sürecini kapsayan üçüncü dönem [2000-2013] arasındaki geçiş sürecinde değerlendirilebileceği; (iv)-toplam olarak azımsanmayacak düzeyde (n=28) çalışmaları/eserleri bulunan Arslan’ın yayınlarının ürün çeşitliliğine göre bakıldığında ise en çok makalesinin (n=10) olduğu, bunu da sırasıyla kitap bölümlerinin (n=9) ve bildirilerinin (n=4) izlediği; (v)-hem lisans hem de lisansüstü düzeyde dersler (n=21) veren Arslan’ın en çok lisans düzeyinde (n=15) dersler verdiği; (vi)-Arslan’ın öğretim üyeliği boyunca yönettiği lisansüstü tezlere bakıldığında, sınırlı sayıda yüksek lisans tezi (n=5) yönettiği ve hiç doktora tezi yönetmediği saptanmıştır.

A n a h t a r   K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Biyografik çalışma • Din psikoloğu
Hasan Arslan • Bilim tarihi • Literatür

A b s t r a c t

A field actor, who conducts scientific research and produces academic texts based in the grounds of psychology of religion, is called a 'psychologist of religion'. In this article, an academic psychologist of religion, who made important contributions to scientific studies in the psychology of religion in Turkey, Hasan Arslan's (a) academic life, (b) special interests, (c) academic studies, (d) undergraduate and post-graduate courses (e) supervised graduate theses and (f) personal thoughts on Turkish psychology of religion studies are included. In conclusion of the article, it has been determined that; Arslan (i)-completed his primary education at the age of 13; graduated from Mersin Tevfik Sırrı Gür High School at the age of 19 and completed his secondary education; graduated from Ankara University Faculty of Theology at the age of 26, completed his higher education and worked in business until the age of 37; He taught in Şanlıurfa and Mersin until the age of 40; at the age of 42, received his "MA" degree in psychology of religion from Ondokuz Mayıs University; at the age of 53, received his "PhD" degree in psychology of religion from Dokuz Eylül University; started his academic career in the field of psychology of religion at the age of 40 at İnönü University; received the title of 'assistant professor' at the age of 55 at the aforementioned university and while working holding this title, he retired from age restriction at the age of 67; therefore, he had worked as an academician at this university for 27 years in total; (ii)-he has special interests in, such as, (a) religious attitudes, (b) religiosity and economic development, (c) music therapy and religiosity, (d) typologies of national/religious personality, (e) religiosity and traffic, (f) religion and interpretation, (g) religion and trust, (h) religion and creative thinking, (i) religiosity and production" (n=9); (iii)-considering his contextual position in the history of Turkish psychology of religion, he can be located in the transition period between the second period [1980-1999], which covers the process of understanding the original literature in which second-generation psychologists of religion, and the third period [2000-2013], which covers the beginning of local contributions to the literature; (iv)-according to the product variety of the publications by Arslan, whose works are at adequate level (n=28) in total, it has been seen that he has mostly articles (n=10); (v)-Arslan, who gave lectures to both the undergraduate and the postgraduate (n=21); gave most of his lectures to the undergraduate (n=15); (vi)-in Arslan's academic life, he supervised a limited number of master theses (n=5) and not any doctoral thesis.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Biographical study • Psychologist of religion
Hasan Arslan • History of science • Literature

Giriş

Dinin bireydeki psikolojik yapılanmasını araştırma konusu yapan din psikolojisi, bireyin dinsel yaşamının psikolojik perspektiften anlamlandırılması ve öznel dinsel içerikleri yorumlamak için teorik çerçevelerin geniş bir yelpazesini kullanan literatürden oluşmaktadır. Şüphesiz din psikolojisindeki içgözlem ve deneysel araştırmaların öncüleri hem doğu hem de batıdaki dinsel geleneklerin mistik, varoluşsal, felsefi, teolojik ve şiirsel metinlerinde görülebilmektedir. Ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru bilimin yükselişi, dinsel çoğulculuğun kültürel üstünlüğü, liberal ortamda oluşan teolojik atmosfer, gerçek kişisel tecrübeye yapılan vurgu ve dinsel açıklamaların dogmatik biçimlerine duyulan hayal kırıklığının artışı gibi çok sayıdaki dönemselsel faktör, sosyal-bilimsel perspektiften dinsel olgulara daha sistematik bakmaya sebep olmuştur (Parsons, 2013: 236).

Yukarıda da vurgulandığı gibi dinin psikolojik görünümünü tanımlenmeye çalışan din psikolojisi, (Vergote, 1997) global ölçekte bakıldığında Belzen'e (2007) göre özellikle akademik bir disiplin olarak, hala çok az rastlanan bir bilim dalıdır. Bu durumun sebebi ise bazen böyle bir disiplinin teolojik ön kabuller nedeniyle imkânsız görülmesi, bazen kişisel ilgilerin olmaması nedeniyle gereksiz görülmesi ve bazen de dine karşı takınılan düşmanca tutumlardır (Belzen, 2007: 221).

Batıdaki din psikolojisi çalışmalarına bakıldığında, din psikologlarının davranışın biyolojik kaynaklarına dair çalışmalardan tutum ve davranış değişikliğini etkileyen sosyo-psikolojik faktörlere kadar birbirinden farklı düzeylerde ilgilere sahip olduğu görülmektedir. Bu tür farklılıklar ise dinsel davranışın nasıl doğduğuna ve dinsel inanç ve tutumların nasıl şekillendiğine ilişkin yapılan çeşitli psikolojik anlatımlara da yansır. Ayrıntılı olarak söylemek gerekirse, din psikologları dinin kökleri ve sonuçları üzerine yoğunlaşmışlardır. Örneğin; Hearnshaw (1964: 292-295), din alanındaki son psikolojik çalışmalara bir dayanak sağlamak üzere 19. yüzyılın sonunda bir araya gelen dört etkinin altını çizmiştir. Sözü edilen bu etkiler; Galton'un dinsel pratikler gibi dinin görüntüleri üzerine yaptığı çalışmaları; Fraser gibi antropologların karşılaştırmalı din ve dinlerin kaynakları üzerine yaptıkları çalışmaları; Inge gibi teologların mistisizm ve dinsel deneyim üzerine yazdıkları ve son olarak da en iyi örneğini Starbuck'un (1899) başını çektiği sistematik din psikolojisinin başlangıç aşaması çalışmalarıdır (Jeeves, 2010: 275-276).

Din psikolojisindeki en büyük dönüm noktalarından biri de 19. yüzyılın sonlarında Amerika'da yaşanmıştır. Clark Üniversitesinde yap-

tığı çalışmalarla G. Stanley Hall (1844-1924), dikkatleri üzerinde toplamıştır. Özellikle ergenler ve olgunlaşma sürecinde ortaya çıkan dinsel gelişim aşamaları üzerinde alışan Hall'ı (1904) asıl değerli ve anlamlı kılan, Clark ekolünün en önemli diğer iki temsilcisi olan Edwin D. Starbuck (1866-1947) ile James H. Leuba'nın (1868-1946) hocası ve ilham kaynağı olmasındır. Genlerdeki dinsel gelişim olgusuyla ilgilenen Starbuck, özellikle din değiştirme deneyimi üzerinde yoğunlaşmıştır. O, *The psychology of religion: An empirical study of the growth of religious consciousness* (1899) adlı eserinde zengin bir otobiyografik malzemeyi analiz etmiştir. Bunun yanı sıra o dönemde Leuba ise *The psychology of religious mysticism* (1925) isimli eseriyle mistisizm üzerinde çalışmalarını sürdürmüştür.

Öte yandan bütün bu alan gelişmelerine rağmen o dönemin en tanınmış din psikoloğu ise William James'dir (1842-1910). Hem filozof hem de psikolog olarak dine bir fenomen olması açısından yaklaşan James, dinle ilgili araştırmalarını, 1901-1902 yıllarında gerçekleştirdiği Gifford Konferanslar serisinde dile getirmiştir. Sözü edilen konferansları, daha sonra *The varieties of religious experience* (1902) adı altında kitaplaştırarak yayınlamıştır. Kısa zamanda pek çok yabancı dile çevrilen bu kitap, birçok ölkede gerçekleştirilen din psikolojisi araştırmalarına ışık tutmuştur. Konferanslarında, din ile fizyoloji ilişkisini tartışmaya açan James, ayrıca görünmeyen varlıkların gerçekliği, din değiştirme, mistik deneyim ve kutsallık gibi konuları da incelemiştir. Ona göre dünya dinlerinde belirleyici olan onların teolojik sistemleri değildir. Bu noktada asıl belirleyici olan görme, işitme, dua kabulü ve tehlikeden kurtuluş gibi somut tecrübe şekilleridir. James, dinin birey yaşamı için köklü bir tecrübe olduğu inancına sahiptir.

Amerikan din psikolojisi ekolünün diğer bir temsilcisi ise James Pratt'tır. Titizlikle hazırladığı *The religious consciousness* (1920) isimli eserinde Hristiyanlık dışında yer alan dinlerdeki fenomenlerle de ilgilenmiştir. Onunla Amerikan din psikolojisi ekolü, o dönemde zirveye ulaşmıştır. Daha sonra ABD'de çeşitli nedenlerden dolayı, din psikolojisi araştırmaları anlamını bir dönem yitirmiştir. Bu sonuçta, genel psikoloji alanında radikal bir davranışılığa yönelik gelişmenin sorumluluğu kadar, yaşantıların dikkate alınmamasının ve teolojide psikolojizme kayma korkusunun da önemli bir payı söz konusudur (Holm, 2001: 73-74; ayrıca bkz. Parsons, 2013: 236-253). Din psikolojisinin kurulduğu Amerika'daki kurucu alan çalışmalarının yanı sıra Türk din psikolojisinin alan tarihine bakıldığında ise 1950'lerden bugüne bir disiplin olarak ilgi gören din psikolojisi alanında özellikle 1980 sonrasında pek çok teorik ve ampirik bilimsel çalışmaların yapıldığı saptanmıştır (apioğlu & Aytan,

2013: 9; son dönem güncel Türkçe literatür çalışma örnekleri için bkz. Güven & Güven, 2021; Turan, 2020).

Yukarıda da görüldüğü üzere her bilim dalı gibi din psikolojisinin de ortaya çıktığı bir sosyo-kültürel coğrafya ile kurucu aktörleri ve aktörlerin yaptığı ilk dönem çalışmaları sonucunda ortaya çıkan kurucu metinleri vardır. Tarihsel süreç içerisinde sonraki gelişimsel dönemlerde zamanla oluşan alan literatürü kapsamında bakıldığında, din psikolojisi alanı üzerine bilimsel araştırma yapan ve akademik metin üreten alan aktörüne 'din psikoloğu' denir. Din psikoloğu Ok'un (2006) yaklaşımına göre, din psikolojisi aktivite sistemi bağlamında bu alanda akademik aktiviteler gerçekleştiren bir özne vardır ve bu "din psikoloğu" olarak belirlenmiştir. Bu öznenin üzerinde çalıştığı bir nesne vardır ve bu da bireyin "dinsel" davranışlarıdır ya da 'anlam-yapma eylemi'dir. Bir alan öznesi olarak din psikoloğu, bu "nesne/ler" üzerinde çeşitli bilimsel paradigmlar ve metodolojiler kullanarak iş ve işlemler yapıp bilimsel ürün elde eder. Bir işin din psikologları tarafından başarılı bir sonuca ulaştırılabilmesi için onların takip etmeleri gereken ortak bir metodoloji vardır. Bu arada din psikoloğu, bulgular oluşturmayı içeren bilimsel aktivitelerini genellikle tek başına yapmamaktadır. Diğer yakın disiplinlerde çalışan meslektaşları da zaman zaman onun çalışmalarına katkılarda bulunabilmektedir. Sonuçta din psikoloğu, bireylerin anlam-yapma davranışları üzerine açıklayıcı, yordayıcı veya betimleyici nitelikte ağırlıklı olarak psiko-teolojik içerikli bilimsel bulgular ortaya çıkarmaya çalışmaktadır.

Ayrıca din psikolojisi aktivite sisteminin üzerinde yer aldığı belirli bağlamlar veya ortamlar bulunmaktadır. Bunlar da küçükten büyüğe ölçekli sıralandığında, bir kurum olarak üniversitelerin ilahiyat fakülteleri, bir sosyo-politik birim olarak Türkiye ve uluslararasılığı temsil eden diğer uluslar olarak belirlenebilir. Son olarak eklenmesi gereken bir başka faktör de din psikolojisinin geçirmiş olduğu tarihsel süreçtir. Dolayısıyla din psikolojisi aktivitesi, holistik bir perspektifle sözü edilen bu etkileşimdeki bütünü kendisi olarak düşünülmelidir (Ok, 2006: 441-442).

Bu makalenin amacı, din psikolojisi bilim dalında öğretim üyesi olarak çalışan Hasan Arslan (Dr. Öğr. Üyesi) üzerine biyografik bir çalışma yaparak Türk din psikolojisi tarihi ve literatürüne biyo-bibliyografik bir katkı sağlamaktır. Bilim tarihi çalışmaları bağlamında hangi bilim dalı olursa olsun alan aktörlerinin akademik yaşam ve ürünlerine dayalı yapılan biyo-bibliyografik araştırma ürünleri, özellikle arkadan gelen yeni nesil alan uzmanları için ilgili bilim dalının alan tarihinde yadsınamaz bir öneme ve değere sahiptir. Ancak ne yazık ki, genelde Türk teoloji veya din bilimleri çalışmalarına, özelden ise Türk din psikolojisi araştırmalarına

bakıldığında, biyo-bibliyografik çalışma geleneğinin henüz yeterli düzeyde oluşmadığı görülmektedir. Bu bağlamda özellikle son dönemde çeşitli üniversitelerin ilahiyat fakültelerinden emekli olan akademisyen öğretim üyeleri üzerine yapılan biyografik çalışmaların yetersizliği dikkati çekmektedir (örnek çalışmalar için bkz. Durmuş, 2003: 145-168; Alkan, 2010: 9-19). Şu ana kadarki din bilimleri özelinde Türk din psikolojisi tarihi ve literatüründe alan aktörleri üzerine yapılan biyografik çalışmalar ise din psikoloğu Koç'un çalışmalarıyla sınırlı kalmıştır (bkz. Koç, 2010: 187-210; Koç, 2011a: 227-246; Koç, 2011b: 265-285; Koç, 2012: 327-340; Koç, 2015: 301-330; Koç, 2018a: 213-259; Koç, 2018b: 65-126; Koç, 2020: 13-74; Koç, 2021a: 161-221; Koç, 2021b: 155-209; Koç, 2022: 169-231).

Kullanılan yöntembilim kapsamında nitel metodoloji üzerine kurulan bu makalede, nitel araştırma tekniği olarak “biyografik araştırma” temeline dayalı ‘biyografik anlatı görüşmesi’ kullanılmıştır (Roberts, 2002; Rosenthal, 2004). Biyografik araştırmalar, özellikle davranış bilimlerinde kullanılan ve öznel deneyimlerini ve üretimlerini merkeze alarak bu deneyimlerin psiko-sosyo-antropo-teolojik boyutları arasında dönemsel bağlantı kuran nitel değerlendirme ve veri toplama yöntemlerini kapsamaktadır (Güvercin, 2015: 172-173). Dolayısıyla bu çalışmayla, Türk din psikolojisi tarihinde akademisyen bir din psikoloğu olan Hasan Arslan’ın öncelikle kişisel akademik üretim ve anlatılarının içinde yaşadığı psiko-sosyo-antropo-teolojik eko-sistem kapsamındaki sosyal ve kültürel örüntüleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda akademik deneyimlerinin ve üretimlerinin bilimsel içerikli dönemsel açıdan kültürel ve sosyal anlamlarına ‘yarı-saydam pencere’ açıp Türk din psikolojisi tarihindeki bağlamsal yerine ilişkin betimsel analizlerin yapılması hedeflenmiştir.

Ayrıca bu çalışmada, nitel veri toplama teknikleri olarak da (i) “yapılandırılmış görüşme” tekniği kullanılarak röportaj yapılmış; (ii) “belgesel tarama” tekniği kullanılarak Arslan’a ait her türlü akademik ürün çeşitleri toplanıp bu araştırmaya özgü bir yaklaşımla sınıflandırılarak listelenmiştir (Karasar, 2016: 210-220, 229-231).

Makalenin sınırlılıkları bağlamında ise bu araştırma, kronolojik olarak Arslan’ın doğum yılı (1955) ile emeklilik yılı (2022) arasındaki zaman dilimiyle sınırlandırılmıştır. Ayrıca yine bu araştırmada yer alan röportaj, 10.11.2022 tarihinde çevrim içi/on-line olarak yapılmıştır.

a. Akademik Hayatı

29 Eylül 1955 tarihinde Mersin’de doğan Hasan Arslan, ilköğrenimini 1968 yılında Mersin’de, ortaöğrenimini de 1974 yılında Mersin Tevfik Sırrı Gür Lisesi’nde Fen Bölümünü bitirerek tamamlamıştır. Daha sonra 1975 yılında başladığı Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesini, hazırladığı *Yahudilik ve İslamiyet’te hicret* konulu lisans teziyle 1981 tarihinde bitirmiştir. Öğrencilik yıllarında başladığı ticari ve üretim çalışmalarını 1992 yılına kadar sürdürmüştür. 1992 yılında Milli Eğitim Bakanlığına bağlı Şanlıurfa’nın Birecik ilçesi Bağlarbaşı Ortaokulunda din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmeni olarak göreve başlamıştır. 1993 yılının sonunda Mersin Hacı Sabancı Lisesine atanan Arslan, buradaki görevini ise 1995 yılının Nisan ayına kadar sürdürmüştür. Daha sonra ise aynı yıl İnönü Üniversitesi Darende İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Ana Bilim Dalında araştırma görevlisi olarak akademik hayatına başlamıştır.

1995 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Prof. Dr. Hüseyin Peker danışmanlığında din psikolojisi bilim dalında başladığı yüksek lisans eğitimini *Çıracak ve kalfalarda dini tutum ve davranışlar* konulu teziyle 1997 yılında bitirmiştir. Öte yandan 1998 yılında uygulamaya konulan 35. Maddeyle YÖK’ün kendi belirlediği üniversitelerde doktora yapma şartı getirildiği için 1999 yılında din psikolojisi alanında Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde önce Prof. Dr. Erdoğan Fırat danışmanlığında doktora eğitimine başlayan Arslan, daha sonra yine aynı üniversitede Prof. Dr. Recep Yaparel danışmanlığında doktora tezini tamamlamıştır. Dolayısıyla Arslan 2008 yılında *Ekonomik kalkınmada dini tutum ve davranışların çift yönlü rolü* başlıklı doktora tezini tamamlayarak din psikolojisi bilim dalında ‘bilim doktoru’ unvanını almıştır.

Öte yandan doktorasını bitirdikten sonra 2010 yılında İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Ana Bilim Dalındaki yardımcı doçent kadrosuna atanan Arslan, 2018 yılında YÖK yasasındaki unvan değişikliği sebebiyle Dr. Öğr. Üyesi olarak adı geçen üniversitede emekli olduğu tarihe kadar bu akademik unvanla çalışmaya devam etmiştir. Aynı zamanda Din Psikolojisi Ana Bilim Dalı Başkanlığı görevini de yürüten Arslan, 29 Eylül 2022 tarihinde yaş haddinden emekliye ayrılmıştır. Akademik kariyer ve çalışma yaşamına İnönü Üniversitesinde ‘din psikolojisi araştırma görevlisi’ olarak başlayan Arslan, bu iş yaşamını adı geçen üniversitedeki ilahiyat fakültesinde din psikolojisi ana bilim dalı ‘öğretim üyesi’ olarak tamamlamıştır. Yabancı dil olarak Almanca, Arapça, Farsça ve İngilizce bilen Arslan, evli ve üç çocuk babasıdır. Arslan, emeklilik sonrası yaşamını Malatya’da sürdürmektedir (görsel için ayrıca bkz. Ek-1).

b. Özel İlgi Alanları

Arslan'ın akademik çalışmalarındaki özel ilgi alanları ise '(i) dinsel tutumlar, (ii) dindarlık ve ekonomik kalkınma, (iii) müzik terapi ve dindarlık, (iv) milli/dini kişilik tiyolojileri, (v) dindarlık ve trafik, (vi) din ve yorum, (vii) din ve güven, (viii) din ve yaratıcı düşünce, (ix) dindarlık ve üretim' gibi konulardır. Arslan'ın bu konularda yayınlanmış çok sayıda akademik ürünleri (kitap bölümleri, makale, bildiri, çeviri) bulunmaktadır.

c. Türk Din Psikolojisi Tarihindeki Bağlamsal Konumu

Amerika Birleşik Devletleri'nde 1900'lü yılların başlarında ortaya çıkan din psikolojisinin Batı ve Türkiye'deki tarihsel gelişimiyle ilgili bir karşılaştırma yapıldığında, Türkiye'de din psikolojisi kapsamındaki ilk bilimsel çalışmalar, Amerika'daki çalışmalardan ancak 50 yıl sonra yani 1950'li yılların başlarında yapılmaya başlamıştır. Alana ilişkin yapılan ilk çalışmalarda, öğrencilerin alanı tanımaya katkıda bulunmaya yönelik olarak din psikolojisinin tanımı, konusu ve yöntemleri gibi temel konuları ile Freud ve Jung'un din üzerine görüşleri ve özellikle de Freud'un dine olumsuz bakışına yöneltilen eleştirileri yer almıştır (bkz. Egemen, 1952; Armaner, 1980). Bu türden ilk dönem kuramsal çalışmaları, özellikle 1980'li yıllardan sonra yüksek lisans ve doktora tezi düzeyinde yapılan teorik ve ampirik araştırmaların artarak takip ettiği gözlenmiştir.

Bu dönemdeki çalışmalardan biri de Arslan (1997) tarafından yapılan *Çıracak ve kalfalarda dini inanç ve davranışlar* başlıklı yüksek lisans tezi ile *Ekonomik kalkınmada dinsel tutum ve davranışların çift yönlü rolü* isimli doktora çalışmasıdır (2008). Adı geçen bu araştırmalardan doktora çalışması ise 2021 yılında *Ekonomik kalkınma ve dini yaşam üzerine bir değerlendirme* başlığıyla kitap bölümü olarak yayımlanmıştır (Arslan, 2021: 155-175). Bunun yanı sıra yerli alan literatürüne bakıldığında, Arslan'ın yüksek lisans ve doktora konularıyla ilişkili olarak *Bir Türk kurumu olan ahilik ve şahsiyet (kişilik) gelişimi* isimli bir de makalesinin yayımlandığı görülmektedir (Arslan, 2017; 145-162).

Türkiye'deki din psikolojisi çalışmalarının tarihsel gelişim sürecine bakıldığında, bu bilim dalıyla ilgili yapılan çalışmaların ortalama 70 yıllık bir geçmişe dayandığını görmek mümkündür. Din psikoloğu Koç (2012/2015) tarafından yapılan öznel bir sınıflandırmada, Türk din psikolojisi çalışmalarının kronolojik gelişim süreci, (i)-İlk dönem [1949-1979]: *Başlangıç-Din psikolojisinin tanınması*; (ii)-İkinci dönem [1980-

1999]: *Orijinal literatürün anlaşılması*; (iii)-Üçüncü dönem [2000-2013]: *Literatüre yerel katkıların başlaması* şeklinde 3 döneme ayrılmıştır (şematik gösterim için bkz. Koç, 2015: 295).

Yukarıdaki sınıflandırmada sözü edilen bu ikinci ve üçüncü dönemdeki din psikolojisinin gelişim aşamalarında ise din psikolojisi üzerine yapılan çalışmalarda yıllara göre aşama aşama niceliksel bir artış olmuştur. Dolayısıyla ilk –çekirdek kadro- din psikologlarının yetiştiği dönem olan ikinci dönemin başlarında, daha çok alanla ilgili Batı’da yapılan akademik çalışmaların anlaşılması üzerine çalışılmıştır. Bu dönemin ortalarından başlayarak yüksek lisans ve doktora programları açan ilahiyat fakültelerinde ikinci kuşak akademisyen din psikologları da yetiştirilmeye başlanmıştır. Kronolojik olarak çok da erken sayılmayacak bir yaşta akademiye giren Arslan’ın da bu iki gelişimsel dönemin geçiş aşamasında din psikolojisi alanında uzmanlaştığı gözlenmiştir (Arslan, 1997 & 2008).

Yukarıda verilen tarihsel gelişim bilgileri ışığında, bir din psikoloğu olarak Arslan’ın Türk din psikolojisi tarihindeki bağlamsal konumu, din psikolojisinin tanınması sürecini kapsayan ilk dönemdeki [1949-1979] Türk din psikolojisi kurucularının yetiştirdikleri çekirdek kadro araştırmacılardan oluşan ikinci nesil din psikologların yer aldığı orijinal literatürün anlaşılması sürecini kapsayan ikinci dönem [1980-1999] ile literatüre yerel katkıların başlaması sürecini kapsayan üçüncü dönem [2000-2013] arasındaki geçiş sürecinde değerlendirilebilir. Dolayısıyla adı geçen bu ikinci dönemin sonlarında yüksek lisans tezini (1997) tamamlayan din psikoloğu Arslan, üçüncü dönemde de doktora tezini (2008) bitirerek akademik yaşamına devam etmiştir. Bu sözü edilen sınıflandırmadan bakıldığında Arslan, ikinci dönem ile üçüncü dönem geçişinde yetişen bir din psikoloğu olarak betimlenebilir.

Alandaki kişisel akademik çalışma tarzına bakıldığında ise Arslan’ın çalışma konularının daha çok kuramsal ve teorik içerikli dokümantasyona dayalı bir metodoloji kullanılarak yapıldığı söylenebilmektedir. Din psikoloğu Arslan tarafından yapılan çalışmalara bakıldığında, Türk din psikolojisi alanı içerisinde daha az dikkati çeken konuların seçildiği gözlenmiştir. Din ile ekonomik kalkınma ve üretim üst başlığındaki çalışmalarını tipik olarak buna örnek verilebilmektedir.

Din psikoloğu Arslan’ın diğer emekli akademisyen din psikologlarında şimdiye kadar görülmeyen bir diğer özelliği ise uluslararası niteliğe sahip teknik alanda iki adet patent sahibi olmasıdır. Alan dışı bir başarı olarak oldukça dikkat çekici bu yönü ise Arslan’ın lise yıllarından bu yana fen bilimlerine özel bir ilgi ve yeteneğinin olmasının bir sonucu biçiminde yorumlanabilmektedir. Konuya ilişkin olarak ayrıca babasının

esnaf olması sebebiyle ticaretle erken yaşlarda tanışması ve akademi öncesi bir dönem ticaret ve üretim sektöründe çalışmalar yapmasının da akademiye geçiş sonrasında ekonomik üretim ve din ilişkisi üzerine akademik çalışmalarını yoğunlaştırmasına sebep olduğu söylenebilmektedir. Özetle din psikoloğu Arslan'ın bağlamsal konumundaki tematik yerine bakıldığında sosyal bilimler ile fen bilimleri dayanışmasını, teorik ile pratik uzlaşmasını artırmaya yönelik akademik bir kişisel çaba içerisinde olduğu görülmektedir.

d. Akademik Çalışmaları / Eserleri

Makalenin bu başlığı altında, akademiye 27 yıl akademik hizmeti olan Arslan'ın akademik ürünleri: (i) tezleri, (ii) kitapları, (iii) makaleleri, (iv) çevirileri, (v) kitap bölümleri, (vi) bildirileri, (vii) editörlükleri, (viii) kitap tanıtım yazıları, (ix) projeleri, (x) patentleri' şeklinde sınıflandırılarak aşağıda verilmiştir.

d.a. Tezleri

1. (1981). *Yahudilik ve İslâmiyette hicret* – [Lisans tezi]. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. (Danışman: Prof. Dr. Hikmet Tanyu).
2. (1997). *Çıracak ve kalfalarda dini inanç ve davranışlar* – [Yüksek lisans tezi]. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Danışman: Prof. Dr. Hüseyin Peker).
3. (2008). *Ekonomik kalkınmada dinsel tutum ve davranışların çift yönlü rolü* – [Doktora tezi]. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Danışman: Prof. Dr. Recep Yaparel).

d.b. Kitapları

Basılı kitabı bulunmamaktadır.

d.c. Makaleleri

1. (2009). Din psikolojisi açısından insanda yaratıcı düşünce. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 12 (34), 97-114.
2. (2009). Dini tutumların oluşum, gelişim ve değişimi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (1), 77-96.
3. (2010). Dini tutumlar ve kalkınma. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (1), 139-161.
4. (2010). Dinle ilgili düşünce, tanım ve algılamalar. *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 3 (5), 251-270.
5. (2010). İnsan faktörü ve bilinçlilik düzeyinin kalkınmaya etkisi. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (1), 297-315.

6. (2011). Çanakkale zaferi: Dini duygu düşünce ve şuur. *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 115-135.
7. (2011). Dindarlık boyutları, algıları ve uygulamaları. *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 4 (7), 39-61.
8. (2014). Mehmet Akif Ersoy'un şahsiyeti ve milli mücadeledeki rolü. *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1), 117-150.
9. (2015). Müzik terapi ve dini müzik: İlahiyat Fakültesi öğrencileri üzerinde sınırlı bir uygulama. *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 8 (16), 103-127.
10. (2017). Bir Türk kurumu olan ahilik ve şahsiyet (kişilik) gelişimi. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 30, 145-162. [ayrıca bkz. Ek-4].

d.d. Çevirileri

1. (2017). Amerika Birleşik Devletleri: İslam'ın patronu mu? (D. Pipes & M. Stillman'dan çeviri). *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 10 (19), 159-172. (G. Eroğlu ile birlikte).

d.e. Kitap Bölümleri

1. (2016). Trafikte dini tutum ve davranışların rolü. [içinde] *Din ve Trafik: Trafikte Sosyal ve Psikolojik Davranışlar, Hoşgörü, Eğitim, Ahlak, Kültür, Denetim ve İstatistikler - II.* (ss. 39-57). Ed. H. Arslan & M. Birsin & V. Özdemir & M. Bozkurt & H. Maraz & S. Demir. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları.
2. (2017). Problemlı bir kavram: Yorum - İslam'da yorum ve dini hayat. [içinde] *İslam ve Yorum - III.* (ss. 491-514). Ed. M. Arslan & M. K. Çeçen & A. Kıyak & T. Akgün & S. Demir & M. E. Şahin. Malatya: Malatya İlahiyat Vakfı Yayınları.
3. (2018). Birey ve toplum üzerindeki tezahürleri açısından İslam ve yorum. [içinde] *İslam ve Yorum 2 - III.* (ss. 167-187). Ed. A. F. Sinaoğlu & M. Arslan & Y. Batar & G. Sayın. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları.
4. (2019). İmam-ı Azam Ebu Hanife düşüncesinin yansımaları. [içinde] *Çağları Aşan Bilge İmam-ı Azam Ebu Hanife.* (ss. 257-280). Ed. A. Duman. İstanbul: Endülüs Yayınları.
5. (2019). İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin tavsiyeleri. [içinde] *Çağları Aşan Bilge İmam-ı Azam Ebu Hanife.* (ss. 281-284). Ed. A. Duman. İstanbul: Endülüs Yayınları.
6. (2019). İnsan olarak İmam-ı Azam Ebu Hanife. [içinde] *Çağları Aşan Bilge İmam-ı Azam Ebu Hanife.* (ss. 173-188). Ed. A. Duman. İstanbul: Endülüs Yayınları.

7. (2021). Birey ve toplum açısından güven ve dindarlık. [içinde] *İslam ve Toplumsal Güven*. (ss. 311-347). Ed. Y. Batar & V. Özdemir & M. Bozkurt & A. Küçükparmak. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları.

8. (2021). Dijitalleşme, küreselleşme, dindarlaşma. [içinde] *İslam ve Yorum 5 - III*. (ss. 271-297). Ed. H. Bekiroğlu & E. Güzel & Y. E. Temiz. M. A. Yavuz. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları.

9. (2021). Ekonomik kalkınma ve dini yaşam üzerine bir değerlendirme. [içinde] *İlahiyat Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler*. (ss. 155-175). Ed. F. Rençber & S. Uzundağ & M. Ergün. İstanbul: Gece Kitaplığı Yayınevi. [ayrıca bkz. Ek-3].

d.f. Bildirileri

1. (2012). Küresel gelişmeler ışığında ahiliğin günümüze yansımaları ve yeniden etkin hale getirilmesi. [içinde] 2. *Uluslararası Ahilik Sempozyumu Tebliğler Kitabı*. Ed. K. Ceylan. (19-20 Eylül 2012 Kırşehir). Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Ahilik Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları.

2. (2015). İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe'de iman anlayışı ve dini tutumlara yansımaları. [içinde] *Devirleri Aydınlatan Meşale: İmâm-ı Azam Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı* (28-30 Nisan 2015). (ss. 327-344). Eskişehir.

3. (2018). Malatyalı ilim ve fikir insanı, dilci, edebiyatçı Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoglu. [içinde] *Uluslararası Geçmişten Günümüze Malatyalı İlim ve Fikir İnsanları Sempozyumu Bildiriler Kitabı-1* (ss. 431-458). Ed. N. Akpolat ve ark. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları.

4. (2018). Modernleşme sürecinde camiler ve sosyo-kültürel işlevleri. [içinde] *Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açardan) Bildiriler Kitabı-2* (ss. 637-654). Ed. F. Karaman ve ark. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları.

d.g. Editörlükleri

Editorial çalışması bulunmamaktadır.

d.h. Kitap Tanıtım Yazıları

1. (2009). Fahreddin Razi'de bilgi teorisi. (M. Bozkurt). *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 7 (14), 203-203.

d.i. Projeleri

1. (2015-2017). *Güneşten yüksek ısının temin edilmesi, depolanması, transfer edilmesi, fırın, ızgara ve çok amaçlı kullanımı*. YÖK Projesi. (Yürütücü) PR-357-8250 – (Alan dışı)

2. (2015-2017). *Meyve kurutma ve islimleme için kabin ve sıcak hava temini*. YÖK Projesi. (Yürütücü) PR-357-8248 – (Alan dışı)

d.j. Patentleri

1. (2011). *Meyve kurutma ve islimleme için kabin ve sıcak hava temini*. Patent Başvuru Sahibi: Hasan Arslan. Patent Buluş Sahibi: Hasan Arslan. Patent No: TR 2011 04971 B – (Alan dışı)

2. (2015). *Güneşten yüksek ısının temin edilmesi, depolanması, transfer edilmesi, fırın, ızgara ve çok amaçlı kullanımı*. Patent Başvuru Sahibi: Hasan Arslan. Patent Buluş Sahibi: Hasan Arslan. Patent No: TR 2015 06900 B – (Alan dışı) [ayrıca bkz. Ek-5].

e. Lisans ve Lisansüstü Dersleri

Makalenin bu bölümünde ise din psikolojisi alanında öğretim üyesi olan Arslan'ın 1995-2022 yılları arasında lisans ve lisansüstü düzeyde verdiği derslere yer verilmiştir. Arşiv bilgisi yetersizliği sebebiyle yıllara göre ders sınıflandırması yapılamadığından dolayı listede dersin verildiği yıl belirtilmemiştir.

e.a. Lisans Dersleri

1. Din psikolojisi I
2. Din psikolojisi II
3. Psikolojiye giriş
4. Eğitim psikolojisi (pedagojik formasyon)
5. Öğrenme psikolojisi (pedagojik formasyon)
6. Eğitimde etik (pedagojik formasyon)
7. Gelişim psikolojisi (seçmeli)
8. Psikoloji tarihi (seçmeli)
9. Çevre ve din (seçmeli)
10. Gelişim dönemleri ve din (seçmeli)
11. Din ve etik (seçmeli)
12. Ruh sağlığı ve din (seçmeli)
13. İslam'da insan hakları ve demokrasi (seçmeli)
14. Kur'an'a psikolojik yaklaşımlar (seçmeli)
15. Halkla ilişkiler (seçmeli)

e.b. (Lisansüstü) - Yüksek Lisans Dersleri

1. Genel psikoloji
2. Din psikolojisine giriş
3. Dindarlık araştırmaları
4. Dini tutumlar ve dindarlık

e.c. (Lisansüstü) - Doktora Dersleri

1. Bireysel yaşamda dinsel değişim
2. Din psikolojisi açısından yenilikçi ve yaratıcı düşünce

[Kaynak: <https://www.inonu.edu.tr>]

f. Yönettiği Lisansüstü Tezleri

Makalenin bu bölümünde de akademik yaşamı boyunca din psikolojisi alanında öğretim üyesi olarak görev yapan Arslan'ın yönettiği lisansüstü (yüksek lisans) tezleri yer almaktadır. Bu bölümde yer verilen tez listeleri ise Ulusal Tez Merkezi kayıtları ve Arslan tarafından oluşturulan akademik özgeçmiş referans alınarak oluşturulmuştur (bkz. <https://tez.yok.gov.tr>). Tez yazım biçimi olarak sırasıyla “[tez merkez kayıt numarası], yazar adı soyadı, (tezin bitirildiği yıl), tezin adı (Türkçe + İngilizce)” şeklinde bu makaleye özgü bir niteleme kullanılmıştır. Tezlerin tümü İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne bağlı olarak yapıldığından dolayı her bir tez için ayrıca üniversite adına yer verilmiştir. Konuyla ilgili yapılan literal tarama sonucunda akademik danışmanlığında sadece yüksek lisans tezi (n=5) yönettiği bulgularan Arslan'ın hiç doktora tezi yönetmediği görülmüştür. Ayrıca Arslan tarafından yönetilen tezlerin yazarları, aynı zamanda Arslan'ın yüksek lisans öğrencileri olarak da ayrı bir başlık altında alan tarihi kayıtlarına geçirilebilir.

f.a. Yönettiği Yüksek Lisans Tezleri

1. [538454]. Yunus Kaba. (2019). Huzurevinde yaşayan bireylerin ölüm kaygısı düzeylerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi: Malatya Huzurevi örneği / Examination of death anxiety levels of individuals living in nursing homes in terms of various variables: The case of Malatya Nursing Home.

2. [568749]. Yasemin Cengiz Çamlı. (2019). Ebû Zeyd el-Belhî'nin ruh sağlığı ve depresyon tedavisiyle ilgili görüşlerinin bilişsel terapiye göre değerlendirilmesi / Evaluation of Abu Zeyd al-Belhi's views on mental health and treatment of depression according to cognitive therapy.

3. [738083]. Fahriye Karataş. (2022). Ergenlerin dini başa çıkma, umutsuzluk ve yaşam doyumu düzeyleri arasındaki ilişkilerin incelenmesi / Examining of the relationships between adolescents' levels of religious coping, hopelessness, and life satisfaction.

4. [10495460]. Kübra Perçin. (2022). Dindarlık ve yaratıcı kişilik ilişkisi: İnönü Üniversitesi örneği / The relationship between religiosity and creative personality: Example of İnönü University.

5. [UTM kaydı yok]. Beyhan Alan. (2022). Psikolojik tefsire Hucurat Suresi örneği / Example of Surah Hucurat for psychological tafsir.

f.b. Yönettiği Doktora Tezleri

Yönettiği doktora tezi bulunmamaktadır.

g. Türk Din Psikolojisi Çalışmaları Üzerine Kişisel Düşünceleri

Çalışmanın bu bölümünde Arslan ile yapılan soru-cevap içerikli röportaj kayıtları yer almaktadır. Araştırmacı tarafından röportaj soruları ve cevapları, “(i) özel ve akademik yaşam, (ii) Türk din psikolojisinin güncel durumu ve sorunları, (iii) Türk din psikolojisinin geleceği; (iv) yeni nesil din psikologlarına öneriler” başlıklı alt temalara göre düzenlenerek verilmiştir.

* Röportaj – [Mülakat] –

“*Araştırmacı*: Kıymetli hocam, uzun yıllar süren akademik çalışma hayatınızı tamamlayarak yakın bir zamanda emekli oldunuz. Bu sebeple eğer izin verirseniz sizinle (i) özel ve akademik yaşamınız, (ii) Türk din psikolojisinin güncel durumu ve sorunları, (iii) Türk din psikolojisinin geleceği ve (iv) yeni nesil din psikologlarına öneriler” şeklinde düzenlenmiş tema başlıklarında bir röportaj yapmak istiyorum.”

(i) – *Özel ve akademik yaşam:*

[Soru] = 1. *Kıymetli hocam, isterseniz öncelikle kişisel yaşamınızdan başlayalım. Kısaca kendinizi tanıtabilir misiniz? Yani nasıl bir çocukluk ve gençlik döneminiz oldu? Çocukken ve gençken yaşama ilişkin hayalleriniz ve hedefleriniz nelerdi?*

Ailemiz din, ahlak, vatan ve millet konularında duyarlı, ibadetlerini yerine getirmeye çalışan, helal, haram konularına önem veren, komşuları ve akrabalarıyla iyi geçinen, eş, dost ve akraba ziyaretlerini yapmaya çalışan, eğitim, öğretim ve çalışmaya önem veren bir yapıya sahipti. Çocukluğuma geri dönüp baktığımda eve her gün gazete alınırdı. Babam, gazetede ki makaleleri ve üçüncü sayfa haberlerini bizlere okutturur, aile fertleri dinler, daha sonra da okuduğumuz yazıların ana fikri üzerinde konuşulurdu. Mersin’deki evimiz Müftü Camisine yakındı. Evimizden ezanlar duyulur, ramazanlarda camiye gidilirdi. Bu konuda herhangi bir zorlamayı hatırlamıyorum. Benim hafızamda o anıların olumlu bir karşılığı vardı. Adımın verildiği dedem de o caminin avlusundaki dersliklerde zamanında mollalık eğitimi aldığı için ‘molla’ lakabıyla anılırdı. Diğer dedemin de lakabı ‘Şıh’ idi. Çevresi onun doğruluk, dürüstlük ve dini vecibelerini yerine getirmedeki hassasiyeti dolayısıyla ona “şıh” demişler

fakat gerçekte şıh değil tabii ki (gülüyor). Çanakkale Savaşına katılmış, gazi olarak daha sonra Filistin cephesinde Kanal Harbine katılmış İngilizlere esir düşmüş, uzun müddet esaret hayatı yaşamış, takva sahibi bir kişiymiş.

Çocukken benim aklım ermeye başladığında ailemizin ekonomik durumu iyiydi. Yedi kardeşten sonuncusu olarak bolluk döneminin çocuğuydum diyebilirim. Babam Mersin Yeni Halde kabzımal/yaş sebze meyve komisyonculuğu yapıyordu. O tarihlerde Mersin Hali Türkiye'nin en büyük üretici haliydi. Bu durum bizlere küçük yaştan itibaren çok sayıda üretici, tüccar ve ticaret hayatını tanıma imkânı ile tecrübe ve kültürel zenginlik sağlamış hatta bir okul gibi işlev görmüştü. Halin içinde cami çoğu zaman dolu oluyordu. Çalışan işçiler, hamallar, kırdan ve köyden gelenlerle birlikte herkes camide aynı safta güven ortamı yüksek bir atmosferde ibadetler ederdik. Yedi kardeşten sonuncusuydum dedim üç ağabeyim küçük yaşta vefat etmişler, bir ağabeyim de 2022 yılında vefat etti.

Eve her gün gazetenin yanı sıra haftalık dergiler de alınıyordu. Babam 1950li yıllarda “Çalı Kuşu” ve “Yaban” gibi çok sayıda roman okumuştur. Müftü camiinde okunan ezan sesini dinliyorduk ama şehir stad-yumu da eve yakın olduğu için maç öncesi İtalyan şarkıcı Dalida'dan şarkıları da zevkle dinliyorduk. Ayrıca yakında askeri bir okul vardı her Cuma günü öğleden sonra bando takımı pırıl pırıl kıyafetleriyle marşlar çalarak geçiyor, halk da onları coşkuyla alkışlıyordu. Ramazan aylarında Kayseri'den Salim Hoca (nur içinde yatsın) geliyordu. Kendisi Galatasaray Lisesi mezunu olduğunu söylemişti, teravihten önce sakin bir şekilde vaaz veriyor, cami dolu, herkes saygıyla onu dinliyordu. Hanımıyla birlikte bize de misafir olmuştu ve bazı geceler sohbeti güzel dinlerdik. O yıllarda Diyanet İşleri Başkanı Dr. Lütfi Doğan Mersin'e gelmiş ve Halkevinin konferans salonunda bir konferans vermişti. O konferansa babam beni de götürmüştü, çocuktum hangi konuda konuşma yaptığını hatırlamıyorum fakat çok kalabalıktı, yüzünü bir ara görmüştüm ve böyle bir ortamda bulunmaktan çok mutlu olmuşum.

Akdeniz bölgesinin sahil şehirlerinde yaz ayları hava çok sıcak ve nemli olduğundan dolayı yaylalara çıkılır. Biz de ailece Arslanköy'e çıktık. Burası 1500 m. yükseklikte gerçek bir yaylaydı. Akraba, eş-dost, tarla, bağ, bahçe ve soğuksu kaynaklarıyla çok geniş bir coğrafya olan bu yaylanın okuyup yazanı çoktu. Burası, Akdeniz bölgesinde Fransız işgaline karşı milli mücadelenin ilk hareketinin başladığı önemli bir merkezdi. Demokratik hayata geçişin ilk yıllarında 1946 olaylarının yaşan-

dığı, halkın seçim sandığına sahip çıkması nedeniyle kadın erkek yüz kişiye yakın vatandaşın ölümle yargılandığı bir yerdi. Sosyal yapısı çok aktif olan bu yaylada, ilkokul 1926'da ortaokul ve lise 1960' larda açılmış, üstelik de Halk evi vardı. Halk çocuğunu daha çok ilkokul, ortaokul, lise ve daha sonra üniversite de okutmaya çalışıyordu. Kısacası benim çocukluğumda şehirdeki ve yayladaki sosyal çevre böyleydi.

İlkokul, ortaokul ve lise dönemlerimde çok iyi öğretmen ve hocalarım olmuştu, bu süreçte iyi zamanlarda sıkıntılı durumlarımız da oldu. 1975 yılında babamın beyin kanaması geçirmesi, aileyi ve onun iş hayatını olumsuz etkiledi. İlk müdahaleyi Mersin'de görev yapan nörolog ve psikiyatr bir bayan doktor yaptı, koyduğu teşhis ve tedavi uygulaması çok faydalı oldu. Ağabeyim de ürolog doktordu. Tedavi için babamın tedavisi için Ankara (Hacettepe) ve İstanbul (Cerrahpaşa'ya) gittiklerinde ilk müdahaleyi yapan doktorumuzun yerinde teşhis ve tedavi yaptığını söylemişlerdi. Bu durum ise içimde psikolojiye karşı bir ilgi uyandırmıştı. Yıllar sonra o bayan doktor ki artık biz ona abla diyorduk, benim din psikolojisinde akademik çalışma yapacağımı öğrenince çok sevinmişti.

Benim lise okuduğum yıllarda Türkiye'de sadece Ankara'da İlahiyat Fakültesi vardı ve Fen-Edebiyat Fakültesi ortalama üniversiteye giriş puanıyla öğrenci alıyordu. Ben de liseden fen bölümü mezunu olduğum için en yüksek puanım fen puanıydı. Ancak benim için Arapça, Farsça ve Kur'an-ı Kerim dersleri ilahiyat fakültesinde başladığı için tedirginlik vardı. Bu kaygılarla ilahiyat fakültesine başladığımda ben ve birçok arkadaşım, başka bir fakülteye geçmeyi konuşuyorduk ancak hocalarımızın bizlere karşı iyi yaklaşımları dolayısıyla hemen hemen hiçbirimiz başka bir fakülteye geçmedik.

Hiç unutmuyorum, Kur'an-ı Kerim dersine girdiğimiz ilk gündü ve korku ve tedirginlik tavan yapmıştı ama dersin hocası Demirhan Ünlü (Allah rahmet eylesin, mekânı cennet olsun) bizlere öyle bir psikolojik yaklaşımda bulundu ki, hiç unutmam, dersten mutlu çıktığımı hatırlıyorum. Fakültede, lisans hayatım boyunca Cemal Muhtar, Yusuf Ural Giray, Demirhan Ünlü, Neşet Çağatay, Cemal Sofuoğlu, Erdoğan Fırat, Mehmet Hatipoğlu, Fevziye Abdullah Tansel, İsmail Cerrahoğlu, Necati Öner, Neda Armaner, Hikmet Tanyu, Günay Tümer, Esat Coşan, Abdurrahman Küçük, Süleyman Hayri Bolay, Hüseyin Atay, Süleyman Ateş, Haluk ve Beyhan Karamağralılar, Mehmet Tablamacıoğlu, Rami Ayas gibi hocalardan ders aldım.

Fakültede okurken bir gün arkadaşlar ellerinde bir imza listesi bana da geldiler ve bir dilekçe ekine imza atmamı istediler. Bir hocanın

kasıtlı olarak düşük not verdiği gerekçesiyle dekanlığa verilmek üzere çok katılımlı etkili bir dilekçe için imza topluyorlardı. Ancak o hocanın düşük not verdiği kanaatinde olmadığım için imza vermedim. Başka bir zaman da yine bir arkadaşla ilgili alınan kararı doğru bulmadım ve bu karara uymadım. Dolayısıyla hayatım boyunca konformist bir yapıda olmadığımı söyleyebilirim.

Din psikolojisi hocalarımız Neda Armaner (Allah rahmet eylesin, mekânı cennet olsun) ve Erdoğan Fırat (Allah sağlıklı uzun ömür versin) gayet müşfik hocalarımızdı. Ancak o yıllarda henüz Bedi Ziya Egemen hocanın o meşhur küçük el kitabı dışında din psikolojisi kitabı olmadığı için hocalarımızın anlattıklarını not almaya çalışıyordum. Daha sonra hocalarımız derste anlattıklarını teksir haline getirdiler ve daha derli toplu bir din psikolojisi kaynağımız olmuştu, o teksirleri hala saklıyorum, zaman zaman onlara yeniden bakıyorum, içinde dini tutumlar konusu yok (gülümsüyor).

Benim üniversitede öğrenci olduğum yıllar, Türkiye’de sık sık siyasi çatışmaların yaşandığı kötü bir dönemdi. Bazen çatışmalar nedeniyle üniversite kapanıyor Ankara’ya geldikten iki üç gün sonra memlekete geri dönmek zorunda kalıyorduk. Nitekim 27 Aralık 1976 tarihinde arkadaşlarla Mehmet Akif Ersoy’u anma toplantısı yapmıştık. Bazı hocalarımız konuşma yapmışlardı, benim için verimli bir toplantı olmuştu. Ancak toplantı sonunda gece yurtlarımıza giderken bindiğimiz otobüste bulunan kalabalık bir grupla epey bir gerilim yaşanmıştı. Başka bir tarihte ise sabah fakülteye giderken bindiğimiz otobüs kurşunlanmıştı. Kısacası o tarihlerde ülkemiz bir kaos ortamından geçiyordu. Fakültede ocak-şubat aylarında ara sınavlar, haziran ayında da dönem sonu sınavları yapılıyordu. Ancak yaşanan olaylar nedeniyle üniversitenin aldığı kararla ara sınavlar kaldırıldı ve sadece haziran ayında yapılan dönem sonu sınavları belirleyici olmuştu. Yukarıda verdiğim örnekler giderek artıyor ve olaylar benim ve arkadaşlarımızın eğitim hayatını olumsuz etkiliyordu. Nitekim 25 Mayıs 1980 tarihinde ağabeyimi Mersin’e uğurlamak için otogara gittiğimizde ellerinde demir çubuklarla 20-25 kişinin saldırısına uğramıştık ve Hacettepe Üniversitesi Hastanesinde tedavi görmüştük. Mersinde de durum iyi değildi bir gün eve bomba koymuşlardı ki Allah’tan bomba patlamadığı için kurtulmuştuk. Böyle bir ortamda geçen gençlik yıllarımda ilim yapmaktan başka bir hayalim olmamıştı.

[Soru] = 2. *Yaşam felsefenizi birkaç cümleyle nasıl betimleyebilirsiniz?*

Bu sorunuzu Yunus Emre, Ahi Evren ve Mehmet Akif Ersoy’dan örnek vereceğim şu mısralarla cevaplayabilirim. Bu şiirlerdeki fikirler,

benim yaşam felsefemi oluşturuyor. Veya başka bir ifadeyle benim hayata bakış tarzımda yani yaşam felsefemde bu mısraların ana fikirleri etkili olur diyebilirim.

Çalış kazan ye, yedir, bir gönül ele getir.
Bin Kâbe'den iyrektir, bir gönül ziyareti. (Yunus Emre)
Gelin tanış olalım,
İşi kolay kılalım.
Sevelim sevilelim,
Dünya kimseye kalmaz. (Yunus Emre)
Derviş olmayıp neylesin elde yapacak işi yok,
Dervişim der durur da halka verecek aş yok.(Ahmet Yesevi)
Hak ile sabır dileyip, bize gelen bizdendir,
Akıl-ahlak ile çalışıp, bizi geçen bizdendir. (Ahi Evran)

Aklıma Alfred Adler'in "bir psikolog yaygın işsizlik olmak üzere toplum meselelerine kayıtsız kalamaz" sözü geldi bu bağlamda. Yunus Emre, Hoca Ahmet Yesevi, Ahi Evran ve Alfred Adler'in bu sözlerine katılıyorum. Ayrıca tüm psikoloji ekollerinin önemli olduğunu ancak işlevselcilik yaklaşımı ile bilişsel psikolojinin insan hayatına daha çok dokunduğunu düşünüyorum.

[Soru] = 3. *Hobileriniz nelerdir?*

Mesleki açıdan müsriflik-cimrilik-tutumluluk-üretim-dindarlık-çalışma-bağımlılık-yaşama sevinci ve yaratıcı düşünce gibi konularla ilgileniyorum. Bunun yanı sıra Peygamber efendimizin "kıyamet kopuyor olsa bile ağaç dikiniz" tavsiyesini yerine getirmeye çalışıyorum. Bağlara dağlara orman fidanları ve meyve fidanları dikiyorum. Güneş, akarsular, rüzgâr ve çevreyle ilgili her konuyla merak ve hobi düzeyinde ilgileniyorum.

[Soru] = 4. *Kendinizi nasıl bir eş, baba ve dede olarak görüyorsunuz?*

Öncelikle şunu söyleyeyim dede değilim (gülüyor). Esasında bu soruyu aile üyelerine sormak lazım, benim kendimi anlatmam pek geçerli olmaz diye düşünüyorum. Çünkü insanların söyledikleri ile yaptıkları farklı olabiliyor. Ben kendimi tanıdığım kadarıyla öncelikler sıralamasına önem vermeye çalışırım. Aile bireyleriyle alınacak kararları istişare yaparım. Olabildiğince olayları çok yönlü değerlendirme veya bilgilendirme yapmaya çalışırım fakat ailemizde netice olarak herkes kendi kararını kendi verir.

[Soru] = 5. *Eleştiriye açık mısınız? Yani meslektaşlarınız sizi eleştirirler miydi? Sizin bu eleştirilere tepkileriniz nasıl olurdu?*

Görebildiğim kadarıyla arkadaşlarım kendi fikirlerini ve benimle ilgili düşüncelerini bana rahatlıkla söylerler. Zaman zaman takdir, yerine göre uyarı ve eleştirilerini rahatlıkla yaparlar. Aynı durum onlar için de geçerlidir yani ben de onları rahatlıkla eleştirebilirim, örnekleri çoktur. Ayrıca bu soruyla ilgili olarak yukarıdaki gibi bu soruyu da çevremdekilere sormak daha gerçekçi olur, onlara da sorabilirsiniz. Çünkü bazen kendisinin ne kadar hoşgörülü, barışçı, demokratik ve eleştiriye açık olduğunu söyleyenler olsa da tam tersini yapabiliyorlar (gülüyor).

[Soru] = 6. *Yaşamınızda dönüm noktası olarak nitelendirebileceğiniz bir olay var mı? Varsa nedir?*

Esasında çok dönüm noktam var, bir tanesini anlatabilirim. Şanlıurfa'nın Birecik ilçesinde görev yaparken 29 Eylül 1993 tarihi akşam saatlerinde yani saat sekiz gibi sanırım öğretimevine atılan iki el bombası ile iki öğretmen arkadaşımız şehit olmuş ben de yaralanmıştım. Kafamda ve yüzümde bomba parçaları vardı ve tedavi görmüştüm. Estetik ameliyat yapılmıştı fakat riskli olduğu için tomografiye girememiştim. Bu olayda hayatta kalıp kalmama meselesi söz konusu olduğu için diğerlerini anlatmama gerek yok. Ancak yaşadığımız süre içinde her an iyi şeyler yapmak gerektiğini düşünüyorum.

[Soru] = 7. *Akademisyen olmasaydınız başka ne iş yapmak isterdiniz?*

Ailem beni meşru olmak şartıyla hangi işi yaparsan yap ama en iyisini yap düsturuyla gelişmelere açık, doğru, dürüst ve güvenilir olarak yetiştirdi. Ancak onlar benim ilahiyat eğitimi almamdan memnun oldular, ben de memnunum. Çevremde ilahiyat eğitimi alan ilk kişiyim. Birçok üniversitede teknokent var. Üniversiteler akademisyenlerin bu teknokentlerde üniversite sanayi iş birliği çerçevesinde faaliyetlerini destekliyor. Lisedeysen fen konularına ilgin sebebiyle daha sonraki süreçte teknik konularla da ilgilendim. Şu anda da büyük çoğunluğu ilgilendirecek teknik alanlarda iki uluslararası patentim var.

[Soru] = 8. *Akademik yaşamınız boyunca unutamadığımız ve sizi etkileyen bir anınız/hatıranız varsa bizimle paylaşabilir misiniz?*

Elbette ki iki tanesini anlatayım. Bunlardan birincisi, alan dışı olarak temel İslam bilimlerinde bir sempozyuma katılmıştım. Kuliste bir hocamız bir konuyla ilgili fikrini açıklıyordu. Ben o hocamıza “bu söylediğiniz görüşlerinizi salonda herkese de söyleyebilir misiniz?” diye sorduğumda neden söylemeyeyim dedi ve biraz sonra salona girdi ve kürsüden de az önce kuliste söylediklerini salondakilere tekrar etti. Az sonra yine kuliste başka bir hoca da bir konuyla ilgili görüşlerini açıklıyordu. Ona da hocam bu ifadelerinizi salonda herkese söyleyebilir misiniz diye

sordum. O da hayır, söyleyemem dedi ve söylemedi. ... Bunun üzerine “hür düşünce” ve “fikir özgürlüğü” üzerine çok düşünmüştüm.

İkinci hatıram da şöyledir: Yüksek lisans ve doktora ders döneminde iki farklı üniversitede ders dönemi başında bir hocayla ilgili olumlu şeyler söylemediler. Eğer o hoca derse girerse her şeyin çok kötü olacağını ve hepimizi perişan edeceğini söylediler. Buna benzer söylemler, öğrenciler arasında çok kısa zamanda yayılıyor tabii. Nitekim bahsedilen hocalar derslerimize girdi. Ancak hiç arkadaşların anlattıkları gibi olmadı. Hatta bu lisansüstü ders dönemlerimin öğrenim hayatımda en verimli eğitim öğretim dönemi olduğunu söyleyebilirim.

[Soru] = 9. *Bir akademisyen olarak din psikolojisi alanında çalışmamış olsaydınız başka hangi alanda akademik kariyer yapmak isterdiniz?*

Esasında bu soru yedinci sorunuzu hatırlatıyor bana. Ancak bu cevabıma belki şaşırabilirsiniz fakat buna cevabım “müzik” olurdu. Sınavlarda herhangi bir müzik aleti çalan öğrencilerimin çaldıkları müzik aletinin adını yazmalarını istiyordum. Herhangi bir müzik aleti çalanlara +5 puan veriyordum.

[Soru] = 10. *Akademik kariyer planlamanızda neden din psikolojisi alanını seçtiniz? Genel ve özel sebepleri var mı? Varsa nelerdir?*

Psikoloji üzerine akademik çalışma yapmayı daha önce düşünüyordum. İnönü Üniversitesi Darende İlahiyat Fakültesindeki Din Psikolojisi Ana Bilim Dalına alınacak araştırma görevlisi ilan verildiğinde ben de müracaat ettim ve nasip oldu akademiye böyle başladım. Bunun dışında özel bir sebebim yok.

[Soru] = 11. *Din psikolojisi alanındaki akademik çalışmalarınıza nasıl başladınız? Yani akademik kariyerinizi hangi aşamalardan geçerek sonuçlandı? Lisans ve lisansüstü (master ve doktora) eğitiminizi nerelerde ve nasıl yaptınız?*

Akademiye başlamamla birlikte master çalışmamı Samsun’da Ondokuz Mayıs Üniversitesinde 1995-1997 yılları arasında Prof. Dr. Hüseyin Peker hocamın danışmanlığında “Çırac ve Kalfalarda Dini İnanç ve Davranışlar” isimli çalışmamla tamamladım. Daha sonra doktora çalışmamı ise İzmir’de Dokuz Eylül Üniversitesinde 1999-2008 yılları arasında Prof. Dr. Recep Yaparel hocamın danışmanlığında “Ekonomik Kalkınmada Dinsel Tutum ve Davranışların Çift Yönlü Rolü” başlıklı çalışmamla bitirdim.

[Soru] = 12. *Sizin din psikolojisi alanında yetiştirdiğiniz dönemde üzerinizde emeği olan hocalarınız kimlerdir? Yani kimler ve hangi sebeple akademik yaşamınızda yer aldılar ve çalışmalarınıza yön verdiler?*

Lisans dönemimde Prof. Dr. Neda Armaner ve Prof. Dr. Erdoğan Fırat hocalarımın üzerimde çok emekleri var. Yüksek lisans dönemimde ise tez danışmanım Prof. Dr. Hüseyin Peker hocamın, doktora dönemimde de Prof. Dr. Erdoğan Fırat, Prof. Dr. Recep Yaparel, Prof. Dr. Kerim Yavuz, Prof. Dr. Rami Ayas, Prof. Dr. Hasan Kayıklık, Prof. Dr. Ali Murat Daryal hocamın çok emekleri oldu üzerimde.

[Soru] = 13. *Akademik çalışmalarınıza bakıldığında ağırlıklı olarak hangi alt alanlarda araştırmalarınızı yürüttünüz? Akademik kariyeriniz süresince din psikolojisi alanındaki bilimsel çalışma konularınızı nasıl belirlediniz? Veya hangi konular üzerinde çalışacağımıza nasıl karar verdiniz?*

Tüm akademik çalışmalarında düşünce, araştırma ve istişareyle öncelikler sıralaması etkili oldu diyebilirim. Bu öncelikler sıralamasında içinde bulunduğumuz topluma karşı sorumluluğumuzu göz önünde bulundururum. Din psikolojisi alanında yaptığım çalışmalarda tabii ki daha önce yapılan çalışmalardan faydalandım ancak bu basit bir aktarımdan ibaret olmadığı için özgünlük ve orijinalliği her zaman aradım. Teknik çalışmalar da yaptım. İki tane uluslararası patent aldığımı daha önce söylemiştim. Oradaki mantık daha önce alınan toplam 120.000.000 (yüz yirmi milyon) patente benzemeyecek bir ürün ortaya koymalısınız. Bir benzerlik olursa patent alamıyorsunuz çünkü. Ancak kendilerinin çok yüksek bir teknoloji uyguladıklarını nano teknolojiyle üretim yaptıklarını söyleyenler, biz bir milimetrenin bir milyonda bir oranında hassasiyetle üretim yapıyoruz diyorlar. Ancak sosyal bilimlerde özgün ve orijinal çalışma için bir milyonda bir oranındaki çalışma çok sıradan bir çalışma anlamına gelir. Kısaca sosyal bilimlerdeki özgünlük ve orijinalliğin anlamı bana göre budur ve gelişme de bu çalışmalarla sağlanabilir. Her alanda kalıplaşmış zihni yapıların belirleyici olduğu ortamlarda gelişme olmaz, en fazla iyi bir takipçi olur ve takip ettiklerini geçme potansiyelini kullanamaz veya kullanırmazlar. Burada da Alfred Adler'in "bir psikolog yaygın işsizlik dahil olmak üzere toplum meselelerine kayıtsız kalmaz" sözünü hatırlamakta fayda vardır diye düşünüyorum.

[Soru] = 14. *Bilimsel kitap, makale, bildiri gibi akademik ürünlerinizden en çok beğendiğiniz ve başyapıtım diyebileceğiniz bir eser/ çalışma var mı? Varsa hangisidir?*

Öncelikle şu anda basılı bir kitabımın olmadığını söylemeliyim. Ancak çok sayıda yayımlanmış kitap bölümlerim var. Tüm çalışmalarında özgünlük ve orijinalliğe önem vermeye çalıştım. Her bir çalışmam benim çok zamanımı almıştır. Çalışmalarım yayımlandıktan sonra da eleştirileri değerlendirmeye çalışmışımdır. Ancak her zaman eleştiri değil zaman zaman katkılar da olmuştur. Uzatmadan sizin sorunuza dönecek

olursam buna herhangi bir cevabım yok. Çalışmalarım ile ilgili atıflar konusunda dikkatimi çeken bir konu var ki o da şudur: en fazla atıf alan çalışmalarımın diğerlerine göre benim en az zamanımı alan çalışmalarım olmasıdır.

[Soru] = 15. *Şu anda geriye dönüp baktığımızda akademiada akademisyen olarak öğretim üyeliği yapan kaç master ve/veya doktora öğrenciniz vardır? Lisansüstü yetiştirdiğiniz öğrenci sayısında hedeflediğimiz sayıya ulaşabildiniz mi? Bu bağlamda “hocaların hocası” olmak nasıl bir duygudur?*

Din psikolojisi alanımdaki doktora derslerine girdim ancak doktora danışmanlığı almadım. Yüksek lisans derslerine de girdim. Malumunuz ana bilim dalına ilgi çok yüksektir. Yüksek lisans danışmanlıklarım var. Felsefe ve din bilimleri bölümüne farklı lisans mezunlarından da öğrenci alındığı için din psikolojisi alanına da farklı alanlardan gelenler var. Öğrencilerin bazıları değişik amaçlarla geliyor ve belli bir süre sonra vazgeçiyorlar, bu genel bir sorun gibi geliyor bana. Nitekim benim de toplam 25 master öğrencimize akademik danışmanlıklarım oldu. Bunlardan 5 öğrencim mezun oldu ancak çoğu devam ediyor, bu arada bırakanlar da var tabii ki. Son sorunuza gelince hocaların hocası unvanına sahip olamadım ama bunun güzel bir unvan ve nasip olduğunu düşünüyorum.

[Soru] = 16. *Sayın hocam, Türk din psikolojisi çalışmalarına uzun yıllar emek veren akademisyen bir din psikoloğu olarak yanlış anlaşıldığımızı düşündüğünüz bir konu oldu mu? Nasıl ve Niçin?*

Bazen ne yaptığım ile ilgili soruyorlar, ben de ilahiyat fakültesinde din psikolojisi derslerine girdiğimi söylüyorum. Neee “dil psikolojisi mi?” diyorlar ben de hayır “din psikolojisi” diyorum ve konuyla ilgili kısa bir açıklama yapıyorum. Haaa diyorlar (gülüyor) muhtemel ki ilk defa duydukları için iyi-iyi diyorlar. Bu alanımızla ilgili ortalama halkın durumu. Ancak bir zaman önce Ege Üniversitesine gitmiştim alanda kitapları da olan bir sosyal psikolog da “din psikolojisi” dediğimde önce “o da ne oluyor” diye bilmemezlikten gelmişti. Birçok alanda olduğu gibi akademik çalışmalarda da, Batı’da yapılan tüm çalışmaların referans alınması gereken en kusursuz çalışmalar olduğu algısının etkili olduğu izlenimini veriyor. Üniversiteden bir arkadaşına “...Şu meseleye nasıl bir çözüm getirirsin?” diye sorduğumda hiç unutmam dedi ki “Batı’da nasıl hallediyorlarsa ben de öyle hallederim” demişti. Sonra konuyu araştırdığımda Batı’da da tümünden halledilememiş olduğunu görmüştüm.

[Soru] = 17. *Türk din psikolojisi çalışmalarında son bir kaç yıl içinde okuduğunuz, takdir ettiğinizi, takibe değer bulduğunuz kişiler, kitaplar ve konular var mı? Varsa nelerdir?*

Kendimi bu sorunuza cevap verebilecek yetkinlikte görmüyorum.

[Soru] = 18. *Benim bir düşüncem var hocam. Emekliliğe yakın olan veya emekli olan din psikoloğu hocalarımızın o döneme kadar yayınladığı makalelerini yeniden elden geçirerek iki kapak arasında çeşitli başlıklarla kitap formatında yayınlamalarının akademik bir ödev/görev olduğu kanısındayım. Bu türden çalışmaların, o akademisyen için bir anlamda akademik ürün koleksiyonu değeri taşıyabileceği de söylenebilir. Bu konuda neler söylemek istersiniz?*

Benim böyle bir çalışma düşüncem yok, ancak bu fikrin Türkiye'deki alan tarihi açısından çok iyi olacağı kanaatindeyim.

[Soru] = 19. *Sayın hocam, ne zaman emekli oldunuz? Akademiada asistanlığınızdan emekliliğinize kadar toplam kaç yıl çalıştınız?*

Daha çok yeni bir tarihte emekli oldum. Eylül ayının 29'unda yaş haddinden hizmet sürem dolduğu için bu kadar yeter dedim. Asistanlığımдан bugüne akademide toplam olarak 27 yıl çalıştım.

[Soru] = 20. *Değerli hocam, 27 yıllık akademik çalışma yaşamınızda evdeki hesabı çarşıya uydurabildiniz mi? Yani kurumsal anlamda üniversite çatısı altında akademik çalışma yaşamınız boyunca akademik çalışma planlarınız kapsamındaki tüm projelerinizi gerçekleştirebildiniz mi? Bu bağlamda yaptıklarınız veya yapamadıklarınız hakkında neler söylemek istersiniz?*

Bu sorunuza şöyle cevap verebilirim. Dindarlık, üniversitelilik bilinci, kalkınma ve dini hayat, tarım kentleri ve dini hayat konularında kapsamlı çalışmalar yapmak isterdim. Eğer bu konularda emeklilik sonrası bazı çalışmalar gerçekleştirebilirim görevimi tamamlamış olduğumu düşünebilirim.

[Soru] = 21. *Emeklilik sonrası akademik planlarınız dışındaki hayalleriniz nelerdir?*

Eğer sağlığım ve ömrüm izin verirse kendimi ve toplumu geliştirebileceğini düşündüğüm her alanda çalışmak istiyorum. İyi işler yapmak ya da iyi işler yapanlara yardım etmeyi çok istiyorum.

[Soru] = 22. *Akademisyenin emeklisi olmaz derler. Emeklilik döneminde gerçekleştirmeyi düşündüğünüz akademik çalışma planlarınız var mı? Varsa nelerdir?*

Daha önceki bir sorunuza verdiğim cevap, bu soru için de geçerlidir. Yani emeklilik sonrası dönemimde 'dindarlık, üniversitelilik bilinci,

kalkınma ve dini hayat, tarım kentleri ve dini hayat' gibi konularında kapsamlı bilimsel çalışmalar yapmayı planlıyorum.

“*Araştırmacı*: Benim açımdan yaptığımız röportaj oldukça keyifli geçiyor. Umarım sizin için de öyledir. O halde kaldığımız yerden devam ediyoruz.”

(ii) – *Türk din psikolojisinin güncel durumu ve sorunları:*

[Soru] = 23. *Türkiye’deki ilk din psikolojisi çalışmasını hangi yıl ve hangi araştırmayla başlatıyorsunuz? Niçin?*

Türkiye’deki ilk din psikolojisi çalışmasını Bedi Ziya Egemen’in 1952 yılında yayınlanan “Din Psikolojisi” adlı kitabıyla başlatabiliriz. Ancak izin verirsiniz ben bu tarihi çok daha eskilere götürmek istiyorum. Yani etkileri günümüze kadar gelen Yunus Emre, Ahi Evran, Hacı Bayram Veli ve Mevlana; daha da geriye gidersek Ebu Zeyd El Belhi, İbn i Sina ve Farabi ile başlatıyorum.

[Soru] = 24. *Başlangıcından (1952) bugüne (2022) Türkiye’deki din psikolojisi çalışmalarını nasıl değerlendiriyorsunuz? Yani din psikolojisi Türkiye’de nasıl tanındı ve bugünlere geldi?*

Bu soruya cevap vermekte kendimi yetkin görmemekle beraber genel olarak iyi görüyorum ve daha da geliştirmek için patinaja düşmeden çalışılması gerekir diye düşünüyorum.

[Soru] = 25. *Batı orijinli bir bilim dalı olarak Amerika ve Avrupa’daki din psikolojisinin tarihsel gelişimiyle ilgili son dönem çalışmalarındaki kurumsal yapılanmada ve akademik ürün başlıklarında ‘din’den ‘maneviyat’a geçişi ve/veya her iki kavramı ayrı ayrı kullanmayı da dikkate alarak neler söylemek istersiniz?*

İzin verirseniz bu sorunuza genel bir cevap vermek isterim. Türkiye’deki din psikolojisi çalışma alanıyla ilgili sanki kafalar karışık gibi görünüyor. Din psikolojisi alanındaki yapılan çalışmalar açısından bakıldığında, şekli belirlenmiş sadece ibadetlerle sınırlı bir dini hayatı incelemekten ibaret olduğu yönünde bir izlenim veriyor.

[Soru] = 26. *Dünyadaki din psikolojisi ile Türkiye’deki din psikolojisi çalışmalarını nicelik ve nitelik açısından karşılaştırdığımızda neler söylemek istersiniz?*

Öncelikle Batı’dan ne kastedildiğini ortaya koymak gerekir. Eğer Batı’dan ABD veya Avrupa kastediliyorsa bizim onlarla nicelik olarak karşılaştırma yapmamız doğru olmaz. Nitelik olarak daha iyi çalışmalar yapmamız gerekir, nicelik konusunu gündeme getirerek moral bozmamak gerekir.

[Soru] = 27. *Size göre Türk din psikolojisinin güncel sorunları nelerdir?*

Olay çok yönlü gibi görünüyor ama bana göre aşağılık kompleksi tüm alan sorunlarının öne çıkıyor gibi geliyor.

[Soru] = 28. *Türkiye’de yapılan din psikolojisi çalışmalarına bakıldığında bazı din psikologlarının sadece teorik çalışmalar yürüttükleri, bazıların ise sadece ampirik çalıştığı görülüyor. Yani sizce bir din psikoloğunun bilimsel çalışmalarındaki akademik üriin çeşitliliği bağlamında teorik ve ampirik çalışmaların yeri ve ağırlığı nasıl olmalıdır? Niçin?*

Bana göre bu sorunuzun cevabı, üzerinde çalışılacak konuya göre değişir. Konu hangi tür metodolojik desen çalışması yapmayı gerektiriyorsa o yönde bir çalışma yapılması gerekir. Örneğin; üniversite öğrencilerinin herhangi bir konuyla ilgili tutumları araştırılacaksa ampirik bir çalışma yapmak gerekebilir. Ancak dini tutumların bilgi ögesi üzerinde kuramsal bir çalışma yapılacaksa kutsal kitaplar üzerinde teorik bir çalışma yapılması gerekebilir.

[Soru] = 29. *Peki hocam. YÖK ve Milli Eğitim Bakanlığı, din psikolojisi alanında yurtdışına yüksek lisans ve doktora yapmak üzere yıllardır birçok öğrenci gönderdi. Sonra bunların önemli bir kısmı Türkiye’ye döndüler. Yurtdışında din psikolojisi master ve doktora yapıp gelenlerin sonraki dönemlerinde Türkiye’deki çalışmalarıyla ilgili düşünceleriniz nelerdir? Bu meslektaşlarımızın Türkiye’deki akademik üretim durumu nedir?*

Bu sorunun cevabı beni aşacağı için cevap vermem zor.

[Soru] = 30. *Size göre Türk din psikolojisi çalışmalarının artık kurumsal bir kimlik kazanma zamanı gelmedi mi? Bu bağlamda 12 Ağustos 2014 tarihinde kurulan Din Psikolojisi Derneği’nin şu andaki durumu ve çalışmalarını nasıl değerlendiriyorsunuz?*

Bu sorunuzu, alanda çok uzun yıllar görev yapan hocalarımız daha doğru cevaplandırabilirler diye düşünüyorum.

[Soru] = 31. *Her yıl düzenlenen din psikolojisi ana bilim dalları koordinasyon toplantılarının içeriği ve organizasyonu hakkında neler söylemek istersiniz? Benim düşünceme göre şemsiye organizatör Din Psikolojisi Derneği olmalı ve her yıl bir ilahiyat fakültesiyle birlikte organize yapılmalıdır. Bu konudaki düşünceniz nedir?*

Bu konuda siz de görüşlerinizi belirtiyorsunuz, ben de bu düşünceye katılıyorum. Bu noktada belki şu ilave edilebilir; koordinasyon toplantıları ve duruma göre eş zamanlı yapılan sempozyumlarda sunulan bildiriler, basılı bir kitap olarak kalıcılaştırılabilirse iyi olur herhalde.

[Soru] = 32. *Din sosyolojisi için yapılan 'genel din sosyolojisi' ve 'özel din sosyolojileri'ne dayalı dikotomik ayrımın bir benzeri de 'genel din psikolojisi' ve 'özel din psikolojileri' şeklinde din psikolojisi için yapılabilir mi? Nasıl?*

Öncelikle din psikolojisinin alanıyla ilgili bir açıklık yok gibi görünüyor. Sorunuza gelecek olursak bu konuda bir fikrim yok.

[Soru] = 33. *Bir önceki soruyla bağlantılı olarak Türk din psikolojisi çalışmalarında 'İslam psikolojisi' olması gerektiği yerde midir? Bu bağlamda İslam psikolojisiyle ilgili neler yapılabilir?*

İslam psikolojisi ifadesi bana İslam ekonomisi, İslam fiziği, İslam bilimi gibi sözleri çağrıştırıyor. Sanki başta kavramlaştırma da bir problem var gibi görünüyor.

[Soru] = 34. *Şu anda din psikolojisi alanında Türkiye'de yürütülen lisansüstü master ve doktora tezlerinin kalitelerini nasıl buluyorsunuz? Geçmişten bu güne araştırmalardaki kalite giderek yükseliyor mu yoksa düşüyor mu? Niçin?*

Bu sorunuza bilimsel anlamda bir cevap verebilmem için Türkiye'de din psikolojisinde yapılan tüm çalışmaların incelenmesi gerekir. Benim böyle bir çalışmam olmadığı için genelleme yapacak düzeyde doyurucu bir cevap veremiyorum.

[Soru] = 35. *Türkiye'de yapılan dindarlık ölçme çalışmaları konusunda yerli ölçek denemelerini nasıl değerlendiriyorsunuz? Yeterli mi? Niçin? Neler yapılabilir?*

Dindarlık deyince içinde iman konusu da var, iman ölçeklendirilebilir mi? Olay beş metre kumaş ölçmek gibi değil. Batı'da bu tür çalışmalar olabilir ama orada da ne derece isabetli bir ölçüm yapılıp yapılmadığı sorusunun cevabı belli değil bence. Onlar da fen bilimlerindeki ölçümleri, sosyal bilimlere uygulamaya çalışıyorlar ne derece isabetli? Açizane dindarlıkla ilgili ölçme-değerlendirme konusunda tümünden bir mantık değişikliğine gidilmesi gerekir diye düşünüyorum.

[Soru] = 36. *Türkiye'de din psikologları genellikle teoloji lisanslı oluyor. Bazı psikoloji ve/veya pdr lisanslı din psikologları da yetişiyor. Alan uzmanlığı bağlamında aralarındaki yeterlilik düzeylerinin farklılığı konusunda neler söylemek istersiniz?*

İlahiyat dışı alanlardan gelenlerin teoloji altyapısının güçlendirilmesi halinde din psikolojisi alanından lisansüstü akademik kariyer planlaması olabilir. İlahiyat mezunlarının da hem kendi alanlarıyla ilgili donanımları iyi olmalı, hem de üniversitelilik bilincine sahip olmaları gerekir yoksa ilahiyat bitirmek de yeterli olmayabilir.

[Soru] = 37. *Türkiye'deki din psikolojisi çalışmalarında cinsiyet faktörü göz önüne alındığında, bu alanda çalışan bayanlar mı yoksa erkekler mi daha fazladır? Niçin?*

Türkiye'deki ilahiyat fakültelerinde kız öğrencilerin oranı daha yüksek görünüyor. Din psikolojisi alanında çalışanların da çoğunluğunu bayanların teşkil etmesi doğaldır bana göre.

[Soru] = 38. *Değerli hocam, Türk din psikolojisi çalışmalarında uzun yıllar nicel araştırmalar yapıldı. Bizim kuşak ve bizden önceki kuşaklar, hep bu metodolojiyle yetiştik. Fakat son dönem Türk din psikolojisi araştırmalarında nicel desenden nitel desene doğru belirgin bir yönelim var. Bu metodolojik paradigma değişimini nasıl yorumluyorsunuz?*

Yukarıda benzer bir soru vardı sanırım. Orada da belirtmiştim çalışmanın nicel mi yoksa nitel mi olacağı sorununun çalışılacak konuya bağlı olduğunu düşünüyorum. Elbette ki genel eğilimler olabilir ancak konunun türü belirleyici olması gerekir kanısındayım.

[Soru] = 39. *Ayrıca din psikologları akademik çalışmalarında teorik ve ampirik çalışma dengesini nasıl kurmalıdırlar? Hiç ampirik çalışma yapmayan din psikoloğu meslektaşlarımız olduğu gibi hiç teorik çalışma yapmayan din psikologlarımız da var. Bu konudaki dengeyi nasıl sağlamak gerekiyor?*

Evet, din psikologlarının çok fazla ara vermeden her ikisini de bilip uygulamalarında fayda var. Tabii ki seçilen konulara göre nicel ya da nitel çalışmalar yapılmalı ama konular her iki yönde de seçilirse denge ve işlevsellik sağlanabilir. Örneğin; akademik çalışma sıralaması bir nicel bir nitel şeklinde olabilir.

[Soru] = 40. *Sayın hocam, din psikoloğu Ok'un (2006) değerlendirmesine göre; Türkiye'de din psikolojisi alanında yapılan çalışmalarda, bu ülkenin kültürüne özgü ya da bu kültürde yapılan ampirik çalışmalardan yola çıkarak geliştirilmiş veya yaygınlık kazanmış bir psikoloji ekolünün ya da kuramının varlığından söz etmek henüz erken gözükmektedir. Çalışmalar daha çok Kuzey Amerika ve Batı Avrupa (Hristiyan) geleneğinde geliştirilenlerin İslami ortamdaki bir tekrarı, test edilmesi ya da onlara yapılan katkılardan ibaret olmaya devam etmektedir. Bu bağlamda Türk din psikolojisi çalışmalarındaki 'ekolleşme' ve Türkiye'deki ekolleşmeyle ilişkili 'hoca' faktörü konusunda neler söylemek istersiniz?*

Kıymetli hocam, bu sorunuz bana farklı bir konuyu hatırlattı. Ülkeler, diğer ülkelerin teknolojik gelişmelerini devamlı öğrenmek kendilerinde yoksa bunları elde etmek, önleyici karşı teknolojik çalışmaları yapmak gibi rekabetçi ve istihbari çalışmalar yapıyorlar. Bu konuda nü-

leer çalışmalar öne çıkıyor ama sosyal konularda yapılan çalışmalar teknik konularda yapılan çalışmalardan daha az mı önemli? Bu konu ciddi bir şekilde düşünülmesi gerekmiyor mu? diye düşünüyorum.

[Soru] = 41. *Bu dönemde (2010 yılından bu yana) yeni ilahiyat fakültelerine bağlı olarak açılan din psikolojisi bilim dalındaki lisansüstü programlarını nasıl değerlendiriyorsunuz? Yeni açılan bu programlar, din psikolojisi alanında kaliteli bir lisansüstü eğitim için nelere dikkat etmelidirler?*

Bu soruyu daha tecrübeli hocalarımızın cevaplandırması gerektiğini düşünüyorum.

[Soru] = 42. *Son dönemde giderek yıldızı parlayan din psikolojisinin klinik saba uygulaması olarak da konumlandırılabilir olan manevi danışmanlık ve rehberlik –(mdr) alanıyla ilgili düşünceleriniz nelerdir? Bu bağlamda alanın Türkiye’deki geleceğini nasıl görüyorsunuz?*

Manevi danışmanlıkla ilgili farklı görüşler var. Bu konunun çok yönlü ele alınması gerekir.

[Soru] = 43. *Bir önceki soruyla bağlantılı olarak Türkiye’de hızla manevi danışmanlık ve rehberlik alanında tezli ve tezsiz yüksek lisans programları açılmaktadır. Sanki din eğitimcileri de bu alanda var olmak istemektedirler. Özel alan yeterliliği bağlamında bu alanda nasıl bir akademik eğitim verilmelidir? Din eğitimcilerinin bu alandaki yeri ne olmalıdır?*

Bu sorunuzu bir önceki soruyla bağlantılı soruyorsunuz madem ki ben de bu sorunuza bir önceki soruyla bağlantılı cevap vereceğim. Manevi danışmanlıkla ilgili farklı görüşlerin olduğunu, dolayısıyla bu konunun çok yönlü ele alınması gerektiğini söylemiştim. Konunun çok yönlü ele alınmasıyla her iki soru da cevaplandırılmış olur. Çünkü sonuçlarla zaman harcamak yerine konunun kökten ele alınması belirleyici olur diye düşünüyorum.

“*Araştırmacı*. Benim açımdan yaptığımız röportaj oldukça keyifli geçiyor. Umarım sizin için de öyledir. O halde kaldığımız yerden devam ediyoruz.”

(iii) –*Türk din psikolojisinin geleceği:*

[Soru] = 44. *Değerli hocam, geleceğe bir projeksiyon tutmak gerekirse Türk din psikolojisinin bu aşamadan sonra gideceği ve gitmesi gerektiği yön neresi olmalıdır? Niçin?*

Bu soruyu da daha tecrübeli hocalarımızın cevaplayabileceklerini düşünüyorum.

[Soru] = 45. *Sizce göre gelecekteki Türk din psikolojisi çalışmalarında hangi alanlarda öncelikli konular çalışılmalıdır? Niçin?*

Ülkemizde ve dünyada her geçen gün yeni gelişmeler ve yeni problemler meydana geliyor ve o problemleri görmek nedenlerini araştırmak gerekiyor. Esasında çözümleri üzerinde de çalışmak gerekiyor. Din psikolojisinin görevi, sadece fotoğraf çekmekle kalmamalıdır, diye düşünüyorum.

[Soru] = 46. *2014 yılında kurulan Din Psikolojisi Derneği'nin Türk din psikolojisi çalışmaları için gelecek vizyonu ve misyonu ne olmalıdır?*

Günümüzde öncelikle acil çözüm bekleyen birey ve toplum konularının din psikolojisi penceresinden öncelik sırası belirlenerek araştırılması gerekir. Çıkabilecek olası sorunların araştırılmasına hazırlıklı olunması, koruyucu ruh sağlığının da göz önünde bulundurularak çalışılacak öncelikli konuların belirlenmesi iyi olur diye düşünüyorum.

“*Araştırmacı*. Benim açımdan yaptığımız röportaj oldukça keyifli geçiyor. Umarım sizin için de öyledir. O halde kaldığımız yerden devam ediyoruz.”

(iv) – *Yeni nesil din psikologlarına öneriler:*

[Soru] = 47. *Sizce göre din psikolojisi alanında uzmanlık yapacak öğrencilerin ne gibi özelliklere ve donanıma sahip olması gerekir? Niçin?*

Gelişmeci, yeni fikirlere açık, edindiği bilgilerin gerektirdiği tutum ve davranışları yerine getirmeye hazır bir düşünce yapısına sahip olmalıdırlar. Genel psikolojinin temel kaynaklarına ve terminolojisine sahip olmaları gerekir. Öncelikle genel psikoloji temeli atarken mutlaka psikoloji sözlüğü eşliğinde çalışmaları gerekir. Tabii ki yabancı dillerini geliştirmeleri de iyi olur.

[Soru] = 48. *Türk din psikolojisi araştırmalarında atölye çalışmaları tarzındaki akademik ürünlerin oranının oldukça az olduğunu görüyoruz. Bundan sonraki süreçte atölye çalışmalarının artması için yeni nesil din psikologlarına önerileriniz nelerdir?*

Öneri yapacak konumda olmadığımı düşünüyorum, benden sonraki meslektaşlarım olan din psikologlarına başarılar dilerim.

[Soru] = 49. *Peki, hocam din psikolojisi alanında çalışmaya yeni başlayan genç kuşak akademisyen din psikologlarına veya çalışmayı düşünen potansiyel araştırmacılara önerileriniz nelerdir?*

Her konuda donanımlarını geliştirmeleri, öncelikle ilahiyatla ilgili tüm ana bilim dallarında okumalar yapmaları gerekir. Psikoloji kaynakları ve mutlaka psikoloji sözlükleri olmalıdır. Alanla ilgili güncel makaleleri takip etmeleri gerekir.

[Soru] = 50. *Sayın hocam son olarak Türk din psikolojisi çalışmaları üzerine kişisel düşüncelerinizi yer verdiğimiz bu röportajla ilgili düşünceleriniz nelerdir?*

Türk din psikolojisinin gelişmesi adına yapılan her çalışma değerlidir. Genellikle kalkınma reçetelerinde sosyal bilimlere, genelde ilahiyatla ilgili çalışmalara, özelde din psikolojisiyle ilgili çalışmalara pek yer verilmez. Sizin alan tarihine ilişkin bu kişisel gayretlerinizin sadece din psikolojisi alanında değil birçok alanda mutlaka olumlu sonuçları olacaktır, diye düşünüyorum. Alanda emeği olan hocalarımızla birlikte bana da yer verdiğiniz için size ayrıca teşekkür ederim. Eğer bu röportajımı uygun görüp yayınlarsanız alandan veya alan dışı okuyucularımıza selam olsun. Röportajınız sırasında eleştirilere açık olduğumu söylemişim. Varsa eleştirileri veya önerileri bana ulaşabilirler ve ben bundan memnun olurum. Sağlıkla kalın. Ben emekli oldum, alanda çalışan sizlere başarılar dilerim.

“*Araştırmacı*. Saygıdeğer hocam, röportajımıza katılma zahmetinde bulunduğunuz için şahsım ve tüm din psikoloğu meslektaşlarım adına size çok teşekkür eder, emeklilik yaşamınızda sağlık ve mutluluklar dilerim.”

S o n u ç

Bilimler sınıflandırmasındaki klasik yaklaşım dikkate alındığında, ister sosyal bilimler olsun isterse fen bilimleri olsun bir uzmanlık alanı olarak insan üretimi her bir bilim dalı, ilgili saha ‘aktörleri/akademisyenleri/araştırmacıları’ tarafından yapılmaktadır. Bu sebeple akademik bir ‘ürün/çıktı’ olarak yapılan bilimsel araştırmalar ve bunları içeren yayınların kalitesi, kuşkusuz ki alan aktörünün sahadaki alan uzmanlık kalitesiyle doğrudan ilişkili olgusal bir durumdur. Bu bağlamda din psikolojisi üzerine bilimsel üretimin yapıldığı üniversitelerde görevli tüm akademik personel ‘öğretim elemanı/academic staff’ olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla öğretim elemanı kavramı, “profesör, doçent, doktor öğretim üyesi, öğretim görevlisi, araştırma görevlisi, uzman, çevirmen” gibi akademik personeli kapsamaktadır. Türk üniversitelerindeki din psikolojisi ana bilim dallarında çalışan öğretim üyeleri ise yükseköğretim kurumlarında ‘profesör, doçent veya doktor öğretim üyesi’ unvanlarıyla din psikolojisi alanındaki bilimsel araştırmalarını yürütmektedirler (bkz. Kara-

kütük, 2001: 11-12; ayrıca krş. Varış, 1973: 19-30). İnönü Üniversitesinde çeşitli unvanlarda öğretim üyesi statüsünde 27 yıl akademik çalışmalar yapan ve akademisyen bir din psikoloğu olan Hasan Arslan (1955-2022) üzerine yapılan bu çalışmada, adı geçen din psikoloğunun akademik çalışmalarının yanı sıra kendisiyle yapılan bir röportaja da yer verilmiştir.

Hasan Arslan'ın (1955-2022) üzerine yapılan biyografik içerikli bu araştırmada sonucu olarak;

(i)-*Akademik hayatı*: Arslan'ın 13 yaşında ilköğrenimini tamamladığı; 19 yaşında Mersin Tevfik Sırrı Gür Lisesi'nden mezun olarak orta öğrenimini tamamladığı; 26 yaşında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesini bitirerek yükseköğrenimini tamamladığı; öğrencilik yıllarında başladığı ticari ve üretim çalışmalarını 37 yaşına kadar sürdürdüğü; 40 yaşına kadar toplamda 3 yıl Şanlıurfa ve Mersinde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenliği yaptığı; 40 yaşında İnönü Üniversitesi Darende İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Ana Bilim Dalında araştırma görevlisi olarak akademik hayatına başladığı; 42 yaşında din psikolojisi alanında yüksek lisansını bitirerek din psikolojisi bilim uzmanı olduğu; 53 yaşında aynı bilim dalında 'bilim doktoru' olduğu; 40 yaşında araştırma görevlisi olarak başladığı İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Ana Bilim Dalında 55 yaşında 'yardımcı doçent' unvanını aldığı; 2018 yılındaki unvan değişikliği sebebiyle aynı üniversitede emekli olduğu 67 yaşına kadar Dr. Öğr. Üyesi olarak çalışmaya devam ettiği; adı geçen bu üniversitede öğretim üyesi olarak çalışırken 67 yaşında akademisyen yaş sınırlamasından emekli olduğu (2022), dolayısıyla toplamda 27 yıl bu üniversitede akademisyenlik yaptığı;

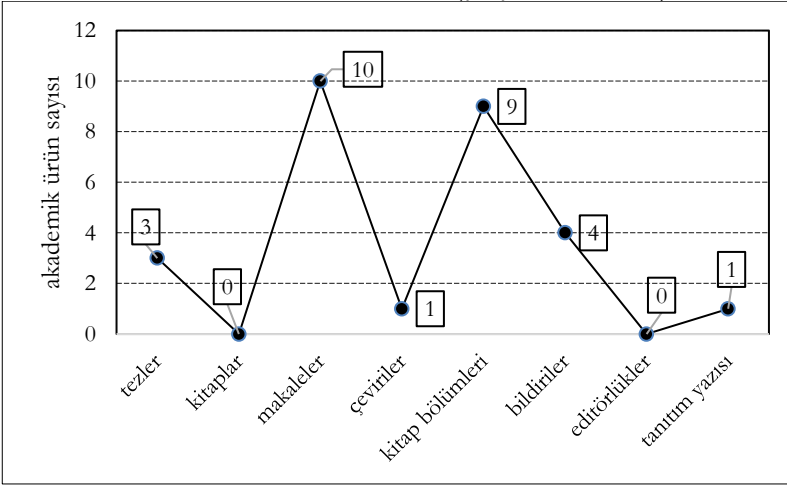
(ii)-*Özel ilgi alanları*: (i) dinsel tutumlar, (ii) dindarlık ve ekonomik kalkınma, (iii) müzik terapi ve dindarlık, (iv) milli/dini kişilik tiyolojileri, (v) dindarlık ve trafik, (vi) din ve yorum, (vii) din ve güven, (viii) din ve yaratıcı düşünce, (ix) dindarlık ve üretim' gibi özel ilgi alanları (n=9) olduğu;

(iii)-*Türk din psikolojisi tarihindeki bağlamsal konumu*: Din psikolojisinin tanınması sürecini kapsayan ilk dönemdeki [1949-1979] Türk din psikolojisi kurucularının yetiştirdikleri çekirdek kadro araştırmacılar tarafından oluşan ikinci nesil din psikologların yer aldığı orijinal literatürün anlaşılması sürecini kapsayan ikinci dönem [1980-1999] ile literatüre yerel katkıların başlaması sürecini kapsayan üçüncü dönem [2000-2013] arasındaki geçiş sürecinde bir din psikoloğu olarak değerlendirilebileceği;

(iv)-*Akademik çalışmaları/eserleri*: Arslan'ın akademik çalışmalarına bakıldığında ise (a)-*tezleri*: (1981-2008)-Lisans tezinin yanı sıra yüksek lisans ve doktora tezlerine (n=3) sahip olduğu; (b)-*kitaplar*: (1995-2022)-Din psikolojisi alanında hiç basılmış kitabı bulunmadığı; (c)-*makaleleri*: (2009-2017)-Ulusal akademik hakemli dergilerde bilimsel makalelerinin (n=10) yayımlandığı; (d)-*çevirileri*: (1995-2017)-Akademik dergide yayınlanmış 1 adet ortak yazarlı çeviri makalesinin (n=1) olduğu; (e)-*kitap bölümleri*: (2016-2021)-Ulusal ve uluslararası kitaplarda yer alan çeşitli kitap bölümlerinin (n=9) yayımlandığı; (f)-*bildirileri*: (2012-2018)-Çeşitli ulusal ve uluslararası sempozyum ve kongrelerde bildiriler (n=4) sunduğu; (g)-*editörlükleri*: (1995-2022)-Alanla ilgili hiç edisyon kitaplara editörlük yapmadığı; (h)-*kitap tanıtım yazıları*: (1995-2009)- hakemli dergide yayımlanmış bir adet kitap tanıtım yazısının (n=1) olduğu; (i)-*projeleri & patentleri*: (2011-2017) Tüm bunların yanı sıra sınırlı sayıda alan dışı teknik kapsamlı projesi (n=2) ve patenti (n=2) olduğu saptanmıştır (bkz. Grafik-1). Toplam olarak azımsanmayacak düzeyde (n=28) bilimsel çalışmaları / eserleri bulunan Arslan'ın akademik ürün çeşitliliğine göre bakıldığında ise en fazla makalesinin (n=10) olduğu, bunu da sırasıyla kitap bölümlerinin (n=9) ve bildirilerinin (n=4) izlediği görülmüştür.

Grafik-1:

Arslan'ın akademik ürünleri-(çalışmalar/eserler)

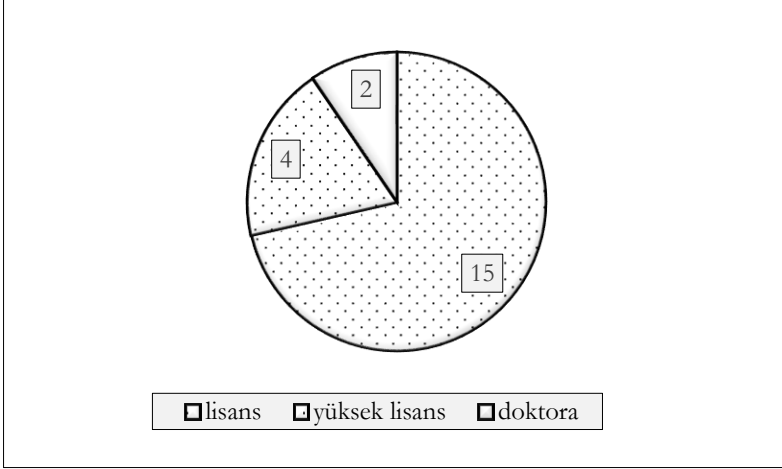

(v)- *Lisans ve lisansüstü dersleri*: Arslan'ın öğretim üyeliği boyunca verdiği derslere bakıldığında da (a)- *lisans dersleri*: Lisans düzeyinde uzmanlık alanı başta olmak üzere ilgili yan alanları da kapsayan derslerin yanı sıra pedagojik formasyon paketinde yer alan bazı dersleri (n=15) de verdiği; (b)- *(lisansüstü) -yüksek lisans ve doktora dersleri*: Lisansüstü düzeyde verdiği derslere bakıldığında yüksek lisans ve doktora düzeyinde çeşitli

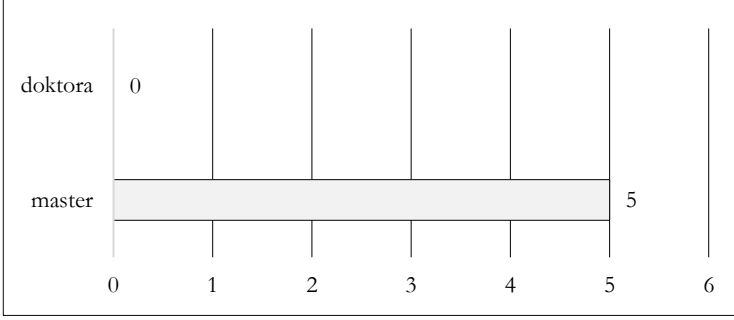
içeriklere sahip alan dersleri (n=6) verdiği saptanmıştır (bkz. Grafik-2). Dolayısıyla elde edilen bu nitel ve nicel verilere göre hem lisans hem de lisansüstü düzeyde (n=21) dersler veren Arslan'ın akademik ürün çeşitliliğine göre bakıldığında en çok lisans düzeyinde alan ve alan dışı (n=15) dersleri verdiği, bunu yüksek lisans düzeyindeki (n=4) alan derslerinin takip ettiği saptanmıştır.

Grafik-2:
Arslan'ın akademik ürünleri-(dersler)

(vi)-*Yönettiği lisansüstü tezleri*: Son olarak Arslan'ın öğretim üyeliği boyunca yönettiği lisansüstü tezlere bakıldığında ise sınırlı sayıda yüksek lisans (n=5; 2019-2022) tezi yönettiği ancak hiç doktora tezi yönetmediği saptanmıştır (bkz. Grafik-3). Elde edilen bu resmi kayıtlara göre sadece yüksek lisans düzeyinde (n=5) tezler yöneten Arslan'ın ilk yüksek lisans tez öğrencilerinin Yunus Kaba ve Yasemin Cengiz Çamlı (2019), son yüksek lisans tez öğrencisinin ise Beyhan Alan (2022) olduğu; bunun yanı sıra hiç doktora tez öğrencisi olmadığı; dolayısıyla akademik ürün çeşitliliğine göre bakıldığında sadece yüksek lisans tezleri (n=5) yönettiği tespit edilmiştir.

Grafik-3:
Arslan'ın akademik ürünleri (Yönettiği tezler)

Öte yandan bu makalede, Arslan'ın Türk din psikolojisi çalışmaları üzerine kişisel düşüncelerini içeren röportaj kayıtlarına da yer verilmiştir. Bu kapsamda araştırmacı tarafından röportaj soruları ve cevapları, “(i) özel ve akademik yaşam (n=22), (ii) Türk din psikolojisinin güncel durumu ve sorunları (n=21), (iii) Türk din psikolojisinin geleceği (n=3); (iv) yeni nesil din psikologlarına öneriler (n=4)” başlıklı alt temalara göre düzenlenerek verilmiştir. Bu araştırmada kullanılan röportaj sorularına (n=50) verilen cevaplar incelendiğinde alana ilişkin önemli öznel analizler yapıldığı tespit edilmiştir (röportaj soruları için bkz. Ek-2).

Din psikolojisi bilim dalında bir alan aktörü olarak akademisyen din psikoloğu Hasan Arslan üzerine biyografik içerikli elde edilen verilerin yer aldığı bu makalede son olarak, Türk din psikolojisi alanında uzun yıllar akademik çalışmalar yaparak emekli olan akademisyen din psikologlarının hayatlarını ve bilimsel çalışmalarını konu edinen biyografik çalışmaların yapılması önerilebilir. Bu türden biyografik çalışmalar geleneğinde en anlamlı olanı ise üzerinde çalışılacak emekli akademisyen din psikoloğunun, kendi öğrencilerinden birisi tarafından yapılmasıdır.

Kaynaklar

Alkan, E. (2010). Prof. Dr. Mustafa Tahralı: Biyografik ve bibliyografik bir değini. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 25, 9-19.

Armaner, N. (1980). *Din psikolojisine giriş-I*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Arslan, H. (1997). *Çıracak ve kalfalarda dini inanç ve davranışlar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Arslan, H. (2008). *Ekonomik kalkınmada dinsel tutum ve davranışların çift yönlü rolü*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Arslan, H. (2017). Bir Türk kurumu olan ahilik ve şahsiyet (kişilik) gelişimi. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 30, 145-163.

Arslan, H. (2021). Ekonomik kalkınma ve dini yaşam üzerine bir değerlendirme. [içinde] *İlahiyat Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler* (ss. 155-175). Ed. F. Rençber & S. Uzundağ & M. Ergün. İstanbul: Gece Kitaplığı Yayınevi.

Belzen, J. (2007). Din psikolojisinde tarihsel-kültürel yaklaşım: Disiplinlerarası araştırmalar için bakış açıları. (çev. A. Ayten). *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33 (2), 221-240.

Çapçioğlu, İ. & Ayten, A. (2013). Sunuş. [içinde] *Din ve Maneviyat Psikolojisi: Temel Yaklaşımlar Ve İlgili Alanları*. (ss. 9-10). Ed. R. F. Paloutzian & C. L. Park. Ankara: Phoenix Yayınevi.

Durmuş, A. (2003). Türk din eğitiminde öncü bir isim: Beyza Bilgin. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1 (3), 145-167.

Egemen, B. Z. (1952). *Din psikolojisi: Saba, kaynak ve metot üzerine bir deneme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Güven, İ. F. & Güven, M. (2021). *Türkiye’de din psikolojisinin son 20 yıl*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.

Güvercin, G. (2015). Biyografik araştırmalar ve biyografik anlatı görüşmesi. [içinde] *Nitel Araştırma: Yöntem, Teknik, Analiz ve Yaklaşımlar*. (ss. 172-184). Ed. F. N. Seggie & Y. Bayyurt. Ankara: Anı Yayıncılık.

Hall, G. S. (1904). *Adolescence: Its psychology and its relations to physiology, anthropology, sociology, sex, crime, religion, and education*. New York: D. Appleton & Co.

Hearnshaw, L. S. (1964). *A short history of British psychology: 1840–1940*. New York: Barnes and Noble, Inc.

Holm, N. G. (2001). Din psikolojisi ve tarihçesi. (çev. A. Bahadır). *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, 71-78.

<https://www.inonu.edu.tr> (Erişim: Ekim 2022).

James, W. (1902/2003). *The varieties of religious experience: A study in human nature*. London: Routledge.

Jeeves, M. A. (2010). Din psikolojisi. (çev. A. Albayrak). *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10(2), 275-286.

Karakütük, K. (2001). *Öğretim üyesi ve bilim insanı yetiştirme: Lisansüstü öğretimin planlaması*. (2. baskı). Ankara: Anı Yayıncılık.

Karasar, N. (2016). *Bilimsel araştırma yöntemi: Kavramlar-ülkeler-teknikler*. (31. baskı). Ankara: Nobel Yayınları.

Koç, M. (2010). Türk din psikologları (1949-2010) üzerine biyografik bir araştırma—I. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33, 187-210.

Koç, M. (2011a). Türk din psikologları (1949-2010) üzerine biyografik bir araştırma—II. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35, 227-246.

Koç, M. (2011b). Türk din psikologları (1949-2010) üzerine biyografik bir araştırma—III. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36, 265-285.

Koç, M. (2012). Psychology of religion in Turkey (1949–2012): An overview. *Archive for the Psychology of Religion (Special Issue: Psychology of Religion in Turkey)*, 34 (3), 327-340.

Koç, M. (2015). Türkiye’de din psikolojisi çalışmaları (1949–2013) üzerine genel bir bakış. *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2), 301-330.

Koç, M. (2018a). Türk din psikolojisinde öncü bir isim: Neda Armaner üzerine biyografik bir araştırma. *Bilimnâme Dergisi*, 36 (2), 213-259.

Koç, M. (2018b). Türk din psikolojisinde öncü bir isim: Hayati Hökeleli üzerine biyografik bir araştırma. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, 65-126.

Koç, M. (2020). Türk din psikolojisinde akademisyen bir din psikoloğu: Abdülkadir Etöz üzerine biyografik bir araştırma. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, 1, 13-74.

Koç, M. (2021a). Türk din psikolojisinde akademisyen bir din psikoloğu: Habil Şentürk üzerine biyografik bir araştırma. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, 3, 161-221.

Koç, M. (2021b). Türk din psikolojisinin kurucusu: Bedi Ziya Egemen üzerine biyografik bir araştırma. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, 4, 155-209.

Koç, M. (2022). Türk din psikolojisinde öncü bir isim: Hüseyin Peker üzerine biyografik bir araştırma. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, 5, 169-231.

Leuba, J. H. (1925). *The psychology of religious mysticism*. New York: Harcourt, Brace and Co.

Ok, Ü. (2006). Türkiye’de din psikolojisi: Neredeyiz ve nereye gidebiliriz? *İslami Araştırmalar Dergisi*, 19 (3), 441-456.

Parsons, W. B. (2013). Psikoloji: Din psikolojisi. (çev. M. Ulu). *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 13 (1), 235 -255.

Pratt, J. B. (1920/2006). *The religious consciousness*. New York: Cosimo, Inc.

Roberts, B. (2002). *Biographical research*. London: Open University Press.

Rosenthal, G. (2004). Biographical research. [içinde] *Qualitative Research Practice*. (ss. 48-64). Ed. C. Seale, G. Gobo, J. F. Gubrium, & D. Silverman. London: Sage.

Starbuck, (1899). *The psychology of religion: An empirical study of the growth of religious consciousness*. New York: Scribner.

Turan, Y. (2020). *Din psikolojisi: Güncel durum analizi*. Ankara: Nobel Yayınları.

Ulusal Tez Merkezi. (2022). <https://tez.yok.gov.tr>. (Erişim: Ekim 2022).

Varış, F. (1973). *Türkiye'de lisansüstü eğitim: Sosyal bilimler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları.

Vergote, A. (1997). *Religion, belief and unbelief: A psychological study*. Amsterdam: Leuven University Press.

Ekler:

**Ek-1:
Fotoğrafları**

2020
(65 yaşında)

2014
İnönü Üniversitesi mezuniyet töreni

2014
İnönü Üniversitesinde konferans sonrası

2015
İlahiyat fakültesi önünde çevre ve din dersinden bir uygulama

2015
Malatya Yeni Cami içinde çevre ve din dersinden bir uygulama

2016

İnönü Üniversitesi bisiklet topluluğuyla bisiklet turu

2017

İlahiyat Fakültesi mezunlarıyla

2019

Eski Bakanlardan Mustafa Tınaztitz ile Yaratıcı Düşünce Topluluğunun konferansı

Ek-2: Röportaj soruları

* Röportaj – [Mülakat] –

“*Araştırmacı*. Kıymetli hocam, uzun yıllar süren akademik çalışma hayatınızı tamamlayarak yakın bir zamanda emekli oldunuz. Bu sebeple eğer izin verirseniz sizinle (i) özel ve akademik yaşamınız, (ii) Türk din psikolojisinin güncel durumu ve sorunları, (iii) Türk din psikolojisinin geleceği ve (iv) yeni nesil din psikologlarına öneriler” şeklinde düzenlenmiş tema başlıklarında bir röportaj yapmak istiyorum.”

[i]– *Özel ve akademik yaşam*:

1. Kıymetli hocam, isterseniz öncelikle kişisel yaşamınızdan başlayalım. Kısaca kendinizi tanıtabilir misiniz? Yani nasıl bir çocukluk ve gençlik döneminiz oldu? Çocukken ve gençken yaşama ilişkin hayalleriniz ve hedefleriniz nelerdi?

2. Yaşam felsefenizi birkaç cümleyle nasıl betimleyebilirsiniz?

3. Hobileriniz nelerdir?

4. Kendinizi nasıl bir eş, baba ve dede olarak görüyorsunuz?

5. Eleştiriye açık mısınızdır? Yani meslektaşlarınız sizi eleştirirler miydi? Sizin bu eleştirilere tepkileriniz nasıl olurdu?

6. Yaşamınızda dönüm noktası olarak nitelendirebileceğiniz bir olay var mı? Varsa nedir?

7. Akademisyen olmasaydınız başka ne iş yapmak isterdiniz?

8. Akademik yaşamınız boyunca unutamadığınız ve sizi etkileyen bir anınız/hatıranız varsa bizimle paylaşabilir misiniz?

9. Bir akademisyen olarak din psikolojisi alanında çalışmamış olsaydınız başka hangi alanda akademik kariyer yapmak isterdiniz?

10. Akademik kariyer planlamanızda neden din psikolojisi alanını seçtiniz? Genel ve özel sebepleri var mı? Varsa nelerdir?

11. Din psikolojisi alanındaki akademik çalışmalarınıza nasıl başladınız? Yani akademik kariyeriniz hangi aşamalardan geçerek sonuçlandı? Lisans ve lisansüstü (master ve doktora) eğitiminizi nerelerde ve nasıl yaptınız?

12. Sizin din psikolojisi alanında yetiştiğiniz dönemde üzerinizde emeği olan hocalarınız kimlerdir? Yani kimler ve hangi sebeple akademik yaşamınızda yer aldılar ve çalışmalarınıza yön verdiler?

13. Akademik çalışmalarınıza bakıldığında ağırlıklı olarak hangi alt alanlarda araştırmalarınızı yürüttünüz? Akademik kariyeriniz süresince din psikolojisi alanındaki bilimsel çalışma konularınızı nasıl belirlediniz? Veya hangi konular üzerinde çalışacağınıza nasıl karar verdiniz?

14. Bilimsel kitap, makale, bildiri gibi akademik ürünlerinizden en çok beğendiğiniz ve başyapıtım diyebileceğiniz bir eser/çalışma var mı? Varsa hangisidir?

15. Şu anda geriye dönüp baktığınızda akademiada akademisyen olarak öğretim üyeliği yapan kaç master ve/veya doktora öğrenciniz vardır? Lisansüstü yetiştirdiğiniz öğrenci sayısında hedeflediğiniz sayıya ulaşabildiniz mi? Bu bağlamda “hocaların hocası” olmak nasıl bir duygudur?

16. Sayın hocam, Türk din psikolojisi çalışmalarına uzun yıllar emek veren akademisyen bir din psikoloğu olarak yanlış anlaşıldığınızı düşündüğünüz bir konu oldu mu? Nasıl ve Niçin?

17. Türk din psikolojisi çalışmalarında son bir kaç yıl içinde okuduğunuz, takdir ettiğiniz, takibe değer bulduğunuz kişiler, kitaplar ve konular var mı? Varsa nelerdir?

18. Benim bir düşüncem var hocam. Emekliliğe yakın olan veya emekli olan din psikoloğu hocalarımızın o döneme kadar yayınladığı makalelerini yeniden elden geçirerek iki kapak arasında çeşitli başlıklarla kitap formatında yayınlamalarının akademik bir ödev/görev olduğu kanısındaayım. Bu türden çalışmaların, o akademisyen için bir anlamda akademik ürün koleksiyonu değeri taşıyabileceği de söylenebilir. Bu konuda neler söylemek istersiniz?

19. Sayın hocam, ne zaman emekli oldunuz? Akademiada asistanlığınızdan emekliliğinize kadar toplam kaç yıl çalıştınız?

20. Değerli hocam, 27 yıllık akademik çalışma yaşamınızda evdeki hesabı çarşıya uydurabildiniz mi? Yani kurumsal anlamda üniversite çatısı altında akademik çalışma yaşamınız boyunca akademik çalışma planlarınız kapsamındaki tüm projelerinizi gerçekleştirebildiniz mi? Bu bağlamda yaptıklarınız veya yapamadıklarınız hakkında neler söylemek istersiniz?

21. Emeklilik sonrası akademik planlarınız dışındaki hayalleriniz nelerdir?

22. Akademisyenin emeklisi olmaz derler. Emeklilik döneminde gerçekleştirmeyi düşündüğünüz akademik çalışma planlarınız var mı? Varsa nelerdir?

“*Araştırmacı*: Benim açımdan yaptığımız röportaj oldukça keyifli geçiyor. Umarım sizin için de öyledir. O halde kaldığımız yerden devam ediyoruz.”

[ii] – *Türk din psikolojisinin güncel durumu ve sorunları*:

23. Türkiye’deki ilk din psikolojisi çalışmasını hangi yıl ve hangi araştırmayla başlatıyorsunuz? Niçin?

24. Başlangıcından (1952) bugüne (2022) Türkiye'deki din psikolojisi çalışmalarını nasıl değerlendiriyorsunuz? Yani din psikolojisi Türkiye'de nasıl tanındı ve bugünlere geldi?

25. Batı orijinli bir bilim dalı olarak Amerika ve Avrupa'daki din psikolojisinin tarihsel gelişimiyle ilgili son dönem çalışmalarındaki kurumsal yapılanmada ve akademik ürün başlıklarında 'din'den 'maneviyat'a geçişi ve/veya her iki kavramı ayrı ayrı kullanmayı da dikkate alarak neler söylemek istersiniz?

26. Dünyadaki din psikolojisi ile Türkiye'deki din psikolojisi çalışmalarını nicelik ve nitelik açısından karşılaştırdığınızda neler söylemek istersiniz?

27. Size göre Türk din psikolojisinin güncel sorunları nelerdir?

28. Türkiye'de yapılan din psikolojisi çalışmalarına bakıldığında bazı din psikologlarının sadece teorik çalışmalar yürüttükleri, bazılarının ise sadece ampirik çalıştığı görülüyor. Yani sizce bir din psikoloğunun bilimsel çalışmalarındaki akademik ürün çeşitliliği bağlamında teorik ve ampirik çalışmaların yeri ve ağırlığı nasıl olmalıdır? Niçin?

29. Peki hocam. YÖK ve Milli Eğitim Bakanlığı, din psikolojisi alanında yurtdışına yüksek lisans ve doktora yapmak üzere yıllardır birçok öğrenci gönderdi. Sonra bunların önemli bir kısmı Türkiye'ye döndüler. Yurtdışında din psikolojisi master ve doktora yapıp gelenlerin sonraki dönemlerinde Türkiye'deki çalışmalarıyla ilgili düşünceleriniz nelerdir? Bu meslektaşlarımızın Türkiye'deki akademik üretim durumu nedir?

30. Size göre Türk din psikolojisi çalışmalarının artık kurumsal bir kimlik kazanma zamanı gelmedi mi? Bu bağlamda 12 Ağustos 2014 tarihinde kurulan Din Psikolojisi Derneği'nin şu andaki durumu ve çalışmalarını nasıl değerlendiriyorsunuz?

31. Her yıl düzenlenen din psikolojisi ana bilim dalları koordinasyon toplantılarının içeriği ve organizasyonu hakkında neler söylemek istersiniz? Benim düşünceme göre şemsiye organizatör Din Psikolojisi Derneği olmalı ve her yıl bir ilahiyat fakültesiyle birlikte organize yapılmalıdır. Bu konudaki düşünceniz nedir?

32. Din sosyolojisi için yapılan 'genel din sosyolojisi' ve 'özel din sosyolojileri'ne dayalı dikotomik ayrımın bir benzeri de 'genel din psikolojisi' ve 'özel din psikolojileri' şeklinde din psikolojisi için yapılabilir mi? Nasıl?

33. Bir önceki soruyla bağlantılı olarak Türk din psikolojisi çalışmalarında 'İslam psikolojisi' olması gerektiği yerde midir? Bu bağlamda İslam psikolojisiyle ilgili neler yapılabilir?

34. Şu anda din psikolojisi alanında Türkiye’de yürütülen lisansüstü master ve doktora tezlerinin kalitelerini nasıl buluyorsunuz? Geçmişten bugüne araştırmalardaki kalite giderek yükseliyor mu yoksa düşüyor mu? Niçin?

35. Türkiye’de yapılan dindarlık ölçme çalışmaları konusunda yerli ölçek denemelerini nasıl değerlendiriyorsunuz? Yeterli mi? Niçin? Neler yapılabilir?

36. Türkiye’de din psikologları genellikle teoloji lisanslı oluyor. Bazen psikoloji ve/veya pdr lisanslı din psikologları da yetişiyor. Alan uzmanlığı bağlamında aralarındaki yeterlilik düzeylerinin farklılığı konusunda neler söylemek istersiniz?

37. Türkiye’deki din psikolojisi çalışmalarında cinsiyet faktörü göz önüne alındığında, bu alanda çalışan bayanlar mı yoksa erkekler mi daha fazladır? Niçin?

38. Değerli hocam, Türk din psikolojisi çalışmalarında uzun yıllar nicel araştırmalar yapıldı. Bizim kuşak ve bizden önceki kuşaklar, hep bu metodolojiyle yetiştik. Fakat son dönem Türk din psikolojisi araştırmalarında nicel desenden nitel desene doğru belirgin bir yönelim var. Bu metodolojik paradigma değişimini nasıl yorumluyorsunuz?

39. Ayrıca din psikologları akademik çalışmalarında teorik ve ampirik çalışma dengesini nasıl kurmalıdırlar? Hiç ampirik çalışma yapmayan din psikoloğu meslektaşlarımız olduğu gibi hiç teorik çalışma yapmayan din psikologlarımız da var. Bu konudaki dengeyi nasıl sağlamak gerekiyor?

40. Sayın hocam, din psikoloğu Ok’un (2006) değerlendirmesine göre; Türkiye’de din psikolojisi alanında yapılan çalışmalarda, bu ülkenin kültürüne özgü ya da bu kültürde yapılan ampirik çalışmalardan yola çıkarak geliştirilmiş veya yaygınlık kazanmış bir psikoloji ekolünün ya da kuramının varlığından söz etmek henüz erken gözükmektedir. Çalışmalar daha çok Kuzey Amerika ve Batı Avrupa (Hristiyan) geleneğinde geliştirilenlerin İslami ortamdaki bir tekrarı, test edilmesi ya da onlara yapılan katkılardan ibaret olmaya devam etmektedir. Bu bağlamda Türk din psikolojisi çalışmalarındaki ‘ekolleşme’ ve Türkiye’deki ekolleşmeyle ilişkili ‘hoca’ faktörü konusunda neler söylemek istersiniz?

41. Bu dönemde (2010 yılından bu yana) yeni ilahiyat fakültelerine bağlı olarak açılan din psikolojisi bilim dalındaki lisansüstü programlarını nasıl değerlendiriyorsunuz? Yeni açılan bu programlar, din psikolojisi alanında kaliteli bir lisansüstü eğitim için nelere dikkat etmelidirler?

42. Son dönemde giderek yıldızı parlayan din psikolojisinin klinik saha uygulaması olarak da konumlandırılabilir olan manevi danışmanlık ve rehberlik –(mdr) alanıyla ilgili düşünceleriniz nelerdir? Bu bağlamda alanın Türkiye’deki geleceğini nasıl görüyorsunuz?

43. Bir önceki soruyla bağlantılı olarak Türkiye’de hızla manevi danışmanlık ve rehberlik alanında tezli ve tezsiz yüksek lisans programları açılmaktadır. Sanki din eğitimcileri de bu alanda var olmak istemektedirler. Özel alan yeterliliği bağlamında bu alanda nasıl bir akademik eğitim verilmelidir? Din eğitimcilerinin bu alandaki yeri ne olmalıdır?

“*Araştırmacı:* Benim açımdan yaptığımız röportaj oldukça keyifli geçiyor. Umarım sizin için de öyledir. O halde kaldığımız yerden devam ediyoruz.”

[iii] –*Türk din psikolojisinin geleceği:*

44. Değerli hocam, geleceğe bir projeksiyon tutmak gerekirse Türk din psikolojisinin bu aşamadan sonra gideceği ve gitmesi gerektiği yön neresi olmalıdır? Niçin?

45. Size göre gelecekteki Türk din psikolojisi çalışmalarında hangi alanlarda öncelikli konular çalışılmalıdır? Niçin?

46. 2014 yılında kurulan Din Psikolojisi Derneği’nin Türk din psikolojisi çalışmaları için gelecek vizyonu ve misyonu ne olmalıdır?

“*Araştırmacı:* Benim açımdan yaptığımız röportaj oldukça keyifli geçiyor. Umarım sizin için de öyledir. O halde kaldığımız yerden devam ediyoruz.”

[iv] – Yeni nesil din psikologlarına öneriler:

47. Size göre din psikolojisi alanında uzmanlık yapacak öğrencilerin ne gibi özelliklere ve donanıma sahip olması gerekir? Niçin?

48. Türk din psikolojisi araştırmalarında atölye çalışmaları tarzındaki akademik ürünlerin oranının oldukça az olduğunu görüyoruz. Bundan sonraki süreçte atölye çalışmalarının artması için yeni nesil din psikologlarına önerileriniz nelerdir?

49. Peki, hocam din psikolojisi alanında çalışmaya yeni başlayan genç kuşak akademisyen din psikologlarına veya çalışmayı düşünen potansiyel araştırmacılara önerileriniz nelerdir?

50. Sayın hocam son olarak Türk din psikolojisi çalışmaları üzerine kişisel düşüncelerinize yer verdiğimiz bu röportajla ilgili düşünceleriniz nelerdir?

“*Araştırmacı:* Saygıdeğer hocam, röportajımıza katılma zahmetinde bulunduğunuz için şahsım ve tüm din psikoloğu meslektaşlarım adına size çok teşekkür eder, emeklilik yaşamınızda sağlık ve mutluluklar dilerim.”

Ek-3:
Kitap Bölümleri – (İlk sayfaları)

**TRAFİKTE DİNİ TUTUM VE DAVRANIŞLARIN
ROLÜ**

Yrd. Doç. Dr. Hasan ARSLAN

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi
hasan.arslan@inonu.edu.tr

İnsan, hayvan ve taşıtların yollardaki hareketlerine trafik adı verilmektedir. Ulaşım, karayolu, demiryolu, denizyolu, hava yolu hatta uzay yolu olarak çeşitlendirilebilmektedir. Çağımızda trafik problemleri nüfus artışı, kalkınma tercihleri, sanayileşme, teknolojik gelişmeler, modernleşme, küreselleşme vb. dolayısıyla giderek artmaktadır. Bu süreçte insan unsurunun belirleyici rol oynadığı ve trafik problemlerinin sorumlusunun, büyük oranda, insan olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla trafik problemlerinin önlenmesi veya azaltılabilmesi için tutum ve davranışların önemi ortaya çıkmaktadır.

Bireyin herhangi bir psikolojik obje ile ilgili düşünce, duygu ve davranışlarını istikrarlı olarak belirleme eğilimi olarak tanımlanan tutumlar (Krech-Crutchfield-Ballachey, 1970: 298, 332, 354; Peker, 2008: 146) bilgi, duygu ve davranışsal öğelerden oluşur. Bir tutumun zihni unsuru bireyin psikolojik obje ile ilgili bilgileri ve inançları, duygu (affect) unsuru, bireyin o objeye olan duygusal yönüne işaret eder. Duygu (emossion) bireyin davranışa yönelmesini sağlar. İnsan hayatında önemli bir yeri olan din, mensuplarının tutum ve davranışlarını yönlendirir. Dinî tutum (Krech-Crutchfield-Ballachey, 1970: 332; Peker, 2008: 147), kişinin dinle ilgili düşünce, duygu ve davranışlarını istikrarlı olarak belirleme tarzıdır.

Tutumların oluşmasında çevre şartlarının etkili olduğu bilinmektedir. Genelde, doğrudan deneyim, taklit, sosyal öğrenme, pekiştirme gibi yollarla tutumun bilgi unsuru oluşur (Peker, 2008: 147). Dolayısıyla edinilen bilgi

PROBLEMLİ BİR KAVRAM: YORUM (İSLAM'DA YORUM VE DİNİ HAYAT)

Yrd. Doç. Dr. Hasan ARSLAN

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Ana Bilim Dalı
hasan.arslan@inonu.edu.tr

Giriş

İnsan hayatında önemli bir yeri olan din, her zaman bir değer ifade eder. Bu nedenle din, mensuplarının tutum ve davranışlarını oluşturma, geliştirme ve yönlendirme güç ve enerjisine sahiptir. Bilgi, duygu ve davranış öğeleri tutumları oluşturur. İslam'ın bilgiye dayalı açıklamaları veya bireysel yorumlamaları dini tutum ve davranışları, kısaca dini hayatı belirlemektedir. İslam Dininin sadece ahiret hayatını değil aynı zamanda dünya hayatını da kapsadığı göz önünde bulundurulursa, din adına edinilen bilgi ve yorumlar da dini hayatın tamamında etkili olur. Burada üzerinde durulan konu İslam'ın değil, İslam'da yapılan yorumların sorunlu olduğuyla ilgilidir.

Kur'an-ı Kerim Müslüman'ın dini tutumunun bilgi kaynağını oluşturur. Açıkçası Kur'an-ı Kerim'in içerdiği ve kastettiği bilgilerin doğru bir şekilde öğrenilip buna göre davranışa geçilmesi dini hayatı belirlemektedir. Ancak bu süreçte İslam'ın bireysel yorumlarının da ilahi bilgi kaynağı olarak görülmesi önemli bir sorun oluşturmaktadır. Çünkü din adına yapılan bireysel yorumlar da bireyin dini hayatını yönlendirir. Amaç öncelikle yorum, hermeneutik, tefsir, beyan, fehmetmek, tevil dini tutum, dindarlık, dini hayat kavramlarının ne anlama geldiğini ortaya koymaktır. Yorum, hermeneutik, tefsir ve tevil ile ilgili bazı görüşleri, gerçekleştirilen anket ve mülakatları da ortaya koyarak İslam'da yorumun dini hayataetkisi üzerinde durulacaktır.

Kavramsal Çerçeve

"19. Yüzyıldan beri yorum, tin bilimlerinin veya beşeri bilimlerin özgül ve temel bir boyutu olarak değerlendirilmeye başlanmıştır" (Cevizci, 2000: 1025). "Yorum (İng. commentary; Fr. commentaire; Alm.kommentar). 1. Genel olarak, bir metni, bir haberi, motivasyonu, bilinmeyen veya anlaşılmayan bir eylemi, bir

BİREY VE TOPLUM ÜZERİNDEKİ TEZAHÜRLERİ AÇISINDAN İSLAM VE YORUM

Dr. Hasan ARSLAN

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Felsefe ve Dil Bilimleri/Din Psikolojisi
hasan.arslan@inonu.edu.tr

Giriş

Yorum kavramında, bir yazıyı, bir sözü, bir metni, bir yapıtı ya da bir olayı belli bir görüşe göre açıklama, değerlendirme, gizli veya hayalî olan bir şeyden anlam çıkarma vardır. Yorumlamak ise bir yazıyı, bir sözü, bir olayı yorum yaparak açıklamak, anlam vermek, tabir etmektir. Hermeneutik, daima bir başka 'dünya'ya ait bir anlam bağlamını o an içinde yaşanan dünyaya aktarma, çevirme etkinliği olmuştur. Ancak, idealist hermeneutiğin psikolojik temeli problemlili görünmektedir. Dolayısıyla bir metnin anlamı gerçekten de 'yazarın kastettiği anlam' mıdır? Sorusunu gündeme getirir.

Dinin insan hayatında önemli bir yeri vardır ve din, insanoğlu için her zaman bir değer ifade eder. Bu nedenle din, mensuplarının tutum ve davranışlarını oluşturma, geliştirme ve yönlendirme güç ve enerjisine sahiptir. İnsanın mensup olduğu diniyle ilgili bildikleri dini tutum ve dindarlığının bilgi unsurunu oluşturmaktadır. Nitekim İslam dini ile ilgili bilgiler genel olarak bireyin tutum ve davranışlarına özel olarak dini tutum ve davranışlarına kaynaklık eder. Ancak İslam dini ile ilgili yapılan yorumlamalar da bireyin dini tutum ve davranışlarına kaynaklık etmektedir.

Kur'an'ın amacı insana yol göstermektir. Bunu yaparken insanın anlayacağı şekilde ona seslenmesi ve hitap etmesi, amacının gerektirdiği bir ilkedir, yoksa amaçlanan tebliğ yapılamaz. Kur'an tebliğ kavramını kullanır; tebliğde ise iletişim söz konusudur. Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamberin hadis ve sünnetleri Müslüman'ın davranışlarına kaynaklık eden dini tutumunun birincil bilgi kaynaklarını

I - İNSAN OLARAK İMAM-I A'ZAM EBÛ HANİFE

DR. ÖĞR. ÜYE. HASAN ARSLAN

GİRİŞ

Dünya tarihinde bazı önemli şahsiyetler vardır ki, yaşarken de, öldükten sonra da etkilerini sürdürürler. Bu önemli şahsiyetlere mevta-ı müteharrike (hareket eden ölü) adı verilir. İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin yaşantısı, görüşleri ve ona isnat edilen menkıbeler birey ve topluları geçmişte derinden etkilemiş, günümüzde de etkilemeye devam etmektedir. İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe 1251 yıl önce (699-767) vefat ettiği halde her zaman sevgi ve saygı duyulan, tarihin en önemli şahsiyetlerinden biri olmuştur. Amaç, insan olarak İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'yi, belli ölçüde, tanıtmaya çalışmaktır. Bu çalışmamızda da hocalarımız İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin biyografisini yazacaklar. Ancak, onun, insan olarak nasıl bir kişiliği olduğunu gösterebilmek için bizim de, özetle de olsa, İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin hayatı hakkında bilgi vermememiz gerekecektir. Bu sebeple İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin hayatı ile başlamak en uygunu olacaktır.

1. İMAM-I A'ZAM EBÛ HANİFENİN HAYATI

İslam alimi İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin esas adı **Nu'man** (M. 699-767; H. 80-150) dir. **İmam-ı A'zam** ve **Ebû Hanîfe** ona uygun görülen lakaplardır. **İmamı A'zam en büyük imam** demektir. Hanife denmesi ise, onun, Iraklılar arasında hanife denilen bir tür **divit** veya **yazı hokkasını** devamlı yanında taşıması ve hanif kelimesinin sözlük anlamından hareketle haktan ve istikametten ayrılmayan bir kimse olmasıyla izah edilmiştir. **İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe, ilmin babası** anlamına da gelmektedir. İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin babasının adı **Sabit**, dedesi hür bir kişi olan **Zevta (Zûta)**'dir. Hocasının ve oğlunun adı ise **Hammad**'tır.

II - İMAM-I A'ZAM EBÛ HANİFE DÜŞÜNCESİNİN YANSIMALARI

DR. ÖĞR. ÜYE. HASAN ARSLAN

GİRİŞ

İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin yaşantısı, görüşleri ve ona isnat edilen menkıbeler, birey ve toplumlar tarafından örnek alınarak kendi tutum ve davranışlarına yansıtılmaya çalışılmıştır. Ebu Hanife'nin görüşleri, birey ve toplumları geçmişte derinden etkilemiş, günümüzde de etkilemeye devam etmektedir. İmam-ı Azam Ebu Hanife 1251 yıl önce vefat ettiği halde, etki gücü geçmişten günümüze halâ devam etmektedir. Amacımız İmam-ı Azam Ebu Hanife düşünce metodunun yansımalarını geçmişten günümüze karşılaştırma da yaparak ortaya koymak olacaktır. Amacın gerçekleştirilebilmesi için de öncelikle İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin kısaca hayatı, doğruluk, dürüstlük, şuur, iman, ahlâk, eğitim, öğretim anlayışı ile ilgili ön bilgi verilmesi uygun olacaktır.

1. EBU HANİFE VE YETİŞTİĞİ ORTAM

Ebu Hanife, toplumla iç içe yaşayan, zengin bir aileye mensuptu. Onun çocukluğu ve tüm hayatı şehirde geçmişti. Babasının iş yerinin Kûfe Mescidinin yakınında bulunması, o'nun hayatında önemli bir etki etmiştir. Zira Ebu Hanife çocukluğunda bu mescitte kurulan ders halkalarına bazen katılmıştır.

Ebü Hanife'nin yaşadığı Irak'ta Emevî döneminin sonu ve Abbasiler'in başlarında nüfus yapısı çok çeşitlilik gösteriyordu. Irak'ta o tarihlerde Araplarla beraber Türk, Fars, Rum, Hindli milletlere mensup insanlar da yaşıyordu. Haliyle bu yapıdaki ülkelerde toplumsal hadiseler çok karışıklık gösteriyordu. Çünkü muhtelif milletlerin yaşadıkları ülkelerde bin bir türlü problem ortaya çıkıyordu. Bu yapıdaki ülkelerde haliyle problemleri incelemek ve hüküm vermek için fakihin düşünce ufkunun geniş olması gerekiyordu.

III - İMAM AZAM EBU HANİFE'NİN TAVSİYELERİ

DR. ÖĞR. ÜYE. HASAN ARSLAN

(Bu bölümde Muhammed Ebu Zehra'nın Ebu Hanife kitabından yararlanılmıştır. İçeriği kitabın çeşitli bölümlerinde verildiği için İmam-ı Azam'ın Beş Eserinde yer alan 'El-Vasiyye'ye ayrıca yer verilmemiştir)

İmam-ı Azam **bilgiye, akla, düşünceye** önem verir, **aklı kullanmayı önerir, kişiye tercih yapma imkânı sunar, insanların yeni çözüm yolları ortaya koymalarına imkân sağlardı**. Ebu Hanife, özgün ve **hür düşünceye** önem veren bir kişi idi. Başkalarının etkisinde kalarak kendi esas görüşünü ortaya koymaktan çekinmezdi. Onun kişilik yapısında *uydunculuk* (komformizm) yoktu. Hocası Hammâd b. Süleyman'ın da fark ettiği gibi o, her meseleyi inceden inceye sorar, kendi aklı yatmadan hiçbir fikri kabul etmezdi.

Hanefilik, **akli delillere, örf, kamu yararına, zaman ve ortam şartlarındaki değişikliklere açık, kişisel hak, özgürlük ve müsamahaya dayalı bir din** anlayışı ortaya koyuyordu. Ebu Hanife'ye göre Allah, yaratılıştta insana **aklı** vermek suretiyle sorumluluğu ona yüklemiştir. O'nun düşüncesinin özünde '**akıl**' yer alır. Dolayısıyla Ebu Hanife'nin din anlayışı **akla** dayanan bir din anlayışıdır, İslâmiyet, Ebu Hanife'nin gözünde bir **akıl** dinidir. **Ona göre ahlâkî vazifeleri belirleyen de akıldır**.

İmam-ı Azam'ın tenkide, eleştiriye, yenilikçi, yaratıcı düşünceye, bilgiye, akla, doğruluğa, dürüstlüğe açık, ahlak, adalet ve hakikat arayan, haksızlıklara karşı başkaldıran, özgün ve hür düşünceyi destekleyen bir şahsiyet yapısı vardı.

Ebû Hanîfe'nin talebesi Yusuf b. Halid Semti'ye yapmış olduğu vasiyeti, onun düşüncelerinden birçoğunu yansıtan tavsiyeleri niteliğindedir. Ebû Hanîfe'nin talebeleri ve çevresine yapmış olduğu tavsiyeler, kendi düşünce ve görüşleri ile bizzat kendi tutum, davranış, mizaç, karakter ve şahsiyet özelliklerini yansıtmaktadır. Şimdi onlardan bazısına yer verilecektir.

BİREY VE TOPLUM AÇISINDAN GÜVEN VE DİNDARLIK

Dr. Öğrt. Üyesi Hasan ARSLAN

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / hasan.arslan@inonu.edu.tr

Orcid: 0000-0001-5157-0650

Giriş

Güven duygusu günlük hayatın her alanında aranan bir olgu olarak, karşılıklı bireyler arasında ve toplumsal hayatın düzenlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Güven duygusu karşılıklı ilişkilerin devam ettirmesinde bir bel bağlama, sadık kalma, dayanma, söz verme ve sözünü yerine getirme davranışıdır. Bireyler arasında sürdürülen iyi ilişkiler sonucu ortaya çıkan güvenin yok olması, hayatı yaşanmaz hale getirir. Güvenin devamlı içtenlik, doğruluk, dürüstlük, özüne ve sözüne bağlılıkla beslenmesi ve korunması için itina gösterilmesi gerekir. Güven duygusu, başkalarına karşı olumlu olmak, başkalarının da bize karşı zarar veremeyeceğine inanmak ve ummaktır. İnsan güvendiği kişiyi tanıyor ve ondan zarar gelmeyeceğinden emin oluyor demektir.

Güven, her zaman, her yerde, herkesin devamlı aradığı ve beraberce paylaşmak istediği bir duygudur. Çünkü doktora, avukata, okula, lokantaya, kasaba, alış-verişe gittiğimizde güvence ararız. Görüldüğü gibi toplumsal bağların güçlenmesi ve sürdürülmesinde güven çok önemlidir. Ekonomide, sanayide, işletmelerde, ticarete, eğitimde, sağlıkta, politika, üretim ve tüketimde tarafların daima birbirlerine **güvenme** ihtiyacı vardır. Kısaca hayatın her alanında insanlar daima **güven** aramaktadırlar (Bonner, 2000: 219; Yavuz, 2003: 35-38; Arslan, 2008: 201).

İnsanların dış dünyayı tehlikeli bir alan olarak algılaması güven problemini gündeme getirmektedir. Dolayısıyla yaşadıkları yalnızlık dolayısıyla da psikolojik açıdan ciddi uyum problemleri yaşamaktadırlar

DİJİTALLEŞME, KÜRESELLEŞME, DİNDARLAŞMA

Dr. Öğr. Üyesi Hasan ARSLAN

Inönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / hasan.arslan@inonu.edu.tr

Giriş

Dijitalleşme, bilgi işlem teknolojileri, günlük yaşam ve ekonomik aktivitenin pek çok alanında yer almaktadır. “Dijital teknolojinin getirdiği yenilikler, endüstri, ekonomi ve topluma nasıl uyarlanabilir? Dijital gelişmelerin yarattığı fırsatlar nasıl katma değere dönüşür? Gibi sorulara dijital ekonomi cevap aramaktadır. Sosyal medya okuryazarlığı, finansal okuryazarlık gibi konular bu alanda geliştirilecek projeler arasındadır” (BMBF, 2014; Kabaklarlı, 2016: 14).

Dijitalleşme veya sayısallaşma, ulaşılabilir bilgilerin ve var olan süreçler, dokümanlar, dosyalar vb. kaynakların bir bilgisayar tarafından okunabilecek şekilde dijital (sayısal) ortama aktarılması sürecine verilen addır. Bilgiler ve varlıkların dijital ortama aktarılmasıyla aslında süreçleri de dijital ortama alarak daha yenilikçi bir bakış açısıyla çalışmalar yapılabilmektedir. Dijitalleşme ile iş yapış biçimi önemli bir değişim ve gelişme uğruyor, süreçler daha sistematik bir şekilde ele alınabiliyor, iyileştiriyor, kurumsal hafıza oluşturulabiliyor ve tüm bu değerlere kolay bir şekilde ulaşılabilir.

Küreselleşme ile ‘insanların dünyada birbirleriyle siyasi, ekonomik, sosyal ve iletişim konularında yakınlaşarak tek bir toplum olduğu’ görüşü vurgulanmaktadır. Teknolojideki ilerlemelerle dünyada yenilik, değişim ve gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Bu bağlamda insanlar hiç tanımadıkları, dünyanın herhangi bir yerinde yaşayanlarla her türlü iletişime geçebilmektedirler. Küreselleşme, ‘değer’ ifade eden her alana el atmakta başta

Bölüm 7

EKONOMİK KALKINMA VE DİNİ YAŞAM ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

Hasan ARSLAN¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi Hasan Arslan, İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, hasan.arslan@inonu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5157-0650

* Bu çalışma yazar tarafından Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 2008 yılında Prof. Dr. Recep Yaparel danışmanlığında hazırlanan “Ekonomik Kalkınmada Dinsel Tutum ve Davranışların Çift Yönlü Rolü” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

MALATYALI İLİM VE FİKİR İNSANI,
DİLCİ, EDEBİYATÇI
PROF. DR. NECMETTİN HACİEMİNOĞLU¹

Hasan ARSLAN²

ÖZET

Darende'nin Aşudu (Günpınar) köyünden olan Necmettin Hacıeminoğlu, 1932 yılında doğdu. O, bir yaşında iken babasını kaybetti, çocukluğu Aşudu köyünde, Mevlit, Muhammediye, Ahmediye, Battal gazi Destanı, Siyer-i Nebi, Dede Korkut, Âşık Garib, Köroğlu, Sürmeli Bey, Kerem ile Aslı hikayeleri, Yunus Emre ilahileri dinleyerek geçti. İlkokulu Aşudu köyünde, ortaokulun ilk yılını Darende, kalan yıllarını Osmaniy'e, liseyi, Adana Erkek Lisesinde okudu 1954 yılında mezun oldu. O, aynı yıl İstanbul Çapa Yüksek Öğretmen Okuluna girdi, buradan mezun olduktan sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne girdi ve bu bölümden 1959 yılında mezun oldu. Kısa bir süre öğretmenlik yaptıktan sonra 1960 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türk Dili Kürsüsü'ne asistan olarak girdi. 1963 yılında tamamladığı Kutb'un Hüsvrev üşirin'i ve Dil Hususiyetleri adlı çalışması ile doktor, 1970 yılında tamamladığı "Türk Dilinde Edatlar" adlı çalışması ile doçent oldu. 1983'te İstanbul Üniversitesindeki görevinden ayrılan Hacıeminoğlu 1985 yılında Trakya Üniversitesinde göreve başlamış, burada Fen-Edebiyat Fakültesi bünyesinde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü kurarak bu bölüm başkanlığını üstlenmiştir. 1987 yılında Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde Yüksek Lisans ve Doktora programlarını başlatan Hacıeminoğlu, bitmek bilmeyen enerjisiyle ilmi çalışmalarına ağırlık vermiştir. *Türk Dilinde Yapı Bakımından Filler*, *Karahanlı Türkçesi Grameri* ve *Harezm Türkçesi Grameri* adlı üç önemli eseri bu dönem ürünlerindedir. O, 1994 yılında, tekrar, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ndeki görevine dönmüştür. Hacıeminoğlu 1996 yılında emekli olduktan sonra Ankara'ya yerleşti, 26 Haziran 1996 tarihinde vefat etti. Ruhu şâd olsun.

1 Bu tebliğ hazırlanırken Hacıeminoğlu'nun yazmış olduğu kitaplar, onu tanıyanların hatıraları ve Gazi Üniversitesi Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezi, Gazi Türkiyat Dergisi Güz 2009 Sayı 5, 'Necmettin Hacıeminoğlu Dosyası'ndan yararlanılmıştır.

2 Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi Öğretim Üyesi, hasan.arslan@inonu.edu.tr

Ek-4:
Makaleleri – (İlk sayfaları)

Dini Araştırmalar, Mayıs-Ağustos 2009, Cilt: 12, s. 34, ss. 97-114.

Din Psikolojisi Açısından İnsanda Yaratıcı Düşünce

Hasan ARSLAN*

Abstract

Creative thinking with regard to religion psychology. *Creative thinking is the process of developing new sentiments and ideas. The term 'creating' and its connotations are comfortably used in daily life. However, it is argued in this paper that the negative sense imputed to the terms of 'creating' and 'creative' as a way of expressing religious sensitiveness prevent people from attempting to create new and original things and to ameliorate the current ones. Although creative thinking requires a certain level of intelligence, a high level of intelligence does not always mean a high level of creativity. Creative thinking, which potentially exists in every healthy individual to a certain extent, is not a psychological disorder, nor is it unique to a privileged class. Put it differently, creative thinking should be seen as the common asset of all individuals in the society, not as the characteristic peculiar to a privileged class.*

Key Words: *Creativity, Newness, Creative Thinking, Individual, Religion.*

Giriş

İnsan için yaratıcılık, alışılmışların üzerine çıkmak, daha otelere sıçramak, bilinenlerin sınırlarını parçalayarak bilinmeyene doğru bir adım atmak ve yeni düşünce ufukları açmaktır. Yaratıcılık var olan diğinceler arasında yeni ve orijinal bir ilişki kurmak ve gelenekçiliğe tutsak olmadan yeni bir yapı oluşturmaktır (Rıza, 2004: 43; Davies, 2007: 10).

Yaratıcı diğince, gozlemler, bilgiler, deneyimler veya diğincelerden yeni fikir ve anlayışlar iiretecek şekilde zihinsel fonksiyonların harekete geçirilmesidir (Spock, 2000: 5). Yaratıcı düşünce her yönüyle yeni düşünce ve fikirler geliştirme sürecidir. Burada zihinsel oluşum ve olguların

* **Dr.**, İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi

Dinî Tutumların Oluşum, Gelişim ve Değişimi

Yrd. Doç. Dr. Hasan ARSLAN*

Atf / ©- Arslan, H. (2009). Dinî Tutumların Oluşum, Gelişim ve Değişimi, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1), 77-96.

Özet- *Tutumlar oldukça organize olmuş uzun süreli duygu, inanç ve davranış eğilimleridir. İnsan, tutumlarıyla beraber doğmaz. Onları sonradan edinir. Bireyin tutumları bir takım nedenlerle oluşur, gelişir ve değişir. Tutumların oluşum, gelişim ve değişim nedenlerini bilmek kişinin daha dikkatli bir tutum benimsemesi konusunda kendisine yardımcı olur. Genel tutumlarla ilgili olarak belirtilen hususlar dinî tutumlar için de geçerlidir. Makalede, dinî tutumların oluşum, gelişim ve değişiminde rol oynayan faktörler ele alınmaktadır.*

Anahtar sözcükler- Tutumlar, Dinî Tutumlar, Oluşum, Gelişim, Değişim.

Giriş

Günlük hayatımızda sıkça kullandığımız kavramlardan biri tutum sözcüğüdür. Bireylerin veya grupların inançlar, düşünceler, sosyal kurumlar, soyut ve somut kavramlar gibi çok değişik konular hakkında düşünce, duygu ve davranışlarını düzenli biçimde belirleme tarzları vardır. İşte bireyin herhangi bir psikolojik obje ile alakalı düşünce, duygu ve davranışlarını istikrarlı olarak belirleme eğilimlerine *tutum* diyoruz (Smith, 1968: 458-467; akt.: Kağıtçıbaşı, 1999: 102). Bir eğilimin tutum olabilmesi için bireyin o eğilimi oldukça uzun bir süre sürdürmesi gerekmektedir. (Cüceloğlu, 1996: 521; İnceoğlu, 2000: 8-10).

Birtakım sosyal gruplar, sportif gruplar, sevilen-sevilmeyen şahsiyetler, ekonomi, kader ve tevekkül anlayışı, dürüstlük, yaratıcı düşünce, eğitim-öğretim, hür düşünce, fikir

* İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

DİNİ TUTUMLAR VE KALKINMA

Religious Attitudes and the Development

Dr.Hasan Arslan
İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
hasanarslan@inonu.edu.tr.

Özet: Her dinin kendine has öğretileri vardır. Dini bilgiler ve hükümler dini tutumların bilişsel öğelerini oluşturmaktadır. Dinin insan için var olduğu düşünülürse, dinin insanı ilgilendiren her konuyla ilgilenmesi tabiidir. İslâm dini aynı zamanda kalkınmanın en önemli kriterlerinden olan: çalışmayı, tutumlu olmayı, israf etmemeyi, doğru ve dürüst olmayı, güvenilir olmayı, eğitim ve bilimi, üretici olmayı, iş birliği yapmayı, zaman ve iş planlamasını, ekonomik yönden güçlü olmayı vb. hükümlerin yerine getirilmesini de talep eder. Ancak dinin yukarıda saydığımız hükümlerine rağmen Müslümanların epey zamandan beri kalkınma konusunda bir atılım gerçekleştiremedikleri görülmektedir. Mevcut tablonun ortaya çıkmasında hangi psikolojik faktörler rol oynamaktadır? Çalışmamız bu çerçevede ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din, Dindarlık, Dini Davranış, Kalkınma, Şuur.

Abstract: Every religion has some principles peculiar to itself. Religious propositions and judgements constitute the cognitive elements of religious attitudes. Assuming the religion is only for human beings, it is quite naturel that religion should deal with every subject matter concerning human beings. As a religion İslam calls for working, being prudential, provident, honest, just, dependable, and it favours education and science, being productive, collaboating, planning the time and the work and being economically powerful. All of these are among the most important elements of religious attitudes. However, contrary to the above mentioned attributes İslam requires Muslims to have. we have not seen a significant leap in the field of development in İslamic world for a long time. This study deals with the question of what factors might have been at work in the appearance of the present situation.

Key Words: Religion, Piety, Religious Behaviour, Development, Consciousness

HİKMET YURDU

Düşünce - Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi

ISSN: 1308-6944

www.hikmetyurdu.com

Hikmet Yurdu, Yıl: 3, S.5 (Ocak-Haziran 2010), ss. 251 - 270

Dinle İlgili Düşünce, Tanım ve Algılamalar

Dr. Hasan Arslan

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Ana bilim Dalı
hasanarslan@inonu.edu.tr

Özet

Günümüzde dinle ilgili çok çeşitli düşünce tarif ve algıların mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Tanım ve algılamaların genel olarak vahiy ve materyalist bir ekseninde yapıldığını söyleyebiliriz. Bazı din algılamalarında ise kurumsal din eleştirilmektedir. Vahiyçi bakış açısıyla yapılan tarifler arasında sadece Matüridi din tarifine 'aklı' dahil etmiştir. O dini akılla aynı görmektedir. Diğerlerinin daha çok 'iyi bir kul olmaya yönelik' görüşleri vurguladıklarını anlıyoruz. Dinle ilgili düşünce ve algılamaların sadece pasif bir bilgi olarak kalmayıp bir şekilde dini yaşayışı etkiledikleri düşünülebilir.

Anahtar kelimeler: Din, Düşünce, Tarif, Algı, Etki

Abstract

Detection of Relevant Thought And Perceptions

Today, at a wide range of related ideas and perceptions described are understood to be available. Definitions and perceptions in general revelation and a materialist may say that the axis has been done. Some religious perceptions that institutional religion is criticized. Between the direct process perspective revelation only to describe religion Maturudi 'mind' has been included. He sees the same religious mind. More of others 'to become a good servant' comments emphasized that they understand. Listen to ideas and perceptions about the information just remain passive and not affect the religious life styles they may be considered.

Key Words: Religion, thought, description, perception, effect

Giriş

Zihnin en kompleks faaliyetlerinden biri düşüncedir. Düşünce ile zihin dış çevreden gelen duyum ve idrakler üzerinde çalışarak bir takım işlemler gerçekleştirir. Zihinde gerçekleşen bu işlemlerle bilgimiz genişler ve derinleşirken problem çözme, plan yapma ve gelecek hakkında görüş gücümüz artar. Esas olarak düşünce, bir problem çözme faaliyeti-

İNSAN FAKTÖRÜ VE BİLİNÇLİLİK DÜZEYİNİN KALKINMAYA ETKİSİ

Human Factor and Consciousness at the Development

Dr. Hasan Arslan

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

hasanarslan@inonu.edu.tr

Özet: Kalkınmaya yalnızca bir zenginlik ve fakirlik meselesi olarak bakılamaz. Nitekim kalkınma başta insan ve şuur olmak üzere zihinsel ve ruhsal süreçleri içermektedir. Bu süreçte esas olan sosyal ve ruhsal gelişmelerdir. Dolayısıyla *geri kalmış* veya *az gelişmiş* olarak nitelenen ülkelerin konumu, o ülke insanların şuur düzeyleri, kişilik özellikleri, zihin dünyaları ve yaşadıkları sosyal yapıyla birlikte ele alınmalarını gerektirmektedir. Bu makalenin temel varsayımı; kalkınmak isteyen bireylerin, bunu hem kendi tutumlarını ve zihin yapılarını, hem de sosyal yapıyı değiştirmek suretiyle ve aynı doğal imkânlarla gerçekleştirebilecekleridir.

Anahtar Kelimeler: Şuur, Kalkınma, Kalkınma Şuuru, İnsan

Abstract: Development cannot understood solely as an issue of richness or poverty. Initially, as human and conscious, it contains mental and spiritual processes. In this process social and spiritual developments are essential. Thus, position of countries which described as *underdeveloped*, should be examine with mental level, personal features and worldviews of their communities, and social structures which they live within it. Main assumption of this article is that the people who want development can realize this with changing both their attitudes and mentalities and their social structures, with same natural possibilities.

Key Words: Conscious, Development, Conscious of Development, Human

GİRİŞ

Dünyada epey zamandır zihinleri meşgul eden önemli konulardan biri kalkınma meselesidir. Ülkemizde savunula gelen bazı fikir hareketleri

Çanakkale Zaferi: Dini Duygu Düşünce ve Şuur

Hasan ARSLAN*

Öz-Bazı tarihi olayların iyice anlaşılabilmesi, o olayların çok yönlü incelenmesini gerektirmektedir. Din insanın tüm davranışlarını etkileme gücüne sahiptir. Yüz binlerin gazi ve şehit olduğu Çanakkale'de dinin, şehitlik, gazilik, vatan sevgisi gibi etki boyutuyla kendini gösterdiğini düşünmek mümkündür. Çanakkale savaşı, insan unsurunun teknolojik gücün üzerinde olduğunu göstermiştir. Çanakkale'de Mehmetçik düşmanın sadece modern silahlarına karşı değil gelişmiş propaganda yöntemlerine karşı da bir zafer kazanmıştır. Mehmetçiğin kazandığı zaferde inancı, vatan sevgisi, dini duygu, düşünce, şuur ve moral motivasyonu incelenmesi gereken insani boyutu oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale Zaferi, Vatan Sevgisi, Dini Duygu, Dini Düşünce, Dini Şuur

Abstract-Çanakkale Victory: Religious Feelings, Thoughts And Consciousness -Some of thoroughly understanding of historical events, it is necessary to investigate multi-faceted events. Religion has the power to influence the behavior of human beings in every aspect of all. Religion is a martyr in Gallipoli veterans and hundreds of thousands, of martyrdom, veteran, showed himself to think of patriotism as the size of effect is possible. Çanakkale war, showed that the human element of technological power. Not only against the modern weapons of the enemy soldier in Gallipoli against enhanced recruitment methods have gained a victory. Mehmetçik belief in the victory, patriotism, religious feeling, thought, consciousness and the human dimension of moral motivation is to be examined.

Keywords: Çanakkale Victory, Patriotism, Religious Feelings, Religious Consideration, Religious Consciousness

Giriş

Çanakkale savaşı dünya tarihinin önemli dönüm noktalarından biri olarak kabul edilmektedir. Bu savaşın sebepleri, muharebeler esnasında yaşananlar ve halâ devam eden sonuçları bakımından çok yönlü incelenmesi gereken bir savaş olduğu söylenebilir. Çanakkale savaşları siyasî, tarihî ve aske-

* Yrd. Doç. Dr. İnönü Ü. İlahiyat Fak. Din Psikolojisi Anabilim Dalı Öğ. Üyesi. E.posta: hasan.arslan@inonu.edu.tr

HİKMET YURDU

Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi

ISSN: 1308-6944

www.hikmetyurdu.com

Hikmet Yurdu, Ocak – Haziran 2011, Yıl: 4, C: 4, Sayı: 7, ss. 39 - 61

Dindarlık Boyutları, Algıları Ve Uygulamaları

Yrd. Doç. Dr. Hasan ARSLAN
İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
hasanarslan@inonu.edu.tr

Özet

Günümüzde dinî inanç, duygu, davranış, bilgi ve etki boyutlarının yer aldığı bir dindarlık kavramı üzerinde durulmaktadır. Ancak pratikte dindarlıkta beş boyuttan çok, bireyin kılık kıyafeti, dış görünümü ve dar anlamda belli rutin ibadetleri önemli belirleyiciler olarak öne çıkarılmaktadır. Yaptığımız uygulamada, dindarlıkla ilgili sorumuza verilen cevaplar daha çok bu yönde olmuştur. Kısaca dindarlık anlayışı bilhassa belli ibadetlerde yoğunlaşmaktadır. Dolayısıyla dinin etki boyutunun bireyin tüm hayatına yeterince yansımadağı anlaşılmaktadır. Bu süreçte iman-amel ilişkisine yüklenen anlam, ibadetlerin niteliğinden çok niceliğinin önemini öne çıkarmaktadır diyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Dindarlık, Dindarlık Boyutları, Dindarlık Algıları, Dindarlık Değerlendirmeleri.

Abstract

Dimensions of Religiosity, Perceptions and Practices

The concept of religiousness which has been discussed recently is a kind of religiousness in which there are dimensions of religious belief, sensation, behavior, knowledge and effect. However practically rather than these five dimensions the apparel and the appearance of the individual and his certain routine prayers in a narrow sense come into prominence in religiousness. In the inquiry we did the answers given to our question regarding religiousness have been in this direction. Shortly, the conception of religiousness intensifies on specifically certain prayers. Therefore it becomes obvious that the dimension of effect in religion is not sufficiently reflected in complete life of the individual. We claim that the meaning attached to the relationship between religious belief and act in this process underlines the importance of the quantity of prayers instead of the importance of the quality of prayers.

Key Words: Religiosity, Dimensions of Religiosity, Conceptions of Religiosity, Assessments of Religiosity.

Mehmet Akif Ersoy'un Şahsiyeti ve Millî Mücadeledeki Rolü

Hasan ARSLAN*

Özet: Mehmet Akif Ersoy, ahlâk, din, vatan, millet ve dünyevi konuları birbirinden kesin çizgilerle ayırmaz. O, Ümmetin ve Türk Milletinin problemleri ile ilgilenir. Akif, birey ve toplumu ilgilendiren problemleri dile getirirken bu problemlere çözümler de önerir. O, Türk Milleti için aşâğılık duygusu ve karamsarlık aşılamanın ne anlama geldiğini bilir. Dinin etki boyutu Akif'in tüm hayatında kendisini gösterir. Akif vatanın savunulmasını, ülkenin tam bağımsızlığını bir iman meselesi olarak ele alır. Bu makalede Mehmet Akif Ersoy'un şahsiyeti, tutum, davranış ve Millî Mücadeledeki rolü üzerinde durulmuştur. Aynı şekilde Akif'te dindarlığın etki boyutu bağlamında, hayatından çeşitli kesitler, olaylara bakış açısı, din, vatan, millet, bağımsızlık ve millî mücadele ile ilgili şahsiyet özellikleri üzerinde durulmuştur. Bu makalede önce 'giriş' sonra Akif'in hayatından kesitler ve kişilik özellikleri, din, vatan ve millet konularındaki düşünceleri, öncesi ve sonrasıyla millî mücadele yıllarındaki rolü ve sonuç kısmıyla bitirilmiştir.

Anahtar Kavramlar: Akif; Dini Tutum, Şahsiyet; Dinin Etki Boyutu; Egemenlik, Millî Mücadele

Abstract: Mehmet Akif Ersoy's Personality And His Role In National Struggle-Mehmet Akif Ersoy does not separate morality, religion, homeland, nation and secular matters from each other with precise lines. He is concerned with the problems of the Ummah and the Turkish Nation. Akif, while expressing problems that concern to individual and community, also recommends solutions to these problems. He knows what the feeling of inferiority and vaccinating pessimism means to Turkish nation. The effect size of the religion manifests itself in Akif's whole life. Akif takes the country's full independence and the country's defense as a matter of faith. In this article, Mehmet Akif Ersoy's personality, attitude, behavior, and his role in the National Struggle is emphasized. Likewise, in the context of the effect size of piety in Akif's view, various sections of his life, his perspective to the events and his personality characteristics like religion, country, nation, independence and the national struggle are underlined. This article starts with prologue and then the sections of Akif's life and his personality characteristics and his thoughts on the subjects of religion, patriotism and nationalism and his role in the national struggle days-from the beginning to the end-, and ends with the epilogue.

Keywords: Akif, Religious Attitudes, Personality; Effect Size of religion; Sovereignty, National Struggle

* Yrd.Doç.Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, hasan.arslan@inonu.edu.tr

HİKMET YURDU

Düşünce - Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi

ISSN: 1308-6944

www.hikmetyurdu.com

DOI NUMBER: 10.17540/hikmet.20151612069

Hikmet Yurdu, Yıl: 8, C: 8, Sayı: 16, Temmuz – Aralık, 2015/2, ss. 103 - 127

MÜZİK TERAPİ VE DİNİ MÜZİK

(İlahiyat Fakültesi Öğrencileri Üzerinde Sınırlı Bir Uygulama)

Yrd. Doç. Dr. Hasan Arslan

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Ana Bilim Dalı

hasan.arslan@inonu.edu.tr

Özet

Müzik, işiterek algılanan düzenli ve uyumlu seslerden oluşan estetik süreci ifade eder. Duygu ve düşüncelerin sesle ifadesi olan müzik, etimolojik olarak 'ölçülü nağmeler' demektir. Terapi hastalıkların iyileştirilmesine, hafifletilmesine veya önlenmesine yönelik her türlü tıbbi, psikiyatrik veya psikolojik uygulamanın ortak adıdır. İnsan yaşamında etkili ve güçlü bir iletişim aracı olan müzik, sadece ruh sağlığı bozuk olanlara değil, iyi olanlara da şifa olmaktadır. Müzik, kendine özgü dili dolayısıyla evrensel özelliğe sahip dünyadaki tek ortak dildir. Müzik, insana yaşama sevinci ve heyecanı verir. İnsanlar duygularını müzikle ortaya koyarak kendilerini daha iyi ifade ederler. Bu makalede ruh sağlığını korumak, girişimcilik, iş başarısı, mücadele azmi, yaşama sevinci ve özgüven kazandırmak, ahlâk ve kültürün korunup geliştirilmesi ve ruh sağlığı bozuk olanların tedavisi için müzik terapi, dini müzik, uygulama, yorum ve değerlendirme üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Müzik, Terapi, Ahlâk, Dini Müzik.

Abstract:

Music Therapy And Religious Music

(A limited Practice on Faculty of Divinity Students)

Music means an aesthetic process that consisting of regular and compatible tones perceived by hearing. Music, the expression of thoughts and feelings by sound, etymologically means 'moderate tune'. It's the common name of all kinds of medical, psychiatric or psychological treatment for healing, mitigating or preventing therapy diseases. Music, an effective and powerful communication tool in human life, not only to those who corrupt mental health, it is also a good cure for healthy ones. Music is the only common language in the world due to its unique language with universal characteristic. Music gives people joy and excitement. People express themselves better by revealing their feelings in music. This article focuses on maintaining mental health, entrepreneurship, business success, fighting tenacity, experience to bring joy and confidence, the development of morality and culture, music therapy for the treatment of the mental disorders, religious music, practices, the review and evaluation.

Key Words: Music, Therapy, Ethics, Religious Music

BİR TÜRK KURUMU OLAN AHİLİK VE ŞAHSİYET (KİŞİLİK) GELİŞİMİ*

YIL / YEAR 15, SAYI / ISSUE 30 (GÜZ / AUTUMN 2017/2) ss. 145 - 162

Makale geliş tarihi/Received: 12/11/2017-Makale kabul tarihi/Accepted: 15/12/2017

HASAN ARSLAN

Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi

hasan.arslan@inonu.edu.tr

Öz

Birlik, kardeşlik, dostluk, insan sevgisini esas alan Ahilik, sosyal hayatın düzenlenmesinden, iktisadî hayata ve vatan savunmasına kadar, millet olmanın tüm özelliklerini içinde barındıran sosyo-ekonomik bir organizasyondur. Ahi, her şeyden önce yaşanan hayatın insanıdır. Bu sistemde insan, sosyal hayatın tam ortasında yer alır ve üretkendir. Şahsiyet, doğuştan getirilenlerle, sonradan kazanılan özellikler ve kültürel faktörlerin etkileşimiyle küçük yaşlardan itibaren şekillenen, o kişiye has kavrayış, düşünüş, karar veriş ve davranış özelliklerinin toplamını oluşturur.

Anahtar Kelimeler: Ahilik, Ahiliğin Amacı, Şahsiyet, Şahsiyet Gelişimi

DEVELOPMENT OF PERSONALITY AND AHILIK AS A TURKISH ESTABLISHMENT
Abstract

Ahilik, based on unity, brotherhood, friendship, human love, is a socio-economic organization that contains all the features of being a nation, from the regulation of social life, to economic life and defense of motherland. Ahi is the human being who lives before everything else. In this system, people are in the middle of social life and they are productive. The personality is the sum of the innate insights, thoughts, decisions and behaviors that shape from the early ages through the interaction of acquired features and cultural factors.

Keywords: Ahilik, Purpose of Ahilik, Personality, Development of Personality

* Bu makale 2012 yılında, Ahi Evran Üniversitesi, Ahilik Sempozyumu'nda yapılan sunumun şahsiyet gelişimi açısından düzenlenmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

Ek-5:
Patentleri

**TURK
PATENT**
TÜRK PATENT VE MARKA KURUMU

İNCELEMELİ PATENT

No: TR 2011 04971 B

Buluş Başlığı

Meyve kurutma ve ısıtılma için kabin ve sıcak hava temini.

Başvuru sahibi

HASAN ARSLAN

Bu patent, 6769 sayılı Sınai Mülkiyet Kanununun Geçici 1 nci maddesi uyarınca
Mülga 551 sayılı Patent Haklarının Korunması Hakkında Kanun Hükmünde
Karamame kapsamında 23/05/2011 tarihinden itibaren 20 yıl süre ile korunmak
üzere 21/06/2017 tarihinde incelemeli olarak verilmiştir.

Prof. Dr. Habip ASAN
Başkan

ERDEM • KAYA • PATENT
MARKA & PATENT VEKİLLERİ, AVUKATLAR

**TÜRK
PATENT**
TÜRK PATENT VE MARKA KURUMU

İNCELEMELİ PATENT

No: TR 2015 06900 B

Buluş Başlığı

**GÜNEŞTEN YÜKSEK ISININ TEMİN EDİLMESİ, DEPOLANMASI,
TRANSFÉR EDİLMESİ VE ÇOK AMAÇLI KULLANIMI**

Patent Sahibi

HASAN ARSLAN

Bu patent, 6769 sayılı Sınai Mülkiyet Kanununun Geçici 1 nci maddesi uyarınca Mülga 551 sayılı Patent Haklarının Korunması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname kapsamında 04/06/2015 tarihinden itibaren 20 yıl süre ile korunmak üzere 21/05/2021 tarihinde inceleme olarak verilmiştir.

Prof. Dr. Habip ASAN
Başkan

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 6 • Aralık 2023 • 235-244
Issue: 6 • December 2023 • 235-244

Dindarlık, Umut ve İyimserlik İlişkisi

- Kandemir, F. (2020). *Dindarlık, umut ve iyimserlik ilişkisi*.
Ankara: İlâhiyât Yayınları (313 s.)
- Kandemir, F. (2020). *The Relationship of religiosity, hope and optimism*.
Ankara: İlâhiyât Publishing (313 p.)

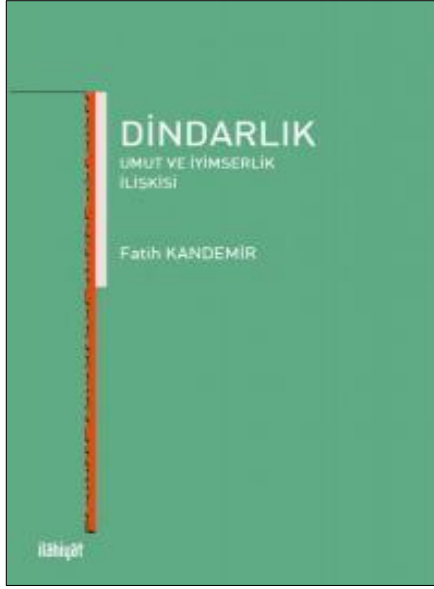
Kübra Bulut

Arş. Gör.
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
E-posta: kubra.bulut@erzincan.edu.tr
Orcid: 0000-0002-4018-9579
Erzincan / Türkiye

Research Assistant
Erzincan Binali Yıldırım University
Faculty of Theology
E-mail: kubra.bulut@erzincan.edu.tr
Orcid: 0000-0002-4018-9579
Erzincan / Turkey

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received 15 Eylül 2022 • 15 September 2022
Kabul Tarihi • Accepted 13 Aralık 2022 • 13 December 2022

Ö z e t

Bu çalışmanın amacı, Fatih Kandemir’in 01 Haziran 2016 tarihinde Faruk Karaca danışmanlığında tamamlamış olduğu Umut-İyimserlik ve Dindarlık İlişkisi adlı doktora tezinin gözden geçirilerek İlahiyat Yayınları (Ankara) tarafından 2020 yılında yayınlanmış hali olan Dindarlık, Umut ve İyimserlik İlişkisi adlı kitabının bir değerlendirmesini yapmaktır. Kitap; giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Dindarlık • Umut • İyimserlik • Pozitif psikoloji

A b s t r a c t

The aim of this study is to review and make an evaluation of the book with the title The Relationship of Religiosity, hope and optimism. The writer of the book is Fatih Kandemir, which is published by İlahiyat Yayınları (Ankara) in 2020. The book is prepared originating from his doctoral thesis called “The Relationship of Hope-Optimism and Religiosity”, which was completed on June 1, 2016 under the supervision of Faruk Karaca. The book consists of four chapters; the introduction, the first, the second, and the conclusion.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Religiosity • Hope
Optimism • Positive psychology

Kitabın giriş bölümüne (ss. 15-20) yazar, değişim olgusunun varoluşun en temel özelliği olduğunu vurgulayarak başlamıştır. Bu değişimin hem nicel hem de nitel karakterde olduğunu ifade eden yazara göre, bir alandaki değişim, toplumların geleneksel yapılarını da olumlu ya da olumsuz bir şekilde etkilemektedir. Bunun bir sonucu olarak değişim olgusu, değerlerin değişimini de beraberinde getirmektedir.

Özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda hızlı bir ivme kazanan teknolojik gelişmelerin üretime dâhil edilmesiyle birlikte, söz konusu değişimin bireylerin dinî ve insani temelde belirlenmiş olan umut, iyimserlik, sevgi ve duygu birliği gibi özdeğerlerin büyük ölçüde dejenere olduğunu belirten yazar, modernitenin bir sonucu olarak görmüş olduğu bu durumun, bireyin karamsarlık ve umutsuzluk gibi onun ruh sağlığını olumsuz yönde etkileyebilecek olan duygularını daha da katmerleştirdiğini ifade etmiştir. Modern insanın içine düşmüş olduğu bu olumsuz durumdan kurtuluşunu dinî ve manevi erdemler bir tarafa, onun olumsuz yönlerine odaklanan psikoterapi sistemlerinde aramak zorunda bırakıldığını ifade eden araştırmacı, bu terapi sistemlerinin en önemlilerinden birinin Freud'un kurmuş olduğu psikanaliz olduğunu belirtmiştir.

Psikodinamik kuram olarak da isimlendirilen bu yaklaşımın, insanı iradesiz ve edilgen bir yapıya büründürdüğünü ifade eden Kandemir, Freud'un sözlerinden yola çıkarak insanın, dürtülerinin ve çatışmalarının dışında fazlaca bir şey ifade etmediğini dile getirmiştir. Snyder ve Lopez'in, bu yaklaşımı insan doğasını eksik tanımladığından dolayı eleştirdiklerini ve çatışmaların insan doğasının sadece bir parçası olduğunu dile getirdiklerini aktaran araştırmacı, buradan hareketle pozitif psikolojinin insana dair yaklaşımına dikkat çekmiştir.

Psikanalizin, ruh sağlığını yitirmiş olan pek çok insanın; kötü alışkanlıklarının, dürtülerinin ve çocukluk çatışmalarının toplamından ibaret olduğu tezinin aksine pozitif psikolojinin; bu insanların sağlam melekelerinin, pozitif yaşam deneyimlerinin ve güçlü karakterlerinin onların ruh sağlığını korumada güçlü bir tampon işlevi gördüğünü iddia ettiğini ileri süren yazar, bunun neticesinde erdemlere ve dinlere ayrı bir önem atfeden pozitif psikolojinin, insanların mutlu olabilmeleri için bakış açılarını olumlu yönde değiştirmelerinin gerekliliğini savunduğunu ve bu değişikliğin en önemli araçlarından ikisinin altı çekirdek erdemden biri olan aşkınlık erdemine götüren umut ve iyimserlik olduğunu ifade etmiştir.

Pozitif psikolojinin bilim dünyasına bir inceleme konusu olarak erdemleri dâhil etmesiyle birlikte umut ve iyimserlik gibi kavramların da ampirik çalışmalar yoluyla insan üzerindeki etkilerinin araştırılmaya baş-

landığını dile getiren Kandemir, bilimin bu erdemleri araştırma konusundaki geç kalmışlığını Menninger'in "İnsan Zihni" adlı eserinde umutla ilgili söylediklerinden yola çıkarak ifade etmiştir. Bu bağlamda Menninger, ruhsal hastalıkların iyileştirilmesinde umut kavramının önemli bir rol oynadığını fakat bu kavrama yönelik bilimsel dikkatsizlikten dolayı da üzüldüğünü söylemiştir.

Bilimsel çevreler tarafından pragmatist bir yaklaşımla din ve maneviyata yönelik ilginin artışının, pozitif psikolojinin katkılarıyla başlamış olduğunu, ayrıca umut ve iyimserlik gibi duygularla kişinin yaşam kalitesi arasında güçlü ilişkilerin bulunduğunu belirten araştırmacı, bunların yanı sıra bu iki kavramın bireydeki tükenmişlik duygularını en aza indirme konusunda yarar sağladığı için kişinin umutsuzluğa ve karamsarlığa düşmesine engel olduğunu da savunmaktadır.

Umut ve iyimserlik kavramlarının dinî inanca sahip olmayan insanlar için de merkezî bir konuma sahip olmasına karşın bu kavramların dinî inançlarla güçlü bir ilişkisi olduğunu dile getiren araştırmacı, dinlerdeki affedici, merhametli ve her şeye gücü yeten bir Tanrı anlayışının insana istediği şeylere ulaşabileceği hususunda umut ve iyimserlik aşıladığını belirtmiştir. Araştırmacı buna bağlı olarak da umut ve dinî inanç arasında güçlü bir ilişkinin olduğunu, umudun dinî inanca eşlik ettiğini ve umut olmadan inancın hayatta kalabilmesinin bir hayli zor olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda sırtını dine yaslayan umut kavramının sıkıntı içerisinde bulunan inançlı bireyler için "bir güvenlik sinyali" görevini üstlendiğinin de altını çizmiştir.

Dinin insanlara umut ve iyimserlik duygularını aşılmasının yanı sıra zor durumlarla başa çıkma konusunda onlara sağladığı affetme, sabır, şükür gibi kavramlar sayesinde onların hayatı anlamlandırabilmelerine yardımcı olduğunu söyleyen yazar, belirtmiş olduğu bu değerlerin, onların dindarlık düzeylerinden de etkilenmesinin kaçınılmaz olduğu kanaatinde. Sonuç olarak araştırmacıya göre umut ve iyimserlik gibi kavramları, bireysel dindarlığı göz önünde bulundurmadan anlamaya çalışmak, bu kavramları anlama noktasında eksik kalmaktadır.

Araştırmanın evreni Erzincan başta olmak üzere Trabzon'un Şal pazarı ilçesi, Sakarya merkez, Sakarya'nın Karasu ilçesi, İzmit merkez ve İstanbul'un Bağcılar ilçesinde ikamet eden değişik yaş ve meslek gruplarından oluşmaktadır. Örneklem grubu ise belirtilmiş olan yerlerde ikamet eden bireyler arasından basit tesadüfi örnekleme yoluyla seçilmiş olan 15 ile 65 ve üzeri yaş grupları arasında değişen toplam 1689 kişiden oluşmaktadır. Araştırma verilerinin toplanması amacıyla "Kişisel Bilgi Anketi", "Umut Ölçeği", "İyimserlik Ölçeği", "Dindarlık Ölçeği" ve "İçsel Dinî Motivasyon Ölçeği" kullanılmıştır. Umut ölçeği (KKUÖ)

Karaca ve Kandemir (2016) tarafından bireylerin umut düzeylerini belirleyebilmek için kendi kültürel kodlarından hareketle geliştirilmiş 5'li likert tipi bir ölçektir.

Araştırmada kullanılan bir diğer ölçek olan İyimserlik Ölçeği ise Scheier ve Carver (1987) tarafından fiziksel semptomların gelişiminden baypas ameliyatından sonra sağlığını yeniden kazanmaya doğru bir dizi pozitif sağlık sonuçları ile stresle başa çıkmada kullandıkları stratejiler bakımından ilişkiyi belirlemeye yönelik olarak geliştirilmiş olan “Yaşam Yönelimi Testi (YYT)”dir. 5'li likert tipi olan bu ölçeğin Aydın ve Tezer (1991) tarafından Türkçe'ye uyarlanarak güvenilirlik ve geçerliliği yapılmıştır. Araştırmada bireylerin dindarlık düzeylerini ölçebilmek amacıyla iki farklı dindarlık ölçeği kullanılmıştır. Bunlardan ilki dinî hayat ölçeğidir. Bu ölçek Yıldız ve arkadaşları (Yıldız, 2006) tarafından geliştirilmiş ve ayrıca *dinî inanç*, *dinî duygu*, *dinî davranış* ve *dinî bilgi* olmak üzere dört alt boyuttan oluşmuştur. Ölçek 31 madde ve 5'li likert tipi bir ölçektir. Son olarak içsel dinî motivasyon ölçeği ise Dean Hoge tarafından geliştirilen ve Karaca (2001) tarafından Türkçe'ye standardizasyonu yapılmış olan 10 maddelik 5'li likert tipi bir ölçektir.

Kandemir, teorik ve kavramsal çerçeveyi şekillendirdiği birinci bölüme (ss. 33-148) *din* ve *dindarlık* kavramlarını (ss. 33-46) açıklayarak başlamıştır. İlk olarak dinin tanımıyla yola çıkan yazar; insanların dinî duygu, düşünce ve davranışlarındaki farklılıklardan dolayı ortak bir din tanımının olmadığını belirtmiştir. Bu bağlamda gerek din psikologları perspektifinden gerekse de dinler tarihçileri perspektifinden yapılmış olan din tanımlarına yer vererek din kavramı hakkında okuyucuya geniş bir bakış açısı sağlamıştır. Bu tanımlardan yola çıkan yazar, dinin ne olduğu, nasıl bir içeriğe sahip olduğu ve nasıl tecrübe edilebileceği konusunda insanların bütüncül bir yaklaşıma sahip olmadıklarını ifade etmiştir. Dindarlık kavramının ne olduğu hakkında da birçok ünlü ismin dile getirmiş olduğu açıklamaları aktararak dindarlığın bir bilinç değişimi olduğunu belirten araştırmacı, dindarlığın derinlemesine ve enlemsel boyutlarını açıklayarak bu kavramın daha iyi anlaşılabilmesine katkı sağlamıştır. Kandemir, “dindarlığın derinlemesine boyutları”ndan biri olan *iç güdümlü dinî yönelimin*; samimi bir dindarlığı ifade ettiğini ve böyle bir yönelime sahip olan bireylerin başlıca motivasyon kaynaklarının din olduğunu söylemiştir. *Dış güdümlü dinî yönelimin* ise samimi bir dindarlığın tam aksine çıkarıcı bir yaklaşımı ifade ettiğini ve ayrıca bu yönelime sahip olan bireylerin de güvenlik sağlamak, sosyalleşmek, statü elde etmek gibi amaçlarla dine yöneldiklerini dile getirmiştir.

Yazar, “dindarlığın enlemsel boyutları” başlığı altında kısaca inanç, uygulama, duygu, bilgi ve etki boyutlarına değinmiştir. Kandemir’e göre *inanç boyutu*; kişinin bir dinle bağ kurabilmesi için öncelikle o dinin temel inanç esaslarını kabul etmesiyle ilgili olan bir boyutu ifade ederken *uygulama boyutu* ise dinlerin, müntesiplerinden yerine getirmelerini istediği birtakım ritüelleri kapsamaktadır. *Duygu boyutunun*; kutsal ve ilahi kudretle duygusal ve sezgisel bir ilişki olduğunu dile getiren araştırmacı, *bilgi boyutunun* ise dinlerin temel öğretilerinin, o dine inananlar tarafından bilinmesi gerektiğiyle ilgili bir boyut olduğunu belirtmiştir. Son olarak *etki boyutunun* ise bahsi geçen ilk dört boyutun özeti mahiyetinde olduğunu söyleyen yazara göre bu boyut, bireyin dinî inanç, uygulama, tecrübe ve bilgisinin bütün dünyevi sonuçlarını kendi bünyesinde toplamaktadır.

Yazarın birinci bölümde ele aldığı bir diğer kavram ise *umuttur* (ss. 46-97). Bu başlık altında öncelikle umutla ilgili yapılan tanımlamalara yer veren Kandemir, daha sonra umutla ilişkili kavramlara değinmiştir. Bu bağlamda “anlam”, “sabır”, “girişkenlik”, “başarı”, “üretkenlik” ve “başa çıkma” kavramlarını ayrı ayrı başlıklar halinde umutla ilişkilendirerek okuyucuya aktaran Kandemir, daha sonra “umutlu düşüncenin gelişimi” başlığı altında bu düşüncenin gelişim sürecinden bahsetmiştir. Bu sürecin anlaşılabilmesi için bilimden yararlanılması gerektiğini, zira insanın gelişim sürecinin basamaklarının bilim sayesinde öğrenildiğini dile getiren araştırmacı, buna bağlı olarak Snyder’in kavramsallaştırmış olduğu umut teorisinin bileşenlerinin ilk çocuklukla birlikte nasıl ortaya çıktığının incelenmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda “hedefe yönelik düşüncesi” ve “hedefe yönelik kararlılık düşüncesi” başlıklarına yer vererek, bu düşüncelerin genel umut teorisinin temeli olduğunu belirten yazar, bu başlıkların devamında ise “umutlu düşüncenin pekiştirilme süreci”ne değinerek okuyucuya umut teorileri konusuna geçmeden önce bir alt yapı sağlamıştır. “Umut teorileri” başlığı altında öncelikle Snyder’in, Vroom’un, ve Porter-Lawler’in umut teorilerine yer vererek bu kavramın ayrıntılı bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olan yazar, son olarak “umutlu insan psikolojisi”ne de yer vererek umut kavramıyla ilgili kavramsal çerçeveyi sonlandırmıştır.

Yazarın bu bölümde ele aldığı bir diğer kavram ise *iyimserlik* (ss. 97-123). Araştırmacı öncelikle iyimserlik kavramının çeşitli şekillerde yapılan tanımlarına yer vermiş ardından iyimserlikle ilişkili diğer kavramlara değinmiştir. Bu bağlamda “açıklama tarzı”, “başarı”, “özgüven”, “denetim odağı” ve “başa çıkma” başlıklarına yer vererek bu kavramların iyimserlikle olan ilişkilerine dikkat çeken araştırmacı, ardından “iyimserlik teorileri” konusuna geçiş yapmış ve *öğrenilmiş iyimserlik teorisi*, *eğilimsel iyimserlik teorisi* ve *gerçekçi olmayan iyimserlik teorisine* yer vermiştir.

Yazar, “iyimser insanın psikolojisi” başlığını da açıklayarak iyimserlik kavramıyla ilgili geniş bir bilgi aktarımı sağlamış ve iyimserlik konusunu okuyucunun dikkatine sunmuştur.

Birinci bölümün son konusu olarak *dindarlık-umut* ve *iyimserlik ilişkisini* (ss. 123-148) ele alan Kandemir, bu bağlamda öncelikle “umut-iyimserlik ilişkisi”ne değinmiştir. Bu iki kavramın çıkış noktalarının aynı olduğunu ve ayrılmaz bir birlikteliğe sahip olduğunu dile getiren yazar, alanın uzmanlarından yaptığı aktarımlarla bu düşüncesini desteklemektedir. Ardından “din ve umut ilişkisi”ne ayrıntılı bir şekilde yer vererek insanı harekete geçiren ve motive edici bir güce sahip olan dinin bu gücünü umut gibi duygulardan aldığını belirten Kandemir, dinlerin umut duygusunu en yüksek seviyede tatmin eden platformlar olduğunu belirtmiştir.

“Dindarlık-umut ilişkisi” başlığı altında ise dindar bireylerin dinî inançları sayesinde hayata pozitif baktıklarını, sabrettiklerini ve inandıkları varlığa güven duyarak bu güven sayesinde geleceğe umutla bakabildiklerini ifade eden ve ardından “din ve iyimserlik ilişkisi”ni ele alan yazar, dinlerin iyimser olma konusunda müntesiplerine yardımcı olduğunun ve olumlu dinî başa çıkma etkinlikleriyle bireye iyimser bir bakış açısı kazandırarak onların depresif eğilimlerini azaltma noktasında fayda sağladığının altını çizmektedir. Buna bağlı olarak “dindarlık-iyimserlik ilişkisi”ni de ele alan yazar, yapılan tecrübi araştırmalar neticesinde dindarlık düzeyleri yüksek olan bireylerin, dindarlık düzeyleri düşük olan bireylere nazaran psikolojik olarak daha iyi olduklarını aktarmıştır. Araştırmacı son olarak ele aldığı bu başlıklar bağlamında dinin, insan hayatının her anına dahil olup onun anlamlı bir hayat yaşamasına yardım etmenin yanı sıra umut ve iyimserlik duygularını besleme noktasında pozitif bir etkiye sahip olduğunu belirterek birinci bölümü sonlandırmıştır.

Bulgular ve yorumların ele alındığı ikinci bölümde (ss. 149-250) yazar ilk olarak *umutla ilgili bulgu ve yorumlara* (ss. 149-181) yer vermiştir. Araştırmacının yürütmüş olduğu anket sonuçlarına göre örneklem grubunun toplam umut düzeyi cinsiyet değişkenine göre anlamlı farklılıklar göstermemiştir. Yani Kandemir’in “Örneklem grubunun umut düzeyi cinsiyete göre farklılaşmakta olup bayanlar erkeklerden daha umutludur.” şeklindeki hipotezi desteklenmemiştir. Toplam umut düzeyine yaş değişkeni bağlamında bakıldığında ise anlamlı farklılıklara rastlanmıştır. Buna göre; umut puanları 15-22 yaş grubundan 40-64 yaş grubuna doğru düzenli bir şekilde artmaktayken 65 yaş ve üzeri grupta birden düşüşe geçmiştir. Bu sonuç “Örneklem grubunun umut düzeyi yaşa bağlı olarak artmaktadır.” hipotezinin kısmen desteklendiğine işaret etmektedir.

Toplam umut düzeyiyle medeni durum değişkeni arasındaki ilişkiye bakıldığında ise anlamlı farklılıkların meydana gelmediği tespit edilmiştir. Bu nedenle araştırmacının, “Evlilerin umut düzeyleri bekarlardan daha yüksektir.” şeklindeki hipotezi desteklenmemiştir. Araştırmanın bir diğer bulgusu olan sosyo-ekonomik düzeyle umut düzeyi arasındaki ilişkide ise anlamlı farklılıklar ortaya çıkmıştır. Buna göre Kandemir’in “Sosyo-ekonomik düzeyi yüksek olan bireylerin umut düzeyi daha yüksektir.” hipotezinin desteklendiği anlaşılmaktadır. Bir diğer değişken olan meslek gruplarıyla umut düzeyleri arasındaki ilişkide de anlamlı farklılıklar ortaya çıkaran araştırmacının “Umut düzeyi meslek gruplarına göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermektedir.” şeklindeki hipotezinin desteklendiği görülmektedir.

Yazarın ikinci bölümde değindiği bir diğer ana başlık ise *iyimserlik ile ilgili bulgu ve yorumlardır* (ss. 181-195). İlk olarak cinsiyet değişkenini ele alan Kandemir, iyimserlik düzeyiyle cinsiyet arasında anlamlı farklılıkların olmadığını belirtmiştir. Buna göre “İyimserlik düzeyi cinsiyete göre farklılaşmakta olup bayanlar erkeklerden daha iyimserdir.” hipotezi desteklenmemiştir. Araştırmacı, bir diğer değişken olan yaş gruplarıyla iyimserlik düzeyi arasındaki ilişkide ise anlamlı farklılıklar tespit etmiş olup “İyimserlik düzeyleri yaşa bağlı olarak artmaktadır.” şeklindeki hipotezi bulgularla desteklemiştir. Medeni duruma göre iyimserlik düzeyleriyle ilgili bulgulara bakıldığı zaman araştırmacının “Evlilerin iyimserlik düzeyi bekarlardan daha yüksektir.” hipotezi desteklenmiştir.

Araştırmada değinilen bir diğer değişken ise sosyo-ekonomik durumdur. Bu bağlamda “Sosyo-ekonomik düzeyi yüksek olan bireylerin iyimserlik düzeyleri daha yüksektir.” şeklindeki hipotezin doğruluğu tespit edilmiştir. İyimserlik düzeyiyle öğrenim durumu arasındaki ilişkiye bakıldığında da anlamlı farklılıklar ortaya konmuştur. Yani araştırmacının “Eğitim düzeyi yükseldikçe iyimserlik düzeyi de artar.” şeklindeki hipotezi kanıtlanmıştır. Son olarak meslek gruplarına göre iyimserlik düzeyini inceleyen Kandemir, anlamlı farklılıklara ulaşmıştır. Buna göre “Memurlar ve öğretmenlerin iyimserlik düzeyleri diğer meslek gruplarından daha yüksektir.” hipotezi doğrulanmıştır.

İkinci bölümde, *dindarlık-umut ilişkisiyle ilgili bulgu ve yorumlar* (ss. 195-214) ana başlığına yer veren Kandemir, ilk olarak içsel dinî motivasyon ile umut arasındaki ilişkiye değinmiştir. Buna göre “Örneklemin içsel dinî motivasyon düzeyi ile umut düzeyi arasında pozitif yönde anlamlı ilişkiler vardır.” şeklindeki hipotezi bulgularla desteklenmiştir. Ardından dindarlık ile umut düzeyi arasındaki ilişkiyi ele alan Kandemir’in, öne sürmüş olduğu “Dindarlık düzeyi ile umut düzeyi arasında pozitif yönde bir ilişki vardır.” şeklindeki hipotezin doğrulandığı görülmektedir.

Dindarlığın inanç-duygu boyutu ile umut arasındaki ilişkiye bakıldığında ise anlamlı sonuçlar ortaya çıktığı görülmüştür. Buna göre yazarın “Dindarlığın dinî inanç-duygu alt boyutu ile umut düzeyleri arasında pozitif yönde bir ilişki vardır.” hipotezinin bulgularla desteklendiği anlaşılmaktadır. Dindarlığın bilgi boyutu ile umut arasındaki ilişkide de anlamlı farklılıklar saptanmıştır. Böylece araştırmacının “Dindarlığın bilgi alt boyutu ile umut düzeyleri arasında pozitif yönde bir ilişki vardır.” şeklindeki hipotezinin desteklendiği görülmektedir. Araştırmada değinilen bir başka bulgu ise dindarlığın davranış boyutu ile umut arasındaki ilişkinin pozitif yönde oluşudur. Bunun sonucunda “Dindarlığın dinî davranış alt boyutu ile umut düzeyleri arasında pozitif yönde bir ilişki vardır.” hipotezi doğrulanmıştır.

Kandemir’in ikinci bölümde ele aldığı bir diğer ana başlık ise *dindarlık-iyimserlik ilişkisiyle ilgili bulgu ve yorumlardır* (ss. 214-225). Öncelikle içsel dinî motivasyon ile iyimserlik ilişkine dair bulguları inceleyen araştırmacının, bu iki olgu arasında pozitif bir ilişki olduğunu öne sürerek buradan hareketle üretmiş olduğu “İçsel dinî motivasyon düzeyi ile iyimserlik düzeyleri arasında pozitif yönde bir ilişki vardır.” şeklindeki hipotezinin desteklendiği görülmüştür. Bunun yanı sıra araştırmasında dindarlık ile iyimserlik arasındaki ilişkilere de yer veren yazarın, ortaya çıkan bulgular sonucunda “Dindarlık düzeyi ile iyimserlik düzeyleri arasında pozitif yönde bir ilişki vardır.” şeklindeki hipotezinin doğrulandığı saptanmıştır.

Dindarlığın inanç-duygu boyutu ve iyimserlik ilişkisiyle ilgili bulgu ve yorumlara bakıldığında da araştırmacının bu kavramlar arasındaki ilişkinin pozitif yönde olacağına dair kurmuş olduğu hipotezinin doğrulandığı anlaşılmaktadır. Ardından dindarlığın bilgi boyutu ile iyimserlik arasındaki ilişkiyi incelediği başlığında ise yine öne sürmüş olduğu “Dindarlığın dinî bilgi alt boyutu ile iyimserlik düzeyleri arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır.” şeklindeki hipotezini bulgularla desteklediği görülmektedir. Son olarak dindarlığın davranış boyutu ile iyimserlik arasındaki ilişkinin de pozitif yönde anlamlı bir farklılık meydana getirdiği belirlenmiştir. Böylece Kandemir’in bu ilişki hakkında ileri sürdüğü hipotezin de doğruluğu elde edilen bulgularla desteklenmiştir.

Bulgu ve yorumlar bölümünde yazarın değindiği son ana başlık ise *dindarlık-umut-iyimserlik arasındaki ilişkilerle ilgili bulgu ve yorumlardır* (ss. 225-250). Bu başlık altında araştırmacı, sırasıyla dinî davranış-umut ilişkisi, dinî inanç-duygu ve umut ilişkisi, dinî bilgi-umut ilişkisi ve içsel dinî motivasyon-umut ilişkisine değinmiş ve belirtilen kavramlar arasındaki ilişkilerin pozitif yönde farklılıklar gösterdiğini saptamıştır. Bunun yanı

sıra yine iyimserlik kavramıyla ilgili sırasıyla dinî davranış-iyimserlik ilişkisi, dinî bilgi-iyimserlik ilişkisi, dinî inanç-duygu ve iyimserlik ilişkisi ve son olarak içsel dinî motivasyon-iyimserlik ilişkisine yer vermiştir. Bu bağlamda belirtilen kavramlar arasında pozitif yönde ilişkilerin olduğu elde edilen bulgular yoluyla desteklenmiştir. Böylece bulgu ve yorumlar bölümünde sayısal verileri ayrıntılı bir şekilde okuyucuya sunarak geniş kapsamlı bir şekilde ele alan Kandemir, sonuç kısmına geçerek eserini sonlandırmıştır.

Sonuç (ss. 251-255) kısmında araştırmacı; pozitif psikolojinin, umut ve iyimserlik kavramlarının insanı mutluluğa ve iyi oluşa yönlendirdiğinden dolayı bu kavramlara önem atfettiğini belirtmiştir. Geleceğe dair beklentileri olumsuz yönde olan insanların harekete geçecek güç ve enerjiyi kendilerinde bulamayacaklarını öne süren yazar, bu bağlamda dinden kaynaklanan umut ve iyimserlik kavramlarının insan hayatındaki rolü ve öneminin altını çizmiştir. Önceleri umut konusunun ihmal edildiğini fakat son zamanlarda pozitif psikolojinin öncülük etmesiyle benzer kavramların araştırmalara konu edilmesinin sevindirici olduğunu ifade eden Kandemir, umut ve iyimserlik kavramlarının dindarlık ile olan ilişkisiyle ilgili araştırmaların henüz tatmin edici bir boyutta olmadığını da dile getirmiştir. Bu çalışmanın din psikolojisi alanının yanı sıra din eğitimi alanında da çalışılan değerler konusuyla ilgili araştırmalara katkıda bulunmasını arzuladığını belirten yazar, ayrıca dinî danışmanlık alanlarında ve palyatif bakım ünitelerinde hizmet veren bireylere yönelik de fayda sağlayacağını ifade etmiştir. Son olarak Kandemir, dindarlığın umut ve iyimserlikle ilişkisini daha net bir şekilde ortaya koyabilmek için konuyla ilgili daha fazla çalışmaya ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir.

K a y n a k l a r

Aydın, G. & Tezer, E. (1991). İyimserlik, sağlık sorunları ve akademik başarı ilişkisi. *Psikoloji Dergisi*, 7(26), 2-9.

Karaca, F. (2001). Din psikolojisinde metot sorunu ve bir dindarlık ölçeğinin Türk toplumuna standardizasyonu. *EKEV Akademi Dergisi*, 3(1), 187-201.

Karaca, F. & Kandemir, F. (2016). Karaca- Kandemir umut ölçeği (KKUÖ). *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(9), 7-34.

Scheier, M. F., & Carver, C. S. (1987). Dispositional optimism and physical well-being: The influence of generalized outcome expectancies on health. *Journal of Personality*, 55(2), 169-210.

Yıldız, M. (2006). *Ölüm kaygısı ve dindarlık*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yay.

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 6 • Aralık 2022 • 245-255
Issue: 6 • December 2022 • 245-255

Psikanalizin Dinsel Serüveni

Aydın, A.R. (2020). *Psikanalizin dinsel serüveni*.
İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları (200 s.)
Aydın, A.R. (2020). *The religious adventure of psychoanalysis*.
İstanbul: Center for Values Education Press (200 p.)
ISBN: 978-605-80183-8-9

Mervenur Uzgur

Yüksek Lisans Öğrencisi

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
E-posta: uzgurmervenur@gmail.com
Orcid: 0000-0003-4345-7812
Eskişehir / Türkiye

MA Student
Eskişehir Osmangazi University
Institute of Social Sciences
E-mail: uzgurmervenur@gmail.com
Orcid: 0000-0003-4345-7812
Eskişehir / Turkey

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type   Kitap İnceleme • Book Review
Geliş Tarihi • Received   26 Ağustos 2022 • 26 August 2022
Kabul Tarihi • Accepted   14 Aralık 2022 • 14 December 2022

Ö z e t

Ali Rıza Aydın tarafından kaleme alınan eserde, psikanalitik gele-
nekten olan bazı bilim insanlarının din karşısındaki düşünce ve tep-
kileri ortaya konulmuş, psikanalitik değerlendirmelerle din psikolo-
jisi araştırma sahasına katkı sağlanmıştır. Bu çalışmada, din ve ilgili
konularda kendi emsallerinden farklı yaklaşımlar ortaya koyan
Freud, Jung, Fromm ve Erikson'un düşünceleri ve özellikle rüyala-
rın, hayallerin, efsanelerin ve ritüellerin psişik düzeydeki derinlikle-
rini kabul eden Jung düşüncesi ön plana çıkarılmıştır.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Din • C. G. Jung • Psikanaliz • Rüyalar

A b s t r a c t

In the work examined here, which was written by Ali Rıza Aydın,
the thoughts and reactions of certain scientists from the psychoan-
alytic tradition concerning religion have been revealed, and via psy-
choanalytic evaluations contributions have been made to the field
of psychology of religion. In this study, we have included the
thoughts of Freud, Jung, Fromm and Erikson, who set forth differ-
ent approaches to religion and religious issues unlike their peers,
and in particular, Jungian thought, which accepts the depths of
dreams, dreams, legends and rituals at the psychic level, has been
brought to the fore.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Religion • C. G. Jung
•Psychoanalysis • Dreams

1962 Samsun doğumlu olan Aydın, ilk ve orta öğretimini de Samsun'da tamamlamıştır. 1988 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun olduktan sonra aynı üniversitede akademik çalışmalarına devam etmiştir. 1991 yılında “Kuran Kursu Öğreticilerinin Mesleki Problemleri” adlı yüksek lisans tezini, 1995 yılında “Dini İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri” adlı teziyle de doktorasını tamamlamıştır. İlgi ve uzmanlık alanları “din psikolojisi, psikoloji, sufi psikolojisi ve ruh sağlığı” olan Aydın, akademik çalışmalarına Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde Din Psikolojisi Anabilim Dalı'nda öğretim üyesi olarak devam etmektedir.

Yazar, kitabın içindekiler kısmını “önsöz, giriş ve 5 ana bölüm”den oluşturmuş akabinde değerlendirme, ekler ve bibliyografi ile sonlandırmıştır. Önsöz'de (s.7), Batı dünyasında insanın, biyolojik ve psikolojik yönünün tanıtılmasında iki önemli ismin etkin bir yere sahip olduğunu belirtmiştir. Bunlardan biri Darwin diğeri ise Freud'dur. Bu iki ismin pozitivist bilim anlayışının temsilcileri olmalarından dolayı yeni bilimsel bir anlayışın gelişmesine ön ayak olduklarını ifade etmiştir. Yazar, Darwin ve Freud'un çalışmalarının Batı dünyasında çok önemli değişim ve dönüşüm etkisi yarattığını vurgulamıştır. Yeni bilimsel anlayışın kişilerin durumlarını ve rollerini değiştirdiğini ve böylece çağdaş batı kültürünün hem bu durumun getirilerinden faydalandığını hem de değişen ve dönüşen rollerin ve statülerin karmaşasına ve risklerine maruz kaldığını belirtmiştir.

Aydın, psikanalizin, belirli hastalık tiplerini tedavi eden bir yöntem ve kişiliğin tabiatını açıklayan bir teori, yani insanın deruni yönü olduğunu ifade etmiştir. Özellikle Freud'un onlarca makale ve kitap kaleme almasını bundan dolayı da kendisinden sonra gelenlerin ise din hakkında zorunlu olarak bir şeyler söylediklerini vurgulamıştır. Bu çalışmada yazar, bazı bilim insanlarının, dinsel konularla rölatif düşünce ve tepkilerini ortaya koymayı amaçlamıştır. Eserde; Freud, Jung, Fromm ve Erikson'un düşüncelerine yer vermekle birlikte yoğun olarak Jung'un fikirlerini konu bütünlüğü içerisinde ele almıştır.

Giriş kısmında davranışın nasıl ve ne şekilde anlaşılması gerektiğini sorgulayan psikanalizi bir yöntem sorunu olarak ele alıp özet şeklinde tarihsel serüvenine yer vermiştir (ss.9-13). Aydın, psikanalizi bütün gizemi çözen bir yaklaşım olarak görmenin doğru olmadığını ve bazı sınırlılıklarının bilinmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bunlardan birincisi, psikanalizin davranışın mevcut yüzeysel anlamının dışında onun derin anlamına ve bilinçdışı dinamiklere vurgu yapması; ikincisi, kişilerin içsel dünyasındakini açıklamada yeterince yardımcı olması; üçüncü olarak ise

insan davranışında ana etken olarak geçmiş yaşantılara vurgu yaparak bir bakıma insanlara sorumluluktan kaçmak için fırsat vermesidir.

Yazar, bu sınırlılıkları belirlerken aslında diğer yandan tutarsız taraflarını öne çıkarmış, eleştirel bir yaklaşımla psikanalizin vahye dayalı dinlerle iyi geçinemediğini ancak dinle diyalogunu sürdürebilmesi için psikanalizin vahye dayalı dine yer açması gerektiğini belirtmiştir. Psikanalizin sorumsuz insanlar için ahlak dışılığa kapı araladığı eleştirisini yapan Aydın, diğer yandan psikanalizin ortaya koyduğu gelişmelerin hafife alınmayacak değerde olduğunu belirtmiş ancak psikanalitik bilginin birçok şeyi izah ediyor oluşunun, her şeyi izah ettiği anlamına gelmediğinin altını çizmiş ve bu doğrultuda psikanaliz yöntemin çerçevesini belirleme yoluna gitmiştir. Nitekim Oscar Pfister, Freud'a yazdığı 24 Kasım 1927 tarihli bir mektupta (s.13) psikanalizin akılcı bilim adına her şey olmadığını şu sözlerle ifade etmiştir: "Psikanaliz, psikolojinin en verimli bölümüdür, ancak akılcı bilimin tamamı değildir ve hala bir hayat ve dünya felsefesi eksiktir." Bu eserin adı geçen bilim insanlarının her görüşünün değil yalnızca din psikolojisi perspektifinden önem taşıyan görüşlerinin değerlendirilerek ele alındığı bir deneme çalışması olduğunu yazar giriş (s.9) kısmında belirtmiştir.

Kitabın birinci bölümünde (s.17) yazar, meşhur Alman din psikologlarından Faber'in psikanaliz tarihinin iki dönemden ibaret olduğunu söylediğini, ilk dönemin Freud ve Jung tarafından temsil edildiğini, diğer dönemi (ikinci nesil psikanalistleri) ise Fromm ve Erikson şeklinde ayırdığını ifade etmiştir. Birinci bölüm başlığını "Psikanaliz ve Din: Önemli Temsilciler" şeklinde belirleyerek Freud, Fromm ve Erikson'un din değerlendirmelerine yer vermiş, ilk dönem psikanaliz temsilcisi olan Jung'u ise daha ayrıntılı ve sistematik olarak diğer bölümlerde ele almıştır. Aydın, birinci bölümü (ss.17-42), a.) *Sigmund Freud: Bir İllüzyon Olarak Din* b.) *Freud'un Kişilik Çözümlemesi* c.) *Freud ve Din* d.) *Erich Fromm: İnsan Sevgisi Olarak Din* e.) *Hümaniter ve Otoriter Din Ayrımı* f.) *Erik Erikson: Epigenetik Değer Olarak Din*, şeklinde alt başlıklarla betimlemiştir. Freud'un id-ego-süper ego sisteminden, Fromm'un dört patolojik kişilik sistemi olan alıcı, sömürücü, istifçi ve pazarlayıcı karakter özelliklerinden, otoriter din anlayışında insanın değerini ve gücünü ihlal eden bir bakış açısının oluşundan bahsedilmiştir. Hümaniter din algısında ise Tanrı, insanın yaşamında anlamaya çalıştığı kendi güçlerinin sembolü oluşu fikri ele alınmış ve son olarak Erikson'un sekiz aşamalı gelişim evrelerine karşılık gelen psiko-sosyal krizler ve kazanılan temel güçler belirtilmiştir.

İkinci bölüm (ss.45-80), Jungcu bölüm: Kavramlar, Uygulama ve Deneyimler, alt başlıklar: *i. Bilinç ve Bilinçdışı, ii. Kompleksler, iii. Benlik/ Self, iv. Ego, v. Arketipler, vi. Persona, vii. Gölge, viii. Anima ve Animus, ix. Bireyleşme Süreci, x. Psikolojik tipler, xi. Terapi, xii. Terapist* diye ayrılmıştır. Jung'un psikanaliz yönetime belli başlı kavramlar ekleyerek farklı bir perspektifle yorumlama yoluna girdiğini anlamaktayız. Freud'un id-ego-süper ego tiplemesine karşılık Jung'un bilinci bilinç-ego-bilinçdışı şeklinde üç alana ayırdığını buna ek olarak "kolektif bilinçdışı"nı da dördüncü olarak bu alana eklediğini yazar ayrıca belirtmiştir.

Jung'a göre kompleksler, genellikle bilinçdışında ve özerk olduğu için öznenin kontrolünün ötesindedir. Kompleksin kökeninin genellikle travma olduğunu veya duygusal bir şok şeklinde yaşanan olumsuz ve çözümsüzlükten kaynaklı ortaya çıktığını belirtmiştir. Jung, benliği kendini gerçekleştirme veya kendini kavramaya yönelik bir dürtüye/ihtiyaca, egoyu ise bir damıtma aygıtına benzetmiştir. Yazar, arketiplerin evrensel olduğunu ve herkeste görülen "özdeş psişik yapılar" şeklinde tanımlandığını ifade etmiştir. Jung düşüncesinde persona, analitik psikolojide "insanın kendisi olmayan bir karakteri yaşaması" anlamına gelmektedir. Yine kişisel bilinçdışında etkili olan aynı zamanda "karanlık kardeşimizi" sembolize eden gölgenin Jung, psişik bütünlüğümüzün ayrılmaz bir parçası ve reddedilen bir alt kişiliğe karşılık geldiğini belirtmiştir. Ve son olarak Jung, karşı cinse ait arketipi erkeklerde anima, kadınlarda animus şeklinde belirlediğini, erkeğin kadınlığa, kadının da erkeklığe ait yönünü temsil eden zıt şeylerin faaliyeti olduğunu açıklamıştır.

Yazar, bir bütün olarak ele alındığında bireyleşme sürecinin psişe içerisinde doğal bir seleksiyon olduğunu, potansiyel olarak her insanda mevcut olan bir olgunlaşma süreci olarak da ifade edebileceğini belirtmiştir. Jung bireyleşmeyi, biyolojik bir gelişim ve psikolojik bir amaç doğrultusunda ele almıştır. Jung ekolünde tanımlanan psikolojik tipler, içedönük ve dışadönük tutum bağlamında duyumsal, düşünen, duygusal ve sezgisel şeklinde dört işlev olarak sınıflandırılmıştır. Freudcu yaklaşımda rüyaların oluşumu, yasak arzu ve cinsel içerikli gerçekleşmektedir. Jung düşüncesinde ise rüyaların kaynağının çok daha kapsamlı temel insani varoluş meselelerini içerdiği belirtilmiş ve rüya teorisi dört başlık altında toplanmıştır.

Bir yöntem olarak terapiyi Jung, insanın kendisini tanıması ve yeniden biçimlenmesi olarak görmüş ve kesin kavramlarla sınırlandırılmamasını doğru bulmamıştır. Sonuç verdiği sürece her yolun geçerli olabileceğine inanmıştır. Yazar, Jung'un psikoterapi pratiğine yönelik katkısını dört başlık altında toplayarak bir çerçeve oluşturmuştur. İkinci bölümün

bitiminde yazar, Jung'un terapist olmak isteyenlere/olanlara tavsiyesini ve doktor-hasta ilişkisini ele alarak analistler hakkındaki düşüncelerine yer vererek sonlandırmıştır.

Üçüncü bölümde, Carl G. Jung: Bir Arketip Olarak Din, Jung'un dine atfettiği önemden bahsedilerek *i. Ritüel Boyut, ii. Kuramsal Boyut, iii. Tecrübi Boyut, iv. Etik Boyut, v. Sosyal Boyut, vi. Mitolojik Boyut* şeklinde alt başlıklarla konuda bir bütünlük oluşturma amaçlanmıştır. Aydın, Freud'la Jung arasındaki ayrışmanın Jung'un parapsikolojik fenomenlere ve sembolizme ilişkin mitolojik yorumlarına yoğun ilgisinden dolayı olduğunu ifade etmiştir. Yazar, Jung'un dini ritüel kavramını (s.86), bilinçdışının spontane göstergeleriyle doğrudan ilişkili olarak kişiselleşmiş bütünlük tecrübesini arama olarak tanımlanabileceğini belirtmiştir. Kuramsal boyutta (s.91) Jung, Freud'u mekanik-nedensel bakış açısına meyilli olduğu için suçlamış ve onun aksine psişik fenomenin, nedensellik ve kesinlik bakış açısıyla çözümlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Mekanik-nedensellik görüş, psişik bir olayı bir rüya sembolü veya psişik içeriklerin bir ürünü olarak değerlendirirken, kesinlikçi görüş, aynı olayı psişik enerjinin takip ettiği bir yol olarak ifade etmiştir. Yani "bilinçdışının, bireyi daha üstün bir anlayışa doğru çektiği spesifik içerikler" olarak açıklamıştır.

Tecrübi boyutta Jung'a göre (s.99) iman, gerçek dini tecrübenin ana kaynağı ve güzelliklerle doludur ancak inanç tecrübe yoluyla elde edilen şey için verimsiz ve sönük bir bedel olarak karakterize edilmiştir. Etik boyutta (s.107-108) Jung, analitik psikoloji sisteminde etik kurallar zincirinden söz etmemiş olsa da birtakım çıkarımlarla, bireyin karşı karşıya kaldığı bizzat bireyleşme sürecinin sorumluluğunu kabul eden ahlaki meydan okuma, tabiat tarafından bize empoze edilen bireyleşme görevinin "bağlayıcı kişisel bir taahhüt gibi" algılandığını söylemiştir. Jungcu görüşte gerçek günah, bilinçsizlik günahı olarak ifade edilmiştir.

Sosyal boyutta (ss.111-117) Jung'un kolektif bilinci bir tehdit edici unsur olarak görmesinin değerlendirme açısından pek kolay olmadığı ifade edilmiştir. Çünkü birey için kolektif hareket etmek ve düşünmek her zaman daha basit bir yol olmuştur. Ancak daha üst düzeyde bir bilinç geliştirmek için yapılan mücadele "kötü yola düşme" veya "dinden çıkma" noktasında tehlikeli bulunup uzak durulması gereken bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Bundan dolayı Jung hastalarına "kurtuluş yolu olarak bireysel dini" önermiştir. Modern çağ, mitolojik tecrübe boyutunu (s.118) yersiz, anlamsız ve değersiz olarak görse de psişenin kolektif sembolik sunumlara, daha üstün anlama düzeyine götüren mitlerin varlığına gereksinim duyduğu vurgulanmıştır. Yazar, bu bölümün sonunda

Freudcu geleneğin karşısına bir alternatif olarak çıkan Jungcu düşünce- nin, inancını ve değerlerini savunanlar için sadra şifa niteliğinde bir gelişme olduğunu ifade etmiştir.

Dördüncü bölümde (ss.125-139), “Doğu-Batı Düşüncesi ve Jungcu Tepki” konusuyla düşünce dünyasının şekillenmesinde önemli bir yeri olan doğu dinleri ele alınmıştır. Jung için, bütün dinler, kendi psikolojik köklerini ırka ait kolektif bilinçdışında taşımaktadır. Bu bölümde, *i. Jung’un Teolojik Dünyası, ii. Jung Düşüncesinde Din, iii. Hristiyan Bölünmüşlüğü ve Jung Düşüncesi, iv. Freud ve Jung Düşüncesindeki Ayrılıklar* şeklindeki alt başlıklarda, Jung’un düşünce dünyasını oluşturan fikirlerin teorik değil tecrübi eksenli olduğu ve batının bilimiyle doğunun hikmetini sentezleme yoluna girdiği işlenmektedir. Jung’a göre (s.127) İsa ile kıyaslandığında Buda daha kâmil bir beşer, tarihi bir şahsiyettir. Bundan dolayı insanların Buda’yı anlaması hem insan hem tanrı olan İsa’yı kavramalarından daha kolaydır.

Teolojik dünyasında Jung, “Ben asla Tanrı’yı inkâr etmedim, ben Protestan olduğu kadar Katolik de olan gerçek bir Hristiyanlıktan doğdum. Ben deneysel olarak araştırılabilen gerçekleri göstermek için çaba sarf ediyorum” diyerek zihni yapısını ifade etmiştir. Ruhun olduğu her yerde her zaman din vardır görüşü hâkim olmuştur. Jung’a göre din tecrübedir ve insanın Tanrı’yı teolojik bir kavram değil, formülleştirilebilen bir tecrübe olarak bilebileceği ifade edilmiştir. Jung, Hristiyanların bölünmesini, teolojik ve tarihsel bazda olduğu kadar psikolojik açıdan da düşünmek gerektiğine dikkat çekmiştir. Sembollerin, ruhsal iletişimde etkili bir aracı yöntem olması, kilisenin de bireyin hakikati tecrübe etmesine imkân sağlayan bir kurum olmasından dolayı oluşan güven algılamalarına, Protestan dinsel devrim karşı çıkmıştır. Kişi eğer ruhunda Tanrı’yla alakalı kişisel bir tecrübeye sahipse o kişinin artık organize olmuş ruhsal kurumlara ihtiyaç duymayacağı belirtilmiştir. Jung’a göre geleneksel din sarmalından kurtulan birey, ruhsal açıdan özerk, dinsel açıdan bütünleşmiş, yeni bir insan ve dönüşmüş bir kişilik haline gelmiştir ve tüm bu değişimleri de Jung, bireyleşme terimiyle tanımlamıştır.

Jung’a göre Freud, insanın psikolojik dünyasını ortaya koyarken ısrarla insanın kusurlarını dikkate almış ve her şeyi nevrotik zihin açısından yorumlamıştır. İnsanın din nevrozundan kurtulması gerektiğini ve içgüdünün cinsellikle ilişkili olduğunu iddia etmesi, oedipus kompleksi teorisini oluşturması ve nedensellik prensiplerini savunması, psişik determinizm yanlısı oluşu gibi hususlar Freud’un Jung’la ayrıştığı temel noktalardır. Jung ise Freud’un ortaya koyduğu tezlerle karşılık vermiş ve

irade özgürlüğünü onaylamıştır. Gelişim sürecini çocukluğun ötesine taşıyıp hayatın tüm evresine yayarak genişletmiştir. Dini, telafi edici bir araç olarak görmüş ve temel beşerî ihtiyaçların tatmin edilişi şeklinde değerlendirmiştir.

Beşinci ve son bölüm (ss.143-161) olan “Jung Psikolojisinde Benliğin Kökeni ve İşlevi” kısmında benlik/self kavramı, kişinin kendisini başkalarından ve her şeyden ayrı, eşsiz bir bütünlük olarak hissetmesi ve bunun bilincinde olması şeklinde tanımlanmıştır. Jung’a göre benliğin; egonun şablonu, merkezi örgütleyici, yönetici bir arketip ve diğer bütün arketipleri içeren durumunda olduğu ifade edilmiştir. Yazarın bu bölümde amacı, Jung’un benlikle ilgili düşüncelerini bir arada vermek ve anlaşılır bir şekilde okuyucuya aktarmak olmuştur. Alt başlıklar; i. Benliğin Yapısı ve Dinamikleri, ii. Benlik ve İsa, iii. Tanrı-İnsan Arketipi: İnsanın Kökeni, iv. İsa: Bedenleşmiş Arketip, v. Değerlendirme şeklinde oluşturulmuştur.

Benlik (s.149), psişenin toplam sistemidir. Benlik, bir bütün halinde psişenin merkezi bir temayülü, diğer bir deyişle kendi etrafındaki tüm yapı ve dinamikleri birleştiren bir noktadır. Kişi benliğe doğru hareket ettikçe, daha büyük bir birlikteliğe ve bireyselliğe doğru hareket etmiş olmaktadır. Benlik, insan gelişiminin bir hedefidir, denmiştir. Jung’un yeniden doğuş (s.152) ile ilgili düşüncesi ise İbn Arabî’nin süreklî yaratılış kavramıyla benzerlik taşımaktadır. İbn Arabî’ye göre evren ve insan dahil tüm içindekiler her an yeniden yaratılmaktadır. Böylece karşımıza dünden bugüne, bugünden yarına akıp giden çizgisel seri zaman yerine, bir yöne akışı olmayan sonsuz zaman kavramı çıkmaktadır diyerek İbn Arabî örnekliliğinden Jung’un fikri dünyasına atıfta bulunulmuştur.

Jung’un, teolojinin, tanrı-insan arketipi sayesinde bir tanrısal bağlılık fikrini oluşturmasından yana tavır takındığına değinilmiştir. Jung düşüncesine göre tanrı-insan arketipi (s.155), eş seslilik doktrinine ihtiyaç duymaktadır. Bu klasik doktrin tanrı ve İsa’nın benzer öz yerine aynı öze sahip olduğunu iddia etmektedir. Jung’a göre tanrı-insan arketipi, yansımadan tarihsel İsa’ya çıkarılmalı ve çağdaş insanın tabiatında saklı orijinal gerçek olarak kabul edilmelidir. Sonuç olarak (s.156) Jungcu görüşte tanrı, dünyaya inkarnasyon yoluyla, insan tecrübelerinde var olmaya çalışmaktadır. Kişi kendi içindeki derinliklerin ve tanrısal gerçekliğin farkına vardığı zaman tanrı, insanın tecrübelerinde etkili ve somut bir şekilde yer almaktadır. Kendi derinliklerindeki tanrısal niteliklere uzak kaldığında ya da yabancılaştığında, insanın tanrıdan kopmuş ve kendisine yabancılaşmış olduğu ifade edilmiştir.

Eserde yazar, beşinci bölüm sonu değerlendirmeye (s.156) giderek Freudcu yaklaşımda, bilimin yetersiz olduğu zamanlarda dinin, insanın bir anlam dünyası oluşturmasına imkân sağladığını ancak Freud'un, bilimin yeterliliği karşısında dinin devreden çıkarılması gerektiğini savunduğunu belirtmiştir. Bilimin de üstesinden gelemediği birçok şeyin insan hayatında gözlemlendiğini, dolayısıyla dinin telafi edici niteliğini hiçbir zaman kaybetmeyeceği gerçeğini de kabul etmiştir. Ayrıca Freud'un, dine hep önyargılı yaklaştığı ve ateizme, araştırmalarının neticesinde değil, bilakis araştırmalarını inkârcı ön kabuller içerisinde yaparak ulaştığı vurgulanmıştır. Hatta Freud için din bir nevrozdur ve cinsel bastırmanın nevrotik bir ifadesidir. Tanrı ise çocukluğumuzdaki babamızın bir prototipidir ve yüceltilmiş bir babadan başka bir şey değildir.

Fromm ise Freud'un görüşlerine karşı, psikolojide temel sorunun içgüdüsel ihtiyaçların doyum bulması ya da engellenmesi değil, bireyin dış dünyasıyla ilişkilerini anlayabilmek olduğunu savunmuştur. Erikson'un sekiz evreli psikososyal yaklaşımı, bizlerin çocukluk yaşantılarımızın bir ürünü olduğumuzu ve kişiliklerimizi hayatımızın sonraki dönemlerinde değiştiremeyeceğimizi iddia eden Freud'un aksine, çocukluk yaşantılarımızın önemini reddetmemekle birlikte sonraki aşamaların olumsuz çocukluk yaşantılarını silebileceğini söylemiştir.

Kitabın sonundaki ekler (ss.163-194.) kısmında üç ana başlık mevcuttur. Birinci eklerde, Pamela Brown'un "Jung Psikolojisi ve Yeni Tanrı Tasavvuru" makalesi verilmiştir. Brown, Jung için içedönük sezgili bir tipolojiye sahip olduğunu ve rüyalara düşkünlüğünü belirtmiştir. Jungcuların, rüyalarında ve hayal gücü araştırmalarında anlamlı gördükleri imgeleri çizdiklerini, bu şekilde rüyaları self imgelerle, tapınaklar, mitler ve deneyim içerikleri ile birleştirdikleri belirtilmiştir. Bu yaklaşımından ve etkisinden dolayı Jung'un fikirlerinin dönemindeki rahip ve teologlarla ters düştüğü ifade edilmiştir.

İkinci ekler kısmında, Curtis Simith'in "Jungcu Analizde Din ve Kriz" adlı makale çevirisi verilmiştir. Simith, analitik psikolojide teşvik edilmiş bir krizden bahsetmektedir. Jungcu terminolojide krizin, bireyin personası çöktüğü zaman ortaya çıktığını ve egonun psişenin merkezine geçtiği savunulmaktadır. Jung'un kişisel tecrübesinde önemli bir krize maruz kaldığı belirtilmiştir. Jung'a göre dinsel tecrübe, benlikte bulunmaktadır; benlik psişenin merkezinde egonun yerini aldığı zaman bu tecrübeyi yaşayabildiği ifade edilmiştir. Psişik problemin ne olduğunu anlayabilmenin ilk adımının benliğin kavranması olduğu savunulmuştur. Ego ile ilişkili olan diğer bir kavram ise personadır. Ego ve persona ara-

sındaki denge sağlanamadığı zaman hatalı kimlik durumunun ortaya çıktığı ve sahte bir kimlik gelişimi meydana geldiği belirtilmiştir. Kriz tecrübesi, bilinçdışı içeriklerle özdeşleşme veya bilinçdışı içeriklerle yüzleşme şeklinde gerçekleşebilmektedir. Terapötik süreçte ise ego ile benlik arasındaki bağı yeniden tesis etmek hedeflenilmiştir. Bütün yaşanan süreçlerin hem bir umutsuzluk hem de bir imkân tecrübesi olduğu belirtilmiştir.

Üçüncü ve son ekler bölümünde Kuveykır Mezhebi ve Jungcu Psikoloji arasındaki yakın ilişkiden söz edilmiştir. John Yungblut, Kuveykır cemaatinde ve Jungcu oluşu ile ünlü biri olarak tanıtılmıştır. Kuveykır mezhebinin ve Jung ekolündeki mitolojilerin yakın istikamette olmasından dolayı, dinsel tecrübe, gölge sorunu, bireyleşme ve içteki ses, yeni vahiylerle karşı açıklık durumu, arketipler, kolektif bilinçdışı, anima ve animus hakkında ortak görüş ve farklılıklar ortaya konulmuştur.

Sonuç olarak din psikolojisi alanına ilişkin yerli ve yabancı literatür birikimi kullanılarak Türk din psikolojisi literatürüne kazandırılan bu eser/kitap hakkında genel bir değerlendirme yapıldığında;

(a) *Güçlü yönleri:* (i) Türk din psikolojisine literal anlamda, çeşitlilik ve zenginlik katması açısından değerli bir çalışma olmuştur. (ii) Psikanalitik gelenekten önemli bilim insanlarının görüşlerinin bir nevi karşılaştırılarak verilmesi bakımından literatüre katkı olacak bir eser niteliğindedir. Dil ve üslup açısından müphem olmayıp üniversite öğrencilerinin konuyu anlayabilmeleri açısından sade ve anlaşılır olması yine güçlü yönlerinden sayabileceğimiz bir durumdur. (iii) Konuyu, ana başlıkları belli anahtar kavram ve sınırlılıklarla alt başlık halinde sunması okuyucunun zihninde belli bir çerçeve oluşturabilmesi açısından önemlidir. (iv) Psikanalizin dinsel serüveninde Jung'un daha fazla iddia sahibi olduğu, inançtan öte tecrübe edip bildiğini ısrarla savunduğu ve zihni dünyasının iyi kavranması gerektiğine dair yapılan tespitler dikkat çekmektedir.

(b) *Zayıf Yönleri:* Psikanalizin kurucusu olan Freud'un, dinsel serüvene etkisinin, eserde Jung ekolü kadar yer almamasını kitabın zayıf yönlerinden biri olarak değerlendirebiliriz.

(c) *Geliştirilebilir yönleri:* (i) Yazarın öz geçmiş kısmında yazdığı makaleler ve kaleme aldığı diğer eserler ve ilgi alanlarının daha ayrıntılı şekilde yer alması, Aydın hakkında merakın giderilmesi açısından geliştirilebilir. (ii) Ana başlıkların yanında bir de alt başlıkların da maddeler halinde yazılması içeriğin doğru anlaşılması ve zihinde genel bir görüntü oluşması açısından faydalı olabilir. (iii) Kitabın sonunda genel şahsi değerlendirme yapılarak konunun bir bütünlük içerisinde daha geniş bir

perspektifle yorumlanması ve eserin yazımındaki amacın tekrar hatırlatılması gelecek baskılar için değerlendirilebilir.

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Yazar Bilgileri | Author Information

Esmâ Zennure Kavurkacı (Doktora Öğrencisi) –

■ *Kurum / Institution:* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* 15 Mayıs Mah. Resam Sok. No:41 Kat: 2 Pamukkale/Denizli ■ *Elektronik Posta / E-mail:* zen.kavurkaci@gmail.com ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0003-3529-6449 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Teoloji, (b) Din psikolojisi, (c) Manevi danışmanlık ve rehberlik, (d) Çocuk psikolojisi, (e) Psikopatoloji, (f) Şema terapi, (g) Oyun terapisi.

Hakan Sari (Arş. Gör) –

■ *Kurum / Institution:* Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bağlarbaşı Mahallesi Merkez/Gümüşhane ■ *Elektronik Posta / E-mail:* hakan.sari@gumushane.edu.tr ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0001-8837-4645 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Din psikolojisi, (b) Sosyal psikoloji (c), Maneviyat.

Hasan Kayıklık (Prof. Dr.) –

■ *Kurum / Institution:* Çukurova Üniversitesi ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi sarıçam/Adana ■ *Elektronik Posta / E-mail:* hasankayiklik@gmail.com ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0003-1755-5398 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Din psikolojisi, (b) Dinsel yaşayış, (c) Dinsel değişim, (d) Dinsel tecrübe, (e) Tasavvuf psikolojisi.

Kübra Bulut (Arş. Gör.) –

■ *Kurum / Institution:* Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* İlahiyat Fakültesi Dekanlığı Yalnızbağ Yerleşkesi (2. Bina Doğu B Blok) Merkez/Erzincan ■ *Elektronik Posta / E-mail:* kubra.bulut@erzincan.edu.tr ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0002-4018-9579 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Teoloji, (b) Din psikolojisi, (c) Öfke kontrolü.

Mervenur Uzgur (Yüksek Lisans Öğrencisi) –

■ *Kurum / Institution:* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Balıkyolu mah. Balıkyolu cad. 410. Sokak, No: 55 Daire: 3 Esenyurt/İstanbul ■ *Elektronik Posta / E-mail:* uzgurmervenur@gmail.com ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0003-4345-7812 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Din, (b) Din Psikolojisi, (c) Psikanaliz.

Mustafa Koç (Prof. Dr.) –

■ *Kurum / Institution:* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. Meşelik Kampüsü. Büyükdere Mah. Prof. Dr. Nabi Avcı Bulvarı. No: 4. 26040 Odunpazarı/Eskişehir ■ *Elektronik Posta / E-mail:* mustafa.koc@ogu.edu.tr ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0003-1299-7963 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Dinsel gelişim psikolojisi, (b) Dinsel yönelimler ve dindarlık tipolojileri, (c) Dinsel ritüellerin psikolojisi, (d) Din ve ruh sağlığı ilişkisi, (e) Müslüman-Türk diasporasının ruh sağlığı, (f) Manevi danışmanlık ve rehberlik, (g) Ölüm ve ölüm ötesi psikolojisi, (h) Din ve benlik ilişkisi, (i) Dinsel kavram gelişimi, (j) Din psikolojisi tarihi ve literatürü, (k) Manevi danışmanlık ve rehberlik tarihi ve literatürü.

Mustafa Memiş (Dr.) –

■ *Kurum / Institution:* Diyanet İşleri Başkanlığı, Manavgat İlçe Müftülüğü ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Karabük Mahallesi Camili Küme Evler No: 50/A Manavgat/Antalya ■ *Elektronik Posta / E-mail:* mustafamemis_69@hotmail.com ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0003-1811-5677 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Teoloji, (b) Din Psikolojisi, (c) Dindarlık, (d) Dinî Gelişim Psikolojisi, (e) Tutumlar.

Mustafa Naci Kula (Doç. Dr.) –

■ *Kurum / Institution:* Bursa Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi B Blok Görükle Kampüsü Nilüfer/Bursa ■ *Elektronik Posta / E-mail:* nkula@yahoo.com ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0003-1763-9620 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Teoloji, (b) Din psikolojisi, (c) Manevi danışmanlık ve rehberlik.

Mustafa Tural (Dr. Öğr. Üyesi) –

■ *Kurum / Institution:* Kayseri Üniversitesi Develi İslami İlimler Fakültesi ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Seyrani Kampüsü Bahçelievler Mah. Çevre Yolu Cad. İslami İlimler Fakültesi No: 9 38400 Develi / Kayseri ■ *Elektronik Posta / E-mail:* musttr@gmail.com ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0002-8755-8319 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Dinler tarihi, (b) Din psikolojisi, (c) Fenomenoloji (d) Mitoloji.

Oğuzhan Avan (Doktora Öğrencisi) –

■ *Kurum / Institution:* Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Balcalı Kampüsü, Sarıçam / Adana ■ *Elektronik Posta / E-mail:* oguzhanavan@outlook.com ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0002-7048-3496 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Din psikolojisi.

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Yayım ve Yazım İlkeleri Principles of Publishing and Writing

■ **Yayım İlkeleri** | Principles of Publishing

- Türk Din Psikolojisi Dergisi (TDPD), yılda iki kez (Haziran-Aralık) yayımlanan bilimsel ve uluslararası hakemli statüsünde akademik bir alan dergisidir.
- Türk Din Psikolojisi Dergisi'nin yazı dili Türkçe'dir. Ancak yayın kurulu kararıyla İngilizce yazılar da yayımlanabilir.
- Dergide yayımlanan yazıların dil, bilim ve hukuksal açıdan her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Yazıların yayımlanıp yayımlanmamasına derginin yayın kurulu karar verir.
- Derginin bir sayısında bir yazara ait en fazla iki çalışma yayımlanır.
- Dergide din ve psikoloji ilişkisi kapsamında din psikolojisi bilim dalının tüm araştırma konularına ilişkin telif, çeviri, sadeleştirme, kitap tanıtımı ve kongre-sempozyum değerlendirmeleri vb. çalışmalar yayımlanır.
- Dergiye gönderilen yazılar daha önce başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımına karar verilmemiş olmalıdır.
- Dergiye gönderilen yazılar, intihal programıyla benzerlik oranlarına bakılarak kabul edilir.
- Yazarlara telif ücreti ödenmez.
- Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar, editörün ön incelemesinden sonra yayın kurulu tarafından belirlenen konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Yazının gönderildiği her iki hakemden olumlu rapor gelmesi durumunda yazı yayımlanır. İki hakemin olumsuz görüş belirtmesi durumunda yazı yayımlanmaz. Bir hakem olumlu, diğeri olumsuz görüş belirtmişse alan uzmanı üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemden olumsuz rapor gelmesi durumunda yazı yayımlanmaz. Ancak olumlu rapor gelmesi durumunda yazının yayımlanması konusundaki son karar, raporların içeriği dikkate alınarak editör görüşüyle yayın kurulu tarafından verilir.

- Yayınlanmasına karar verilen yazıların hakem raporlarında "düzeltmelerden sonra yayımlanabilir" görüşü belirtilmiş ise yazı, gerekli düzeltmelerin yapılması için yazarına geri gönderilir. Düzeltmeler yapıldıktan sonra hakem uyarılarının dikkate alınıp alınmadığı editör ve editör yardımcısı tarafından kontrol edilerek son karar verilir.
- Yayınlanan yazıların bütün yayın hakları Türk Din Psikolojisi Dergisi'ne (TDPD) ait olup yayıncının izni olmadan tamamı veya bir kısmı basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama taşınamaz.
- Yayım ve yazım ilkelerine uygun yazılmadan dergiye gönderilen yazılar değerlendirilmeye alınmaz.

■ Yazım İlkeleri | Principles of Writing

- Türk Din Psikolojisi Dergisi'nde (TDPD) yayımlanması istenen yazılar, din psikolojisini merkeze alan ve/veya bu bilim dalına katkısı olan psikolojinin diğer alt uzmanlık alanlarıyla ilişkili özgün çalışmalar olmalı ve aşağıda belirtilen nitelikleri taşımalıdır:
- Türkçe ve yabancı dildeki başlıklar; yazının içeriğiyle uyumlu olmalı, yazının konusunu kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtmalıdır.
- Türkçe ve yabancı dildeki özetler yazının problemini, amacını, kapsamını, metodolojisini ve sonuçlarını yansıtmalıdır.
- Makale, akademik bir çalışma türü olan bildiri, yüksek lisans veya doktora tezinden üretilmiş ise bu durum, mutlaka metnin ilk sayfasında belirtilmelidir.
- Makalenin hazırlanmasında bilimsel teknik ve yöntemlere uyulmalıdır. Aynı zamanda çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir sistematik düzen içinde verilmelidir.
- Makale metninin içindeki 'Giriş' ve 'Sonuç' bölümleri dışındaki ana ve alt başlıklandırmalar alfabetik sisteme göre düzenlenmelidir. Örnek yazım: a., a.a., a.b. gibi.
- Yazıda kullanılan kaynaklar, yazım kurallarına uygun olarak düzenlenmeli, kullanılan her türlü belge, kaynaklar kısmında yer almalı, ancak yazıda yer verilmeyen belgelere kaynaklar kısmında yer verilmemelidir.
- Makalenin sonuç bölümü, araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı, ana çizgileriyle ve öz olarak verilmeli, ana metinde sözü edilmeyen veri ya da bulgulara yer verilmemelidir.
- Sayfa yapısı: Kenar boşlukları üstten 2,5 cm, alttan 1,5 cm, iç 2,0 cm, dış 2,0 cm şeklinde ayarlanmalı ve cilt payı 0,4 cm olmalıdır. Kâğıt boyutu genişlik 16 cm ve yükseklik 24 cm seçilmelidir.
- Yazı biçimi: Metin kısmı Garamond yazı tipi, ana metin 12 punto ve başlıklar bold olarak yazılmalıdır. Ana metin kısmı satır aralığı 1,0 ve çok gerekli durumlardaki dipnot yazımı ise metinle aynı yazı tipinde 10 puntoyla yazılmalıdır. Ana metindeki paragraf aralığı → Önce: 6 nk, Sonra: 0 nk şeklinde olmalıdır. Tüm metin hizalama ise iki yana yaslı biçimde olmalıdır. Paragraf girintisi 1 cm olmalıdır.

- Makalenin başlığı ilk sayfanın başına, dergiye özgü şablon kullanılarak kalın 14 punto büyük harflerle sayfa ortalanarak Türkçe ve İngilizce yazılmalıdır.
- Yazar bilgileri-i (Makale başında): Dergi şablonu kullanılarak makale başlığından sonra 2 satır aralığı verilerek sayfanın ortasında yazar/ların adları, soyadları, akademik unvanları, çalıştıkları kurum ve orcid numaraları Türkçe ve İngilizce olarak belirtilmelidir. Ayrıca yazarların iletişim bilgileri şablona uygun olarak verilmelidir.

Örnek yazım:

Ali Ulvi Mehmedoğlu

Prof. Dr.

Marmara Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

E-posta: aliulvi@marmara.edu.tr

Orcid: 0000-0001-8546-9614

İstanbul / Türkiye

Professor

Marmara University

Faculty of Theology

E-mail: aliulvi@marmara.edu.tr

Orcid: 0000-0001-8546-9614

İstanbul / Turkey

- Yazar bilgileri-ii (Makale sonunda): Dergi şablonu kullanılarak makalenin en sonuna 2 satır aralığı verilip yazarın kişisel bilgileri verilmelidir.

Örnek yazım:

Ali Ulvi Mehmedoğlu (Prof. Dr.) –

■ *Kurum / Institution:* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. Mahir İz Cad. No: 2. 34662 Üsküdar/İstanbul

■ *Elektronik Posta / E-mail:* aliulvi@marmara.edu.tr ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0001-8546-9614

■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) İnanç psikolojisi, (b) Dindarlık, (c) Tanrı tasavvurları, (d) İnanç, (e) Değerler.

- Makalenin ikinci sayfasında özet kısmı 11 punto Garamond yazı tipiyle yazılmalıdır. Türkçe ve İngilizce özet, en az 300 ve en fazla 305 kelimedenden oluşmalıdır. Özet / Abstract bölümünde, araştırmanın problemi, amacı, kapsamı, metodolojisi ve sonuçları belirtilmelidir.
- Hem Türkçe hem de İngilizce özet bölümünde en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan “anahtar kelimeler/keywords” yer almalıdır. İlk anahtar kelime mutlaka bilim dalı adı (din psikolojisi) olmalıdır. Daha sonra metin içeriğini tam olarak yansıtan diğer anahtar kelimeler eklenmelidir.
- Makalede yer alan tablo, şekil veya grafiklerdeki yazılar ve/veya sayılar, Garamond yazı tipinde ve 10 punto olmalıdır.

- Makalede yer alan tablo, şekil, grafik veya fotoğraf başlıkları Garamond yazı tipinde ve 11 punto olmalıdır ve küçük harfle yazılmalıdır (Örnek yazım: Şekil-1: .....)
- Türk Din Psikolojisi Dergisi'nde (TDPD) yayımlanan yazılarda hem metin hem de kaynakça yazımında APA stili / APA style kullanılır. Bu sebeple metin içi APA atıf sistemine göre yazılmış yazılar kabul edilir.
- APA stiline göre metin içinde atıf gösterme şu şekildedir: Yazar soyadı, yayım yılı: Sayfa numaraları. (Örnek yazım: Pargament, 2001: 46-49).
- Birincil kaynaklara ulaşamamış ise atıf yapılırken önce asıl kaynak, sonra da alıntılanan ya da aktarılan ikincil kaynak belirtilir: (Örnek: Pargament, 2001: 210'dan akt. Cengil, 2014: 31).
- APA stiline göre kaynakça yazımı şu şekildedir: Yazar soyadı, adı, yayım yılı, eser adı, yayımlanan yer ve yayınevi. (Örnek yazım: Pargament, K. I. (2001). *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*. New York: Guilford Press).
- Yazıda bir yazarın birden çok eseri kullanılmış ise kaynaklar, kaynakça bölümünde kronolojik sırayla yazılır. Bir yazarın aynı yıl yayımlanmış birden fazla çalışması kullanılmış ise eser adlarının alfabetik sırasına göre "2008a", "2008b" şeklinde sıralanır.
- *Not:* APA Atıf Stili / APA Citation Style'nin kullanımına ilişkin örnekler ve detaylı teknik bilgi için bkz. <https://www.apastyle.org>.

Issue: 6 Year: 2022 December
ISSN: 2687-2722

TURKISH JOURNAL FOR THE PSYCHOLOGY OF RELIGION

6

